

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI**

**SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BAĞLAMINDA TARIM VE
HAYVANCILIĞA YÖNELİK MALİ TEŞVİKLER: BALIKESİR
BÖLGESİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DUYGU ERCAN

BALIKESİR, 2023

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BAĞLAMINDA TARIM VE
HAYVANCILIĞA YÖNELİK MALİ TEŞVİKLER: BALIKESİR
BÖLGESİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DUYGU ERCAN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. MİNE BİNİŞ

BALIKESİR, 2023

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Maliye Anabilim Dalı'nda 202012537006 numaralı öğrencisi olan Duygu ERCAN'ın hazırladığı "Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Tarım ve Hayvancılığa Yönelik Mali Teşvikler: Balıkesir Bölgesi Örneği" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 23/06/2023 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan) Prof. Dr. Güneş ÇETİN GERGER

İmza

Üye (Danışman) Doç. Dr. Mine BİNİŞ

İmza

Üye Doç. Dr. Arman Zafer YALÇIN

İmza

.../.../2023

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

23/06/2023

İmza

Duygu ERCAN

ÖNSÖZ

Tarım ve hayvancılık sektörü, gıda, lif ve yakıt gibi temel kaynakları sağlayan ve birçok ülkenin ekonomik kalkınmasına kayda değer ölçüde katkıda bulunan kritik sektörlerden biridir. Bununla birlikte bu sektör, nüfus artışına paralel olarak artan gıda ve yem ihtiyacı, iklim değişikliği ve çevresel sorunlar dâhil olmak üzere çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Bu bilgiler doğrultusunda sürdürülebilir kalkınma ekseninde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin teşvik edilmesi, bu sektörün uzun vadede devamlılığını sağlamak için küresel bir öncelik haline gelmiştir. Tarım ve hayvancılık sektöründe sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmenin en etkili yollarından biri mali teşviklerdir. Tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik mali teşviklerin sürdürülebilir kalkınmaya dayalı, planlı ve doğru zamanda uygulanması bu sektörün istikrarlı ve dayanıklı bir şekilde gelişiminin önünü açacaktır. Buna ek olarak, gelecek nesillerin gıda ihtiyacını olumlu yönde etkileyecek ve ülke ekonomisine de ciddi katkılar sağlayacaktır. Bu çalışmada, Türkiye ve Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvikler ile ilgili değerlendirme yapılmıştır.

Tez çalışma sürecimde ilgisini, bilgisini ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Mine BİNİŞ'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Lisans ve yüksek lisans eğitim hayatım boyunca yardım, bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan maliye bölümündeki tüm hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Ayrıca maddi ve manevi olarak her zaman yanımda olan aileme sonsuz teşekkür ederim.

BALIKESİR, 2023

DUYGU ERCAN

ÖZET

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BAĞLAMINDA TARIM VE HAYVANCILIĞA YÖNELİK MALİ TEŞVİKLER: BALIKESİR BÖLGESİ ÖRNEĞİ

ERCAN, Duygu

Yüksek Lisans, Maliye Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mine BİNİŞ

2023, 169 Sayfa

Tarım ve hayvancılık sektörü, küresel gıda üretimini ve dünya çapında milyonlarca insanın geçim kaynağını karşılamaktadır. Bununla birlikte, bu sektör ormansızlaşma, sera gazı emisyonları ve su kirliliği dâhil olmak üzere birçok çevresel sorunların doğmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu çevresel sorunların üstesinden gelmek için benimsenen sürdürülebilir kalkınma anlayışına dayalı tarım ve hayvancılık faaliyetleri mali teşvikler aracılığıyla uygulanabilmektedir. Mali teşvikler, sübvansiyonlar, vergi indirimleri ve yatırım teşvikleri dâhil olmak üzere birçok şekilde uygulanmaktadır. Mali teşvikler, çiftçileri hasere yönetimi, iyi tarım ve organik tarım uygulamaları gibi sürdürülebilir uygulamaları benimsemeye teşvik etmek amacıyla kullanılabilir. Ek olarak, mali teşvikler, önceden maliyet gerektirecek fakat uzun vadede önemli faydalar sağlayacak olan sürdürülebilir uygulamalara geçişte ekonomik riskleri azaltmaya yardımcı olabilmektedir. Mali teşvikler, tarım ve hayvancılık sektöründe sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmede önemli bir etkiye sahip olsa da hedefe yönelik, verimli ve etkili olmalarını sağlamak için planlı bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, Türkiye ve Balıkesir ili özelinde sürdürülebilir kalkınma bağlamında tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvikler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Mali Teşvik, Tarım ve Hayvancılık.

ABSTRACT

FISCAL INCENTIVES FOR AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE EXAMPLE OF BALIKESİR REGION

ERCAN, Duygu

Master Thesis, Department of Public Finance

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Mine BİNİŞ

2023, 169 Pages

The agriculture and livestock sector covers global food production and the livelihoods of millions of people around the world. However, this sector plays an important role in the emergence of many environmental problems, including deforestation, greenhouse gas emissions and water pollution. Agricultural and livestock activities based on the concept of sustainable development adopted to overcome these environmental problems can be implemented through fiscal incentives. Fiscal incentives are implemented in many ways, including subsidies, tax breaks, and investment incentives. Fiscal incentives can be used to encourage farmers to adopt sustainable practices such as pest management, good farming and organic farming practices. In addition, fiscal incentives can help reduce economic risks in transitioning to sustainable practices that will cost upfront but deliver significant long-term benefits. Although fiscal incentives have a significant impact on promoting sustainable practices in the agriculture and livestock sector, they must be implemented in a planned and correct manner to ensure that they are targeted, efficient and effective. In this study, fiscal incentives applied to the agriculture and livestock sector in the context of sustainable development in Turkey and Balıkesir province have been examined.

Keywords: Sustainable Development, Incentive Policies, Fiscal Incentive, Agriculture and Livestock.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Problemi (Konusu).....	3
1.2. Araştırmanın Amacı	4
1.3. Araştırmanın Önemi	4
1.4. Araştırmanın Varsayımları	5
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	5
1.6. Tanımlar	5
2. İLGİLİ ALANYAZIN	7
2.1. Kuramsal Çerçeve	7
2.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Gelişimi.....	7
2.1.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı	8
2.1.1.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Gelişimi	9
2.1.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları	13
2.1.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Amaçları	16
2.1.4. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Sürdürülebilirliği	21
2.1.4.1. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Önemi ve Özellikleri.....	22
2.1.4.2. Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri	24
2.1.4.2.1. Tarım Sektörünün Hâsılaya Katkısı	24
2.1.4.2.2. Tarım Sektörünün İstihdama Katkısı	26
2.1.4.2.3. Tarım Sektörünün Dış Ticarete Katkısı	29
2.1.4.3. Hayvancılık Sektörünün Ekonomideki Yeri.....	30
2.1.4.3.1. Hayvancılık Sektörünün GSYH ve İstihdama Katkısı.....	31
2.1.4.3.2. Hayvancılık Sektörünün Dış Ticarete Katkısı.....	32
2.1.5. Tarımsal ve Hayvansal Destekleme Aracı Olan Mali Teşvikler	35
2.1.5.1. Teşvik Kavramına İlişkin Genel Bilgiler.....	35

2.1.5.2. Teşviklerin Amaçları	37
2.1.5.2.1. Bölgesel Kalkınmayı Sağlamak	38
2.1.5.2.2. İstihdam Oluşturmak	38
2.1.5.2.3. Sanayileşmek ve Ekonomik Kalkınmayı Sağlamak.....	39
2.1.5.2.4. Uluslararası Rekabeti Sağlamak.....	39
2.1.5.3. Teşviklerin Sınıflandırılması	40
2.1.5.4. Teşvik Politikası Araçları ve Türleri	41
2.1.5.5. Tarım Sektörüne Yönelik Mali Teşvik Uygulama Nedenleri	43
2.1.5.5.1. Üretimin Doğal Koşullara Bağlı Olması.....	44
2.1.5.5.2. Üretimin Mevsimlik Olması.....	44
2.1.5.5.3. Talep ve Arz Fiyat Esnekliğinin Düşük Olması	45
2.1.6. Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Teşvik Politikaları.....	47
2.1.6.1. Teşvik Politikalarının Amaçları ve Önemi	48
2.1.6.2. Teşvik Politikalarına Devlet Müdahalesi	50
2.1.6.2.1. Pazar Fiyatı Desteği	50
2.1.6.2.2. Doğrudan Gelir Desteği	51
2.1.6.2.3. Dolaylı Gelir Desteği	53
2.1.6.2.4. Diğer Destekler	54
2.1.6.3. Tarım ve Hayvancılık Sektörü Finansman Aracı Olarak Tarımsal Krediler	56
2.2. İlgili Araştırmalar	60
3. YÖNTEM.....	67
3.1. Araştırmanın Modeli	67
3.2. Evren ve Örneklem.....	67
3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri	67
3.4. Verileri Toplama Süreci	68
3.5. Verilerin Analizi.....	68
4. BULGULAR VE YORUMLAR	69
4.1. Türkiye’de Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Genel Yapısı.....	69
4.1.1. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu	69
4.1.2. Türkiye’de Tarım ve Hayvancılık Sektörüne İlişkin Teşvik Politikaları..	81
4.1.3. Tarım ve Hayvancılık Sektörüne İlişkin Muafiyet ve İstisnalar.....	86
4.1.4. Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Uygulanan Teşvikler.....	87
4.2. Balıkesir İlinde Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Potansiyeli.....	89

4.2.1. Balıkesir İlinin Sosyoekonomik Göstergeleri.....	90
4.2.2. Balıkesir İlinin İşgücüne Ait Mevcut Durumu	94
4.2.3. Balıkesir İlinin Dış Ticaret Yapısı	97
4.2.4 Arazi Varlığı ve Tarım Alanı	99
4.2.5. Tarımsal İşletme Yapısı	101
4.2.6. Tarımsal ve Bitkisel Üretim.....	104
4.2.7. Hayvan Varlığı ve Hayvansal Üretim.....	111
4.2.8. Su Ürünleri Üretimi	115
4.2.9. Tarımsal ve Hayvansal Üretim Değeri	116
4.2.10. Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları.....	117
4.3. Balıkesir İli Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Uygulanan Mali Teşvikler.....	121
4.4. Balıkesir İli Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Uygulanan Destekler	128
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	142
5.1. Sonuçlar.....	142
5.2. Öneriler.....	146
KAYNAKÇA	150

TABLolar LİSTESİ

Sayfa

<u>Tablo 1.</u> Türkiye’de Canlı Hayvan İhracatı (miktar; baş, değer; bin dolar).....	33
<u>Tablo 2.</u> Türkiye’de Canlı Hayvan İthalatı (miktar; baş, değer; bin dolar).....	34
<u>Tablo 3.</u> Teşvik Araçları ve Türleri	42
<u>Tablo 4.</u> Türkiye’de Tarım Alanları (1990-2022 Yılları).....	70
<u>Tablo 5.</u> 2001-2022 Yılları Arasında Bitkisel Üretim Miktarı (ton).....	70
<u>Tablo 6.</u> 2000-2022 Yılları Arasında Yıllara Göre Hayvan Sayıları.....	71
<u>Tablo 7.</u> 2001-2021 Yılları Arasında Hayvansal Ürünlerin Üretimi.....	72
<u>Tablo 8.</u> 2016 Yılı İşletme Büyüklüğüne Göre Arazi Kullanımı Dağılımı (%).....	76
<u>Tablo 9.</u> 2005-2022 Yılları Arasında Bitkisel Ürünlerin Verimlilikleri (kg/da).....	78
<u>Tablo 10.</u> 2021 Yılı Bitkisel Ürünlere İlişkin Üretim Miktarı ve Verimlilik	79
<u>Tablo 11.</u> 2009-2021 Yılları Arasında Sektör Bazlı Verilen Teşvik Belgeleri	88
<u>Tablo 12.</u> 2022 Yılı Balıkesir İline Ait Demografik Göstergeler.....	90
<u>Tablo 13.</u> 2010-2021 Yılları Arasında Balıkesir İline Ait Göç Verileri.....	91
<u>Tablo 14.</u> 2021 Yılına Ait Eğitim Göstergeleri	92
<u>Tablo 15.</u> 2020 Yılı Türkiye ve Balıkesir Sağlık Göstergeleri.....	93
<u>Tablo 16.</u> Türkiye ve TR22 Bölgesinde Temel İşgücü Göstergeleri	94
<u>Tablo 17.</u> Türkiye ve Balıkesir İlinde Dış Ticaret Verileri (bin dolar)	97
<u>Tablo 18.</u> Balıkesir İli İhracat Rakamları	98
<u>Tablo 19.</u> Balıkesir Arazi Varlığı ve Dağılımı (hektar)	99
<u>Tablo 20.</u> 2005-2022 Yıllarında Tarım Alanlarının Değişimi (dekar)	100
<u>Tablo 21.</u> Balıkesir İlinin Tarımsal İşletme Büyüklüğü (hektar)	101
<u>Tablo 22.</u> 2021 Yılı Balıkesir İli Hayvancılık İşletme Sayısı	103
<u>Tablo 23.</u> Balıkesir İlinde Bazı Tahıl Ürünlerinin Üretimi ve Türkiye Üretimine Oranı (%).....	104
<u>Tablo 24.</u> Balıkesir İlinde Bazı Sebze Ürünlerinin Üretimi	106
<u>Tablo 25.</u> Meyve, Çay ve Baharat Bitkileri Ürünlerinin Üretimi (ton).....	108
<u>Tablo 26.</u> Türkiye ve Balıkesir İlinde Hayvan Sayıları.....	112
<u>Tablo 27.</u> Balıkesir İlinin Türkiye Hayvan Varlığı İçindeki Payı (%)	112

<u>Tablo 28.</u> 2002-2021 Yılları Arasında Hayvansal Üretim Miktarı	114
<u>Tablo 29.</u> 2002-2022 Yıllarında Hayvansal Üretimde Balıkesir'in Payı	114
<u>Tablo 30.</u> 2018-2021 Yılları Arasında Balıkesir İli Su Ürünleri Üretimi	115
<u>Tablo 31.</u> 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir Organik Tarımsal Üretim Verileri	118
<u>Tablo 32.</u> 2021 ve 2022 Yıllarında Balıkesir İli İyi Tarım Uygulamaları	120
<u>Tablo 33.</u> Bölgesel Teşvikler Kapsamında Desteklenen Tarımsal Sektörler, Asgari Yatırım Tutarları veya Kapasiteleri	123
<u>Tablo 34.</u> Bölgesel Teşvik Kalemleri.....	123
<u>Tablo 35.</u> Öncelikli Yatırım Kapsamında Destek Unsurları	124
<u>Tablo 36.</u> Stratejik Yatırımlarda Destek Unsurları.....	125
<u>Tablo 37.</u> Balıkesir İli Teşvik Belgeli Yatırımların Sektörel Dağılımı (2012-2022 Yılları).....	126
<u>Tablo 38.</u> Balıkesir İlinde Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli Kapsamında Desteklenen Ürünler.....	128
<u>Tablo 39.</u> 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir İli Alan Bazlı Destekler	130
<u>Tablo 40.</u> 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir İli Fark Ödemeleri, Hayvancılık ve Kırsal Kalkınma Destekleri.....	132
<u>Tablo 41.</u> 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir İli Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	137

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

<u>Sekil 1.</u> Sürdürülebilir Kalkınma Üçgeni	13
<u>Sekil 2.</u> 2000-2021 Yılları Arası GSYH İçinde Sektör Payları (cari fiyatlarla)	25
<u>Sekil 3.</u> 1960-2021 Yılları Arası Dünyada ve Türkiye’de Tarım, Ormancılık ve Balıkçılığın GSYH İçindeki Payı (%).....	26
<u>Sekil 4.</u> İstihdamın Sektörel Dağılımı (%).....	27
<u>Sekil 5.</u> Türkiye’de ve Dünyada Tarım Sektörünün İstihdam İçindeki Payı (%).....	28
<u>Sekil 6.</u> Tarım Ürünlerinde Dış Ticaretin Durumu (milyon dolar).....	30
<u>Sekil 7.</u> Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık GSYH Değeri ve Payı	31
<u>Sekil 8.</u> Türkiye’de Tarımsal Kredilerin Toplam Krediler İçindeki Payı (%).....	59
<u>Sekil 9.</u> 2002-2021 Yılları Arasında Su Ürünleri Üretimi	74
<u>Sekil 10.</u> 2016 Yılı İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve Hayvan Varlığı Dağılımı (%).....	77
<u>Sekil 11.</u> Tarımsal Destek Ödemelerinin GSYH Oranı (%)	83
<u>Sekil 12.</u> Tarımsal Destek Ödemelerinin Bütçe İçindeki Payları (%)	83
<u>Sekil 13.</u> Tarımsal Destek Ödemeleri (milyon TL)	84
<u>Sekil 14.</u> Tarım Kanununa Göre Verilmesi Gereken Tarımsal Destek Miktarları (bin TL).....	85
<u>Sekil 15.</u> Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi (2015 = 100).....	86
<u>Sekil 16.</u> 2012-2022 Yıllarında Türkiye’de Tarım Sektöründe Teşvik Belgeleri, Sabit Yatırım Tutarı ve İstihdam Miktarları.....	88
<u>Sekil 17.</u> Türkiye ve TR22 Bölgesi İstihdamın Sektörel Dağılımı (%).....	95
<u>Sekil 18.</u> Türkiye ve TR22 Bölgesi İşsizlik Oranları (%).....	96
<u>Sekil 19.</u> 2022 Yılı Balıkesir İli Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayi Tesisleri Sayısı ..	102
<u>Sekil 20.</u> 2004-2022 Yılları Arasında Zeytin Ağacı Varlığı ve Balıkesir’in Türkiye Payı.....	109
<u>Sekil 21.</u> Balıkesir Zeytin Ürününde Meyve Veren Ağaç Sayısı ve Üretim Miktarı (adet, ton)	110
<u>Sekil 22.</u> 2004- 2022 Yılları Arasında Zeytin Üretiminde Verimlilik (kg, meyve veren ağaç)	110

<u>Sekil 23.</u> 2008-2021 Yılları Arasında Balıkesir İli Tarımsal Üretim Değerlerinin Türkiye Üretim Değerine Oranı (%)	116
<u>Sekil 24.</u> İyi Tarım Uygulamaları Üretim Alanı ve Miktarı	119
<u>Sekil 25.</u> Balıkesir İlinde Yatırım Teşviklerinde Tarım Sektöründe Sabit Yatırım Tutarı ve İstihdam	127
<u>Sekil 26.</u> 2005-2022 Yılları Arasında Buğday Ekilen Alan, Üretim Miktarları.....	133
<u>Sekil 27.</u> 2008-2022 Yılları Arasında Hububat-Baklagil Grubu Üretim ve Destek Miktarı Karşılaştırması.....	134
<u>Sekil 28.</u> 2005-2022 Yılları Arasında Yağlı Tohumlular Grubu Üretim ve Destek Miktarı Karşılaştırması.....	135
<u>Sekil 29.</u> 2002-2022 Yılları Arasında Tarımsal Destek Türlerinin Toplam Destekler İçindeki Payları (%)	139
<u>Sekil 30.</u> 1995-2021 Yılları Arasında Tarımsal Kredilerin Toplam Krediler İçindeki Payı (%).....	140

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Ar-GE	: Araştırma Geliştirme
BKK	: Bakanlar Kurulu Kararı
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
ESK	: Et ve Süt Kurumu
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
GİB	: Gelir İdaresi Başkanlığı
GMKA	: Güney Marmara Kalkınma Ajansı
GSYH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
GTHB	: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı
GVK	: Gelir Vergisi Kanunu
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IPARD	: AB'ye Katılım Öncesi Yardım Aracı ve Kırsal Kalkınma Bileşeni
IPCC	: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli
KDV	: Katma Değer Vergisi
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
SBB	: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
SEK	: Süt Endüstrisi Kurumu Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
SEKA	: Selüloz ve Kâğıt Sanayii Kurumu
TARSİM	: Tarım Sigorta Havuzu

TARYAT	: Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi
TEPGE	: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TOB	: Tarım ve Orman Bakanlığı
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UKON	: Ulusal Kırmızı Et Konseyi
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
WMO	: Dünya Meteoroloji Örgütü
WWF	: Dünya Doğayı Koruma Vakfı
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

Sanayi devrimiyle birlikte insan gücüne dayalı olan üretimden, makine gücüne dayalı bir üretim sistemine geçilmiştir. Sanayileşme ile birlikte ülkeler daha hızlı ve kolay üretim yapabilme imkânı elde etmişlerdir. Ancak sanayileşme, üretimin hızlanmasını sağlamakla beraber ham madde ihtiyacının da artışına yol açmıştır. Artan ham madde ihtiyacıyla doğal kaynaklarda azalmalar meydana gelmiştir. Bu bağlamda, doğal kaynakların hiç bitmeyecek bir şekilde kullanılması çevresel sorunları beraberinde getirmiştir. Çevresel sorunlar başlıca; su, toprak, hava kirliliği, küresel ısınma, iklim değişikliği, çölleşme, canlı türlerindeki azalma, biyoçeşitliliğin bozulması gibi sorunlardır. Bu tür çevresel sorunların ortaya çıkmasında endüstriyel gelişmeler büyük bir rol oynamıştır.

1970’li yıllarda ekonomik büyümenin çevre üzerindeki etkisi ciddi bir şekilde hissedilmiştir. 1972 yılında ise Roma Kulübü tarafından ileri sürülen Büyümenin Sınırları adlı raporda, doğal kaynakların sınırlı olduğu ve benimsenen ekonomik kalkınma anlayışlarının çevre üzerinde yıkıcı etkilere neden olduğu vurgulanmıştır. Bunu takiben ekonomi ve çevre arasında bir denge kurarak yeni bir kalkınma anlayışı olan “sürdürülebilir kalkınma” ortaya atılmıştır. 1987 yılında sürdürülebilir kalkınmanın en genel kabul edilen tanımı, Birleşmiş Milletler (BM) Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun sonuç çalışması olan Ortak Geleceğimiz Raporu’nda yer almıştır (Şanlı, 2017, s. 1-2).

Çevresel sorunların neden olduğu tahribattan en çok etkilenen sektörlerden biri tarım ve hayvancılık sektörüdür. İnsanların hayatlarını idame ettirebilmeleri için besin gereksinimlerini karşılayan tarım ve hayvancılık sektörü gerek iklim değişikliği gerek kuraklık gerekse de su, toprak ve hava kirliliğinden doğrudan etkilenmektedir. Dünyada giderek artan çevresel sorunlar tarım ve hayvancılık sektörünü ciddi düzeyde etkilemektedir. Tarımsal üretimin hali hazırda doğal koşullara bağlı bir sektör olması, risk ve belirsizlik gibi durumlardan etkilenmesi, üretilen ürün miktarına ve çeşitliliğine de tesir etmektedir. Tarım sektörünün üretim sürecinin uzun ve doğal koşullara bağlı olmasından dolayı bu sektörün devlet tarafından desteklenmesinin gerekli olduğu söylenebilir.

Tarımsal ve hayvansal üretim insanlar için önemini her zaman korumaktadır. Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde doğal kaynakları, ekosistemi, toprağı, suyu koruyarak yapılan tarımsal ve hayvansal üretim, tarım sektörüne yeni bir bakış kazandırmaktadır. Tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik teşvik politikaları çoğu ülkede aynı amaçlar çerçevesinde belirlenmektedir. Temel olarak bu amaçlar, tarımda yapısal sorunları en aza indirmek (risk ve belirsizlik) ve çiftçilerin gelir düzeylerini arttırmaktır. Bunlara ek olarak, bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmak, uluslararası rekabet gücünü arttırmak ve ekonomik büyümeye katkı sağlamakta temel amaçlar arasında yer almaktadır. Gerek Türkiye’de gerekse de diğer ülkelerde özellikle sanayileşmenin yaygınlaşması tarım ve hayvancılık sektörünün ikinci planda kalmasına neden olmuştur (Aimin, 2010, s. 153). Tarım ve hayvancılık sektörü, Türkiye’de geçmişten bugüne kadar olan dönemde vergisel yükler, yaşanan savaşlar, kırsal kalkınmaya önem verilmemesi, sanayileşmenin yaygınlaşması gibi durumlardan dolayı yeterli gelişim gösterememiştir. Tarım ve hayvancılık sektörü ülkeler için aynı zamanda stratejik bir öneme sahiptir. Hayvancılık sektörü de tıpkı tarım sektörü gibi bir ülkede gayri safi yurt içi hasıla (GSYH), istihdam ve dış ticarete katkı sağlamaktadır.

Türkiye’de tarımın bir diğer tamamlayıcısı olan hayvancılık sektörü de hızla artan nüfusun beslenmesi ve sanayiye ham madde sağlaması gibi işlevlerinden dolayı önemli sektörlerden biridir. Çevresel sorunlar ve doğal kaynakların tükenme durumu hayvancılık sektörünü de olumsuz yönde etkilemektedir. Devletler, tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik teşvik politikalarını geliştirdikleri takdirde yaşanan çevresel sorunların bu sektörlerle ilişkin olumsuz etkilerini de en aza indirgeyebilir. Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörlerine yönelik teşvik politikalarında Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında belli değişiklikler yaşanmıştır. Söz konusu değişiklikler ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerle şekillenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde araştırmanın problemi (konusu), amacı, önemi, varsayımları, sınırlılıkları ve araştırmada konuya ilişkin temel tanımlar yer almaktadır. Çalışmanın ikinci bölümde sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin genel bilgilere, değinilmektedir. Bununla birlikte araştırmanın temel konusunu oluşturan tarım ve hayvancılık sektörüne ilişkin genel bilgilere, tarım ve hayvancılık sektörünün özelliklerine, gelişimine değinilmektedir. Son olarak bu bölümde teşvik kavramına ilişkin açıklamalar yapılmakta ve tarım teşvik politikaları ile ilgili bilgiler

değerlendirmeye alınmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümü olan yöntem bölümünde ise araştırmanın modeli, evren ve örneklem, veri toplama araç ve teknikleri, verileri toplama süreci ve analizine ilişkin bilgilere yer verilmektedir.

Çalışmanın dördüncü bölümde tarım ve hayvancılığa yönelik mali teşvik politikalarının gelişimi incelenerek Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektöründe potansiyel iller arasında yer alan Balıkesir ilinin genel özelliklerinden bahsedilmekte olup yıllar itibariyle tarım alanlarının dağılımı, yetiştirilen tarımsal ürünlerin üretimi ve hayvan sayısı hakkında bilgilere yer verilmektedir. Bununla birlikte Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılığa yönelik uygulanan mali teşvikler ve tarımsal destekler detaylı bir şekilde incelenmektedir. Son olarak sürdürülebilir kalkınma bağlamında Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik mali teşvikler değerlendirilmektedir.

Çalışmanın son bölümü olan beşinci bölümünde ise araştırmanın bütününe ilişkin değerlendirme yapılmaktadır. Bununla birlikte araştırmada sürdürülebilir kalkınma ekseninde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik mali teşviklerde yaşanan sorunlar ifade edilerek, bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri getirilmektedir.

1.1. Araştırmanın Problemi (Konusu)

Dünya genelinde çevrenin korunması, gıda israfının azaltılması, açlığın ve yoksulluğun bitirilmesi, kuraklık ile mücadele edilmesi, biyoçeşitliliğin korunması gibi sorunların temel ortak noktasının tarım ve hayvancılık olduğu söylenebilir. Tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan destekler ve teşvikler yeterli olmadığı takdirde gelecek nesillerin beslenme ihtiyacını karşılamak için bugüne kıyasla daha az çiftçiden daha fazla tarımsal ve hayvansal üretim yapmasının bekleneceği söylenebilir. Bununla birlikte insanlığın hayatını idame ettirmesinde bazı sorunlar yaşanması da muhtemeldir. İnsanlık bu amaç için mücadele ederken devletler ise vatandaşlarının yaşamlarını idame ettirebilmeleri için mücadele etmek zorunda kalacaklardır. Osmanlı dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım ve hayvancılık sektörünün GSYH’deki payı oldukça yüksektir. Bu durum ülkenin büyük bir kısmının tarım ve hayvancılık ile uğraştığını göstermektedir. Ancak sanayileşmeyle birlikte bu durum değişikliğe uğramıştır. Özellikle 2000 yılından sonra ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak sanayi sektörü kabul edilmiş, tarım sektörü ise ikinci plana atılmıştır.

Tarım ve hayvancılık sektörü sadece ekonomik açıdan değil günümüzde iklim değişikliklerinin meydana getirdiği çevresel sorunlarının giderilmesi açısından da oldukça önemlidir. Bu kapsamda tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan ve uygulanacak olan teşvik politikaları daha fazla öne çıkmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı benimsenerek yapılacak olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri bir ülkenin kendi kendine yetebilmesine ve böylelikle sağlıklı gıdaya erişebilmesine, gelecek nesillere temiz ve kullanılabilir bir çevre bırakabilmesine olanak sağlamaktadır.

Çalışmanın konusu, Balıkesir bölgesinde sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerine yönelik uygulanan mali teşvikler, destekleme politikaları ve tarımsal kredilerdir. Bu kapsamda araştırmada, tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik mali teşvikler değerlendirmeye alınıp, çeşitli çözüm önerileri sunulmaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmada, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde verimliliğin artırılması ve sürdürülebilirliğin sağlanmasına ilişkin olarak mali teşviklerin etkisi detaylı bir şekilde incelenmektedir. Tarım ve hayvancılık sektörü için önemli bir potansiyele sahip olan Balıkesir ilinde uygulanan mali teşviklerin, desteklemelerin ve tarımsal kredilerin sürdürülebilir kalkınma bağlamındaki etkisi, güçlü ve zayıf yanlarının neler olduğuna değinilmektedir. Bununla birlikte Balıkesir ilinin tarım ve hayvancılık sektöründeki mevcut potansiyelinin en etkin şekilde kullanılabilmesine yönelik uygulamaya alınması gereken politikaların ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Tarım ve hayvancılık, insan hayatının devamlılığı için gerekli olan besin ihtiyacını karşılamaktadır. Bu yüzden de tarım ve hayvancılık sektörü insanlığın varlığından bu yana ülkeler için oldukça önemli bir sektördür. Aynı zamanda bu sektörler gıda ihtiyacını karşılamının yanında sanayi sektörüne ham madde, milli gelire, istihdama ve dış ticarete katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla da tarım ve hayvancılık sektörü bir ülkede ekonomik kalkınma üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Tarım ve hayvancılık sektörüne ilişkin gelişmeler yaşanması ekonomik kalkınmayı da

etkileyecektir. Bu yüzden tarım ve hayvancılık sektörü öneminin evrensel bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

1.4. Araştırmanın Varsayımları

Araştırmanın problemi ve amacına yönelik bilgiler konuya ilişkin kaynaklardan; tezlerden, kitaplardan, internet veri tabanlarından, resmî kurumlardan doğru olduğu varsayılarak alınmıştır.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Tarım ve hayvancılık kayıt dışılık sorununun yoğun yaşandığı bir sektördür. Araştırmada, kayıt dışı olarak faaliyetine devam eden çiftçiler ile ilgili bilgilere ulaşamadığından dolayı bu araştırma, Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)'ne kayıtlı olan çiftçiler ile sınırlandırılmıştır. Araştırmanın temel konusunu oluşturan Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvikler ve destekler dördüncü bölümde incelenmiş olup, yalnızca Balıkesir iline yönelik bilgi ve verilere yer verilmiştir. Bununla birlikte dördüncü bölümünde Balıkesir ilinde tarımsal işletme büyüklüğüne ait güncel verilere ulaşamamıştır. Bu nedenle de Balıkesir iline ait tarımsal işletme büyüklüğü 2014 yılı ile sınırlıdır. Ayrıca Balıkesir ilinde, tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik yatırım alanında uygulanan teşviklerde, teşvik edilen yatırım konuları ile ilgili yeterli verilere ulaşamadığı için Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verileri ile sınırlı kalmıştır.

1.6. Tanımlar

Kalkınma: Bir ülkede GSYH ve milli gelirden meydana gelen artış, uzun vadede ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişiklikler ve teknolojik yeniliklerin tümünü içeren gelişimdir (Ivic, 2015, s. 56).

Sürdürülebilirlik: Gilman'a (1992, s. 3) göre, doğal kaynakları tüketmeden belirsiz bir geleceğe kadar hayatlarını idame ettirmeye devam eden bir toplum, bir ekosistem veya herhangi bir sürekli sistem olarak ifade edilmektedir.

Sürdürülebilir Kalkınma: İnsan sağlığını ve doğal dengeyi koruyarak sürekli ekonomik kalkınmayı sağlayacak şekilde doğal kaynakların rasyonel yönetimini sağlamayı, gelecek nesillere yakışır doğal, fiziksel ve sosyal bir çevre bırakmayı amaçlayan bir yaklaşımdır (Altunbaş, 2003, s. 103).

Tarım: Dar anlamda tarım; *“Arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yoluyla bitki, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi veya bunların üreticileri tarafından işlenip değerlendirilmesi”* faaliyetleridir. Geniş anlamda tarım; *“Bitkisel ve hayvansal ürünler üretiminin yanında, bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri, tarımsal ürünlerin yetiştiricileri tarafından taşınması ve saklanması, mağazalara devredilmeden üreticileri tarafından satılması ile tarım alet ve makinelerinin diğer tarım üreticilerinin üretimle ilgili faaliyetlerinde bir bedel karşılığında kullandırılmasını”* kapsamaktadır (Karluk, 2007, s. 157).

Hayvancılık: Tarım etkinliklerinin alt kolunda yer alan hayvancılık, en kısa tanımı ile evcil hayvan yetiştiriciliğidir. Günümüzde hayvancılık faaliyeti, evcil ve çiftlikte barındırılan hayvanların yetiştirilmesi, üretilmesi ve bu hayvanlardan elde edilen et, süt, yumurta, bal ve diğer ürünlerden istifade edilmesini içermektedir (Doğan, 2022, s. 145).

Teşvik: Belirli bir ekonomik faaliyetin daha da gelişmesini sağlamak amacıyla çeşitli yöntemlerle devlet tarafından sağlanan maddi ve maddi olmayan destek ve özendirmelelerdir (Akdeve ve Karagöl, 2013, s. 330).

Mali Teşvik: Hükümetler tarafından istikrarı sağlamak, altyapıyı geliştirmek, işgücünü yükseltmek ve yatırımı cazip kılmak amacıyla kullanılan bir mali araçtır (Bolnick, 2004, s. 3-3).

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Bu bölümde yapılan araştırma ile ilgili literatür taraması yapılarak, alan yazın kısmının kavramsal çerçevesinin oluşturulması amaçlanmaktadır. Kavramsal çerçevede sürdürülebilir kalkınma kavramının tanımı, amaçları ve hedefleri, boyutları ve gelişimi ele alınacak olup, tarım ve hayvancılık sektörleri ve teşvikler ile ilgili genel bilgilere yer verilecektir.

2.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Gelişimi

Ülkelerin temel hedefi kalkınmak ve bu kalkınmanın sürekliliğini sağlamaktır. İnsanlığın ortaya çıkışından bugüne kadar ihtiyacı hissedilen kalkınma kavramı, ilerleme, gelişme, modernleşme, sanayileşme ve büyüme gibi kavramların yerine kullanılmaktadır. Bir toplumda meydana gelen tüm olumlu değişim ve gelişmelerin birlikte gerçekleşmesi, kalkınmanın temelini oluşturmaktadır (Javanshirli, 2018, s. 15). Kalkınma, kişi başına düşen üretim ve milli gelirdeki artışın eşlik ettiği ekonomik ve sosyo-kültürel yapıdaki dönüşüm anlamına gelmektedir (Loş, 2011, s. 10). Ekonomik kalkınma ise bir ülkenin ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısındaki değişimler ile birlikte insan yaşamının maddi ve manevi olarak gelişmesi ve toplumun refahında artış olması şeklinde ifade edilmektedir (Demircan, 2003, s. 99).

1970’li yıllardan sonra artan çevresel bozulmalar, yeni bir kalkınma anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kalkınma anlayışı için çevre, doğal kaynaklar ve insani boyutları da içeren kapsamlı bir çalışma yapılması gerektiği kabul edilmiştir. Bu çerçevede yapılan çalışmalar neticesinde sürdürülebilir kalkınma anlayışı ortaya atılmıştır (Özçağ, 2004, s. 36). Bu anlayışın benimsenmesi ile birlikte ekonomik kalkınma politikalarına çevre dâhil edilmiştir.

2.1.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Sürdürülebilirlik; bir varlığın, cismin, yaşamın daimî ve istikrarlı bir şekilde devamlılığının sağlanması şeklinde ifade edilebilir. Sürdürülebilirlik, toplumun, ekosistemin veya devam eden herhangi bir sistemin, ana kaynakları tüketmeden belirsiz bir geleceğe kadar çalışmaya devam etmesidir (Gilman, 1992, s. 2). Sürdürülebilirliğin en temel hedefi, tüketim toplumundan uzaklaşarak evrensel açıdan çevre yönetimi, sosyal sorumluluklar ve dayanışmaya dayalı ekonomik çözümler üretmektir (Ozmehmet, 2008, s. 1853).

Sürdürülebilir kalkınma anlayışı ise insan ile doğa arasında bir denge kurarak bu dengenin istikrarlı ve sürekli olmasını amaçlamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma, günümüzde hem ulusal hem evrensel ölçekte çevre koruma politikalarının genel kabul gören temel kavramıdır (Turgut, 1996, 701). Çevreyi ve beşerî sermayeyi göz önünde bulundurarak, kaynakların optimum kullanımını amaçlayan uzun vadeli bir kalkınma modeli olarak ifade edilen sürdürülebilir kalkınma son yıllarda literatürde sıkça kullanılmaktadır (Beyhan, 2008, 12). Sürdürülebilir kalkınmanın birçok tanımı vardır. Asheim ve Brekke'ye (1993, s. 3) göre, sürdürülebilir kalkınma, kişinin kendisine sağladığı asgari yaşam kalitesini gelecek nesiller ile paylaşılabilir şekilde kaynak tabanını yönetmek olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte Hopwood, Mellor ve O'Biren'e (2005, s. 38) göre ise bu kavram şimdi ve gelecek kuşaklar için temel zorlukların ele alınma potansiyelini oluşturmada olup, sürdürülebilir geçim kaynaklarına ve refaha odaklanarak doğal kaynakların bugün dikkatli bir şekilde kullanılması ve gelecek nesillere aktarılması şeklinde ifade edilmektedir.

1987 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun ortak çalışması olan "Ortak Geleceğimiz Raporu"nda sürdürülebilir kalkınma kavramına yer verilmiş ve sürdürülebilir kalkınmanın en genel kabul gören tanımı yapılmıştır. Bu tanım, "*Gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğini ortadan kaldırmaksızın şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanmasıdır*" şeklinde ifade edilmiştir (WCED, 1987, s. 15). Tanımda, sürdürülebilirlik kavramının uzun vadeli yönü vurgulanmakta olup şimdiki ve gelecek nesiller arasındaki eşitliği sağlamanın etik ilkesi ortaya konulmaktadır. Ayrıca tanımda yer alan ihtiyaçlar ifadesi çevreyi, adil bir toplumu ve sağlıklı bir ekonomiyi içermektedir (Diesendorf, 2000, s. 3). Bahsedilen raporda sürdürülebilir kalkınmanın emek isteyen, belli bir kesime hitap etmeyen aksine toplumun tümüne hitap eden, doğa-insan uyumunun anlaşılmasını sağlayan

uzun, istikrar ve disiplin gerektiren bir süreç olduğu anlatılmıştır. Bu raporun öncesinde ve sonrasında sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin belli çalışmalar yapılmıştır.

2.1.1.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Gelişimi

Ekonomik kalkınmanın tarihsel gelişimine bakıldığında genel olarak ekonomik göstergeler nezdinde tanımlandığı ve bu doğrultuda geliştiği görülmektedir. Bu nedenle ekonomik kalkınma tek bir tanım ile ifade edilememektedir. Ekonomik kalkınmanın sağlanması için gerekli olan faktörlerden ilk akla gelen sanayi sektöründe gelişim göstermesidir. Sanayi genellikle ekonomik kalkınmanın temel itici gücü olduğundan, ekonomik kalkınma ve sanayi arasında yakın bir ilişki vardır. Sanayi sektörü geliştiğinde bir bölge veya ülkede istihdam oluşmakta, refah artmakta ve üretkenlik yükselmektedir. 19. yüzyıllarda buhar gücüyle çalışan makinenin keşfi ile başlayan Sanayi Devrimi, fabrikaların kurulmasına ve bununla birlikte teknolojinin gelişmesine, üretim çeşitliliğinin de artmasına yol açmıştır (Kayan, 2018, s. 486). Üretimin gün geçtikçe artması, tüketiminde artmasına neden olmuş ve ihtiyaçların yanı sıra giderek daha fazlasını isteme arzusu doğurmuştur. Dolayısıyla doğal kaynaklar hızla tüketilmiş ve doğal denge bozulmaya başlamıştır.

Sanayi devriminin şartları altında hızla yenilenen teknolojinin bedeli, insan emeği ile doğal kaynaklardan karşılanmıştır. Kapitalist anlayışın bir göstergesi olan bu durum, üretimi sürekli olarak artırarak kârı en üst düzeye çıkartmayı hedeflemiştir. Üretimi sürekli artırma gayesi, doğanın tahribatına yol açmış ve bu tahribat sürekli bir artış eğiliminde kendini göstermiştir (Ardoğan, 2012, s. 90). Bu bağlamda, çevre sorunlarındaki en önemli nedenin, ekolojik sisteme müdahale edilmesi olduğu söylenebilir (Karaca, 2007, s. 3). Ekonomik kalkınma politikalarında da doğal kaynaklar ve çevre göz ardı edilerek insanların ve devletlerin menfaatleri gözetilmiştir. Tüm bunlara bağlı olarak da çevre kirliliği, iklim değişikliği, küresel ısınma gibi birçok çevre sorunu çığ gibi büyümüştür.

1970'li yıllardan itibaren ekonomik kalkınma odaklı politikalar, çevre üzerindeki olumsuz etkilerini yoğun olarak hissettirmiştir. Bununla beraber, dünyadaki ekonomik kalkınma anlayışı ve bu doğrultuda benimsenen politikalar sorgulanmaya başlanmıştır (Yalçın, 2016, s. 750). Boyutu giderek artan bu sorunların sorgulanması ile ekonomi ve çevre arasındaki ilişkinin oldukça kuvvetli olduğu anlaşılmıştır. 1960'lı yıllarda çevre üzerinde oluşan tahribatın fark edilmesiyle birlikte

çevrenin korunmasına ilişkin harekete geçilmiştir. 1960'lı yıllarda yoğun olarak gelişen toplumsal hareketlerin etkisiyle sorgulanmaya başlayan kalkınma ideolojisine ilk uluslararası tepki 1972 yılında açıklanan “Büyümenin Sınırları” adlı rapor olmuştur. Roma Kulübü tarafından hazırlanan bu rapor, artan nüfus ve tüketim karşısında doğal kaynakların mevcut kalkınma ideolojisini ne ölçüde taşıyabileceğini sorgulamaktadır. Her ne kadar raporda sürdürülebilir kalkınma ifadesine yer verilmese de dünya genelinde ekonomi ve çevre ilişkisi arasında sağlanacak denge ile bu olumsuz eğilimin önüne geçilebileceğine değinilmiştir (Peşkirioğlu, 2016, s. 12).

1972 yılındaki büyümenin sınırları adlı raporun ardından 1983 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu kurulmuştur. Çevre sorunlarının küresel boyuta ulaşmasıyla birlikte gıda krizi, açlık, yoksulluk, temiz suya erişimin güçleşmesi gibi sorunlar tüm ülkelerin ortak meselesi haline gelmiştir. Bununla birlikte, ülkeler ve uluslararası kuruluşlar çevre konusuna ilişkin altyapı hazırlıkları yapmaya başlamışlardır. Bu süreçte Birleşmiş Milletler öncü bir rol üstlenmiş ve uluslararası konferanslar ile küresel sorunların çözümüne yönelik çalışmalar yapmıştır. Stockholm Konferansı çevre ve ekonomi ilişkisine bu bağlamda yer verilen ilk uluslararası çalışma örneğini oluşturmaktadır.

Birleşmiş Milletler Örgütü tarafından 5 Haziran 1972 yılında Türkiye dâhil 113 ülkenin katılımıyla Stockholm'de düzenlenen Dünya Çevre Sorunları Konferansı sürdürülebilir kalkınma konusunda uluslararası önemli bir çalışma niteliğindedir. Bu konferansta çevrenin korunması ve ekonomik kalkınmanın çevre ile uyumlu olması gerektiği vurgulanmıştır. Çevre kirliliği ve çevrenin korunması konuları konferansın temelini oluşturmuştur. Stockholm konferansının ardından yalnızca çevreye ilişkin sorunlar, çevrenin korunması ile ilgili çalışmalar adına Birleşmiş Milletler Çevre Programı kurulmuştur (Nemli, 1998, s. 9). İlerleyen süreçte, sürdürülebilirlik kavramı Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 Brundtland Raporu'nda “Ortak Geleceğimiz” adlı raporda gündeme getirilmiştir. Brundtland Raporu, 1983 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, dönemin Norveç Başbakanı olan Gro Harlem Brundtland'ın önderliğinde ve yirmi ülkenin katılımıyla gerçekleşmiştir.

Raporda dünyanın süregelen çevre ve kalkınma sorunları incelenerek yeni çözüm önerileri getirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca raporda gelecek nesillerin kullanabileceği kaynakların ne şekilde korunabileceği ve gerekli koşulların nasıl sağlanabileceği

konusunda fikirler ortaya konulmuştur (Bozdoğan, 2005, s. 1019 ve Mızık ve Avdan, 2020 s. 453). Çevredeki tahribatları, nüfusun giderek artmasını, ekonomik düzeninin devamlılığını, doğal kaynakların tükenme eşiğine gelmesini vurgulayan bu raporda bugünkü neslin gelecek nesiller adına büyük sorumluluklarının olduğu ve bunun için acilen harekete geçilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

1990'lı yıllarda da sürdürülebilir kalkınma konusundaki çalışmalara devam edilmiştir. Bunlardan ilki Rio Konferansıdır. Rio Konferansı, 3-14 Haziran 1992 tarihleri arasında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde düzenlenmiştir. Rio Dünya Zirvesi, ekonomik büyümenin ve çevresel sürdürülebilirliğin birbiriyle sıkı sıkıya bağlı ve karşılıklı bir şekilde güçleneceği yeni bir çağ başlatılmasını vaat etmiştir (Horta, 2011, s. 46). Rio konferansında, vurgu yapılan dünyada giderek tükenme eşiğine gelen kaynakların kısıtlı ve doğru bir şekilde kullanılması için ortak çalışmaların gerekliliği olmuştur. Bu ortak çalışmaların diğer konferanslardan farkı ise merkezi yönetim ile birlikte yerel yönetimlerin ve diğer kurum ve kuruluşların da bu konferansta yer almasıdır (Akpulat, 2019, s. 11). Dolayısıyla dünyada her kesimin, her bireyin sürdürülebilir kalkınma kavramını tanıması ve anlaması gerektiğinin altı çizilmiştir. 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Yeryüzü Zirvesinde ise sürdürülebilir kalkınma ile ilgili yeni ilkeler belirlenmiştir. 1992 Rio Yeryüzü Zirvesinde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi için yeni ilkeler ve eylem maddeleri ortaya koyan "Gündem 21" başlıklı Eylem Planı, Zirve'nin temel çıktısı olarak, BM üyesi ülkelerince kabul edilmiştir (Ökmen ve Görmez, 2009 s. 110).

Gündem 21 planında yer alan faaliyetler çevre ve kalkınma temaları kapsamında düzenlenmiştir. Ayrıca bu planda yaşam kalitesi, doğal kaynakların verimli bir şekilde kullanılması, küresel ortaklığın korunması ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması temaları işlenmiştir (Paul, 2008, s. 578). Bu konferansın ardından yaşanan gelişmelerin değerlendirilmesi için Rio+5 Konferansı toplanmıştır. Bunu takiben 2002 yılında Johannesburg Zirvesi (Rio +10) ile Rio Konferansı'nda kabul edilen ilkelerin nasıl uygulandığı ile ilgili incelemeler yapılmıştır.

2002 yılından önce bugünkü sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerinin oluşmasında rol oynayan 6-8 Eylül 2000 tarihleri arasında düzenlenen Birleşmiş Milletler Binyıl (Milenyum) Zirvesi'nde 189 ülke tarafından başlıca sekiz alanda

hedefler belirlenmiştir (UN, 2000). Binyıl kalkınma hedeflerinin temelinde yoksulluğun azaltılması, eğitimde eşitliğin sağlanması, sağlık ve çevre konularının daha fazla iyileştirilmesi gibi amaçlar çerçevesinde, insanlığın durumuna yönelik sekiz spesifik hedef ortaya konulmuştur (Reddy ve Heuty, 2006, s. 2).

2000 yılında gerçekleşen Binyıl Kalkınma Zirvesi'nde 2015 yılı, hedef yıl olarak belirlenmiştir. Belirlenen hedeflerin on beş yılda gerçekleşme ihtimalinin düşük olması ve çok fazla yönetimsel yaklaşıma sahip olması yeni bir plana ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. İlâveten, kalkınma hedeflerini sekiz hedeften oluşan bir listeye indirgemek, birbiriyle bağlantılarının önemsenmemesi ve politikalarda, araştırmalarda dikey bir yapının güçlenmesinde risk teşkil etmektedir (Fehling, Nelson ve Venkatapuram, 2013, s. 11). Ancak yine de binyıl kalkınma hedeflerinin, ileriye yönelik daha olumlu, yapıcı ve gerçekçi yeni bir kalkınma zemini hazırladığı söylenebilir. 2012 yılında düzenlenen Rio+20 Zirvesinde ise "İstediğimiz Gelecek Belgesi" adlı belge imzalanmıştır. Bu belgede gıda güvenliği, beslenme ve sürdürülebilir tarım konusu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Sürdürülebilir kalkınma alanında bir başka önemli gelişme de Birleşmiş Milletler tarafından Eylül 2015'te kabul edilen sürdürülebilirlik açısından küresel sorunları çözmeyi hedefleyen 17 maddelik küresel hedeflerden oluşan 2030 Gündem'idir. 2030 gündeminde dünyada yoksulluğun ve açlığın azaltılması için gıda güvenliğinin ve sürdürülebilir tarım uygulamalarının önemine değinilmiştir. Ayrıca refah seviyesinin artırılması için sosyal ve kültürel değerlerin korunması hedeflenmiştir (UN, 2015).

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili son uluslararası bir toplantı ise Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 2-3 Haziran 2022 tarihlerinde Stockholm'de düzenlenen Stockholm+50 toplantısıdır. Bu toplantıda 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen konferansın ardından elli yıllık sürecin değerlendirilmesi yapılmıştır. Toplantıda ayrıca çevre kirliliği, iklim değişikliği ve dünyada yaşanan COVID-19 salgını üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte acil ve topyekûn bir çabanın gerektiği dile getirilmiştir (UNEP, 2022).

Tüm bu bilgiler doğrultusunda sürdürülebilir kalkınma kavramının yalnızca çevreyle ilgili bir kavram olarak kalmadığı aksine tarımdan sanayiye, iş dünyasından finansal ve kültürel değerlere kadar hayatın her alanında kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Bu nedenle günümüzde sürdürülebilir kalkınma kavramının nerede ve hangi amaçla kullanıldığına bağlı olarak farklı bir anlamı vardır (Şen, Kaya ve

Alpaslan, 2018, s. 1). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma kavramının çok boyutlu bir kavram olduğu ifade edilebilir.

2.1.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları

1992 yılında Brezilya’da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda ilk kez “Sürdürülebilir Kalkınma Üçgeni” adıyla Munasinghe tarafından çizilen bir üçgen ortaya konulmuştur. Bu üçgende, sürdürülebilir kalkınmanın tartışılmaya ve kavram olarak kullanılmaya başlandığı günden bu yana genel kabul gören üç boyutu ele alınmıştır. Şekil 1’de sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutunu temsil eden bu üçgene yer verilmiştir (Harris, 2000, s. 5):

Şekil 1. Sürdürülebilir Kalkınma Üçgeni

Kaynak: Munasinghe, M. (2009). *Sustainable Development in Practice Sustainability Methodology and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şekil 1’de yer alan üçgende, sürdürülebilir kalkınmanın boyutları ekonomik, çevresel, sosyal açılardan ele alınmıştır. Sürdürülebilir kalkınma üçgeni yardımıyla, sürdürülebilir kalkınmanın temel üç boyutu ve birbirleriyle olan ilişkisine yer verilmiştir. Ekonomik boyutu temel alan üçgenin uç köşesi, üretim ve tüketim yoluyla refah düzeyinin artırabileceğini ifade etmektedir. Sağ köşede yer alan çevresel boyutta ise ekosistemin korunması ve doğaya bir bütün olarak bakılması hedeflenmiştir. Son boyut olan sosyal boyutta, bireysel hedeflere ulaşabilmek için insan ilişkilerini ve kombinasyonlarını arttırmak amaçlanmıştır (Munasinghe, 2009, s. 34-35). Üçgenin temel olarak ele aldığı nitelikler ise yoksulluk, eşitlik, sürdürülebilirlik ve iklim

değişikliğidir (Yeni, 2004, s. 186). Sürdürülebilir kalkınma üçgeninde her bir köşenin birbiriyle ilişkili olduğu söylenebilir. Yalnızca çevresel açıdan gerçekleşecek olan bir kalkınma ekonomik ve sosyal yapılarda bozulmalar şeklinde sonuçlar doğurabilir. Bununla birlikte sadece ekonomik boyutta ele alınan bir kalkınma modeli de sosyal ve çevresel olarak olumsuzluklara sebep olabilir. Bu olumsuzluklara günümüzde rastlamak mümkündür.

Sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutundan biri olan ekonomik boyutunun en genel tanımı, sermayenin korunması ve bozulmasının engellenmesidir (Goodland, 2002, s. 221). Ekonomik boyuta dayalı sürdürülebilir kalkınmada refah seviyesinin korunması ön plandadır. Bu durum nesiller arasında eşitsizliklere yol açabilmektedir. O halde, her nesil şu anda ne kadar sermaye tüketiceği ve gelecek nesiller için ne kadar sermaye biriktirip saklayacağı ile ilgili karar vermelidir (Markulev ve Long, 2013, s. 5). Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda kaynakların tükenme tehlikesi önem arz etmekte ve bu tehlike ile baş edebilmek kuşaklararası eşitliğin sağlanması ile ilişkilendirilmektedir.

Harris'e (2000, s. 5) göre ekonomik boyutta sürdürülebilir kalkınma sistemi sürekli ilkeler temelinde mal ve hizmet üretebilmeli; kamu ve dış borçların yönetilebilirliğini koruyabilmeli, tarımsal ve endüstriyel üretimi olumsuz yönde etkileyen sektörel dengesizliklerden kaçınabilmelidir. Ekonomik boyutta, geri dönüştürülebilir ve çevre dostu ürünlerin üretilmesiyle birlikte sosyal sorumluluk anlayışı ile geliştirilen ekonomi politikalarına da yer verilmesi oldukça önemlidir. Bu anlayış çerçevesinde, çevre sorunlarının önlenmesi, mevcut üretim ve tüketim kalıplarının değiştirilmesi için ekonomik ve çevresel politikaların geliştirilmesi ve uygulanması gerekmektedir (Yıldırım ve Göktürk, 2004, s. 469). Neticede sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda, doğa ve insan arasında adalet ilişkisinin sağlanması ile sektörler arasında bir denge oluşturulması, çevresel ve sosyal boyutların tümüyle ele alınması gerektiği söylenebilir.

Sürdürülebilir kalkınmanın bir diğer boyutu olan sosyal boyutun odak noktası toplumdur. Sosyal boyut, insan yaşamıyla bağlantılıdır. İnsan yaşamındaki en önemli sorunlardan biri ise yoksulluktur. Sürdürülebilir kalkınmaya göre, ülkenin ekonomik koşullarının iyileştirilmesi ve evrilmesi toplumun tüm kesimine fayda sağlamalıdır. Bir toplumdaki yoksul insan sayısını sifıra düşürmek oldukça zordur. Ancak yoksul insan sayısını azaltmayı hedeflemek sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutunu

geliştirmeye yöneliktir (Özkan, 2017, s. 20). Bununla birlikte sosyal boyutta eğitim, sağlık, cinsiyet eşitliği gibi sosyal açıdan gerekli ve önemli unsurlarda dikkate alınmalıdır. Aynı zamanda kaynaklara erişim konusunda da bireylerin eşit ve adil haklara sahip olmasına özen gösterilmesi gerekmektedir (Özçağ ve Hotunluoğlu, 2015, s. 310). McKenzie'ye (2004, s. 36) göre sosyal açıdan sürdürülebilir bir toplumun oluşabilmesi için beş temel ilkeden söz edilmektedir. Eşitlik ilkesi, toplumda yer alan bütün bireylere özellikle de yoksulluk ile mücadele eden kişilere eşit fırsatlar sunulmasıdır. Çeşitlilik ilkesi, toplumdaki bireylerin farklı ihtiyaçlarının belirlenmesi ve bu ihtiyaçların en iyi şekilde giderilmesine olanak sağlamaktadır. Bağlılık ilkesi, toplumun içinde veya dışında bulunan resmî düzeyde birbiriyle bağlantılı olan sistemlerin geliştirilmesidir. Yaşam kalitesi ilkesi, toplumda yer alan kurumların ve bireylerin temel ihtiyaçlarının giderilmesi ve yaşam kalitesinin artırılmasıdır. Demokrasi ve yönetim ilkesinde ise demokratik süreçlerin, açık ve hesap verilebilir şekilde olmasına imkân sağlamaktadır.

Ekosistemin devamlılığı, insanlığın ve canlıların devamlılığı demektir. İnsanoğlu yıllar boyu temel ihtiyaçlarını doğadan ve topraktan karşılamıştır. Ekosistem insan için vazgeçilmez bir doğal sermaye niteliğindedir. Goodland (1995, s. 6-7)'a göre, çevresel sürdürülebilirlik, insan ihtiyaçları için kullanılan doğal kaynakları koruyarak ve iyileştirmeye çalışarak insan refahının gelişimini sağlamaktadır.

1980'li yıllarda önem kazanan çevresel sorunlar, uluslararası düzeyde gerçekleştirilen eylemler ve belirlenen politikalar ile çözülmeye çalışılmaktadır. Çevre politikası, toplumun sağlıklı bir şekilde yaşamasını ve doğal kaynakların korunmasını sağlamanın yanı sıra sürdürülebilir kalkınma fikrini geliştirmeyi, küresel çevreyi sağlamayı ve gerçekleşen üretim ve tüketim faaliyetlerinden kaynaklanan zararları ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır (Özdemir, 2021, s. 13).

Çevresel sürdürülebilir gelişimin temel amacı, finansal üretim sırasında çevrenin tahribatını en aza indirmek ve çevresel etkiyi kontrol altına almaktır. Rüzgâr, güneş veya çevreyi sömürmeyen diğer iyileştirilmiş enerji elde etme teknikleri gibi her türlü yenilenebilir enerji yatırımı, çevresel açıdan sürdürülebilir kalkınmanın örnekleri olarak verilebilir. Bunun yanında katı atık yönetimi, su yönetimi, arıtılmış evsel atık sular gibi konvansiyonel olmayan su kaynaklarının kullanılması, organik ve kentsel tarımın yapılması çevresel açıdan sürdürülebilir diğer kalkınma

uygulamalarıdır (Oral, 2020 s. 5-6). Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunda genel anlamda hedeflenenler; biyoçeşitliliğin ve doğal kaynakların korunması, tarım arazilerinin doğru teknikler ile kullanılması, ormanların ve sulak olan arazilerin yok edilmesinin önüne geçilmesi, su kaynakları ile ilgili sorunlara daha fazla önem verilmesi olarak ifade edilebilir. Sürdürülebilir kalkınmanın boyutları, sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları çerçevesinde belirlenen bu amaçlar diğer sektörlerde olduğu gibi tarım ve hayvancılık sektörünü de etkilemektedir.

2.1.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Amaçları

Sürdürülebilir kalkınma amaçları, küresel düzeyde acil olarak çözüme ulaştırılması gereken sorunların tümünü kapsamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleşebilmesi için öncelikli olarak yoksulluğun ortadan kaldırılması, sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarının teşvik edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanabilmesi için bir araç olan doğal kaynaklar korunmalı ve doğru bir şekilde yönetilmelidir (Nilsson ve Costanza, 2015, s. 7). Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler tarafından belirlenen sürdürülebilir kalkınma hedefleri önemli bir fonksiyon üstlenmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında on yedi hedef belirlenmiştir. Bu hedefler:

“Yoksulluğa son, açlığa son, sağlıklı bireyler, nitelikli eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliği, temiz su ve sıhhi koşullar, erişilebilir ve temiz enerji, insana yakışır iş ve ekonomik büyüme, sanayi, yenilikçilik ve altyapı, eşitsizliklerin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, sorumlu üretim ve tüketim, iklim eylemi, sudaki yaşam, karasal yaşam ve barış, adalet ve güçlü kurumlar” olarak belirlenmiştir (UN, 2021).

Yukarıda yer verilen hedefler kapsamında tarım ve hayvancılık sektörü ile ilişkisi olan hedeflerin irdelenmesi gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden ilki olan yoksulluğa son hedefinde, tarım ve hayvancılık sektörü arasında ilişki kurulabilir.

Yoksulluğa Son: Tarım ve hayvancılık sektörü, yoksullukla mücadelede önemli bir istihdam alanı sağlayarak, yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunabilmektedir. BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) 2021 yılı verilerine göre kırsal kesimde yaşayan insanların daha yoksul olduğuna işaret edilmektedir (FAO, 2021). Dünya Bankası'na göre tarım sektörü diğer sektörlerle karşılaştırıldığında en yoksullar arasında geliri artırmada iki ila dört kat daha etkilidir (Herger, 2020 s. 3). Bu bağlamda tarım ve hayvancılık sektörüne devlet tarafından destek verilmesi kârın ve gelirin artmasına olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarından biri olan yoksulluk ile mücadeleye de katkı sağlamaktadır. Yoksulluk ile yakından ilişkisi olan açlık sorunu ise sürdürülebilir kalkınmanın ikinci amacında yer almaktadır.

Açlığa Son: Açlığa son amacında giderek artan açlık sorunu ile mücadele edilmesi amaçlanmaktadır. Nüfusun hızla artması, gıda ihtiyacının da artmasına ve açlığın giderek artmasına neden olmaktadır. Tarım ve hayvancılık ise temel gıda ihtiyacının karşılanmasını sağlamaktadır. Bugün, tarım ve hayvancılık faaliyetleri yapılmıyaydı dünya nüfusu gıdaya bu kadar kolay erişemezdi (Enquist, 2018, s. 1). Bununla birlikte dünyada bu kadar çok tüketim ve israf yapılırken bir o kadar da açlıkla mücadele eden bir kesimin olması sürdürülebilir kalkınmanın herkes için eşitlik ilkesine ters düşmektedir. Nitekim açlık konusu belli ülkeleri değil tüm dünyayı ilgilendiren bir konudur.

FAO tarafından yayınlanan Dünyada Gıda Güvensizliği Durumu (2021) raporuna göre, küresel açlık ve yetersiz beslenme, gıda fiyatlarındaki iniş çıkış, gıda güvenliği gibi nedenlerden dolayı 2021 yılında 828 milyon insan açlıktan etkilenmiştir (FAO, 2021). Bununla birlikte tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi, çiftçilerin desteklenmesi, arazi, teknoloji ve pazarlara olan erişimin eşit olarak sağlanmasıyla; açlık ile mücadele edilebilir (Arı, 2019, s. 25). Dünya nüfusu içerisinde göz ardı edilmeyecek bir kesimi ifade eden bu durum açlıkla mücadelenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Açlıkla mücadelede tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi, çiftçilerin desteklenmesi, arazi, teknoloji ve pazarlara olan erişimin eşit olarak sağlanması kayda değer bir gelişme sunabilir. Ayrıca kırsal kesimde yaşayan halkın da eşit imkânlardan yararlanması beraberinde gıdaya erişimin kolaylaşmasını sağlayacaktır. Yoksul kesimin yeterli beslenebilmesi için tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda özellikle az gelişmiş ülkelerde gıdaya erişimin güçlüğü ile birlikte temiz suya ve sıhhi koşullara erişim de oldukça güçtür.

Temiz Su ve Sıhhi Koşullar: Sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarından biri olan temiz su ve sıhhi koşullar ise insanlık için oldukça elzemdir. Kuşkusuz su birçok amaca hizmet etmekte olup toplumlar için önemli bir kaynaktır. Suyun içme, yiyecek yetiştirme ve hazırlama, hijyen sağlama, bitki örtüsünü koruma ve hayvanları besleme gibi birden fazla işlevi vardır (Padron, 2016, s. 1-2). Suya erişimin yanı sıra temiz suya erişim de oldukça önemli bir konudur. İçme suyu gıda güvenliği açısından önemli bir unsurdur. Günümüzde artan nüfus ile birlikte daha fazla su ihtiyacı doğmaktadır. Buna eş değer olarak da gıdadaki talepte artmaktadır. Dolayısıyla nüfusun fazlaşması ile su tüketimi de artış göstermektedir (Arı, 2019, s. 25). Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) tarafından 2019 yılında yayınlanan Birleşmiş Milletler Dünya Su Kalkınma Raporundan elde edilen verilere göre dünyanın %70'i sularla kaplı olmasına rağmen, erişilebilir tatlı su dünyadaki toplam suyun ancak yüzde %1'ini oluşturmaktadır. 2050 yılına gelindiğinde ise 3 milyar insanın su kıtlığı ile karşı karşıya kalacağı tahmin edilmektedir (UNESCO, 2023). Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi için kırsal kesimde su kaynaklarına önem verilmeli ve sıhhi koşullar sağlanmalıdır (Tezera, 2011, s. 12).

Erişilebilir ve Temiz Enerji: Sürdürülebilir kalkınmanın bir diğer amacı olan erişilebilir ve temiz enerji amacı tarım ve hayvancılık sektörü üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Tarım sektörü enerjiyi hem kullanmakta hem de üretmektedir. Böylelikle enerji gider ve gelir kaynağı oluşturmaktadır. Çiftçiler bu nedenle enerji sektöründeki herhangi bir değişikliğe büyük ölçüde bağımlıdır ve bu durumdan etkilenmektedir (Pretoriu, 2018, s. 5). Bu duruma sürdürülebilir kalkınmada temiz enerji kaynakları olan güneş, rüzgâr, hidrolik, organik atıklar gibi kaynaklar etkili ve sürdürülebilir bir çözüm sunabilir (Kaushik, 2011, s. 94).

Tarımsal gelişmenin temel bir faktörü olan ve gıda güvenliğinin temin edilmesine yardımcı olan enerjinin tarım sektörü açısından birden fazla faydası vardır. Enerji özellikle küçük çiftçiler, küçük ve orta ölçekli tarımsal gıda işletmeleri açısından verimliliği artırma, zayıtı azaltma, değer katma ve gelirleri artırma gibi önemli faydalar sağlamaktadır (FAO, 2021a).

Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı: Tarım ve hayvancılık sektörünün sanayiye hammadde sağlaması sürdürülebilir kalkınmanın dokuzuncu amacı olan sanayi, yenilikçilik ve alt yapı amacı ile ilişkilendirilebilir. Tarım ve sanayi sektörleri arasında bir neden sonuç ilişkisi vardır. Dolayısıyla bu sektörler birbiriyle bağlantılıdır. Çoğu

ülkede tarımsal faaliyetlerin sanayiden bağımsız bir şekilde sürdürülemeyeceği açıkça belirtilmektedir (Aydemir ve Pıçak, 2008, s. 129). Tarım sektörünün gıda, ham madde ve yatırıma katkısı sanayi sürecinin ilk aşamalarında esas alınmaktadır (Johnston 1970'dan aktaran Arendonk, 2015, s. 2). Dolayısıyla tarım ve sanayi sektörüne bir bütün olarak bakılmalıdır. Tarımsal üretimin sanayiye aktarılması ile kurulacak olan entegrasyonlar aracılığıyla gıda kaybının azaltılmasında başarı elde edilebilecektir. Tüm gıda maddelerinin doğal koşullarda muhafaza altına alınması, gereken altyapının hazırlanması ve inovasyon çalışmalarının kayıpları önleyecek şekilde uygulanması gıda kayıplarının önüne geçilmesini sağlayabilir. Gıdada yaşanacak olan kaynak israfının önlenmesi ile sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası daha tamamlanmış olacaktır (Kıymaz, 2016, s. 990).

İklim Eylemi: Tarım ve hayvancılık sektörü üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olan iklim değişikliği de sürdürülebilir kalkınmanın on üçüncü amacı olan iklim eylemi amacıyla yer edinmiştir. Uzun yıllardır bir gündem olan iklim değişikliğinin, nüfus artış hızıyla doğru orantılı bir ilişkiye sahip olduğu söylenebilir. Yüksek yaşam standartları, teknolojik gelişim, sanayileşme, kentleşme gibi durumlar tarım arazilerinin de azalmasına sebep olmuştur (Kaur, 2017, s. 6). İklim değişikliğinin canlı yaşamına ve birçok sektöre olumsuz yönde etki ettiği açıktır. İklim değişikliği, dünyada insanlığın karşı karşıya kaldığı ciddi çevresel tehditlerden biridir (Enete ve Amusa, 2010, s. 1). Bununla birlikte tarım sektörünü de ciddi ve çeşitli şekillerde etkilemektedir. Örnek olarak, toprak erozyonu, yağış, iklim aşırılıkları (kuraklık, sel vb.) gibi durumlar tarımı oldukça kötü etkilemektedir. Dolaylı olarak da gıdayı etkilemekte ve gıdaların kalitesindeki değişikliklere neden olmaktadır (Yohannes, 2015, s. 2). İklim değişikliğinin, yoksulluk ve açlık ile mücadelede bu zamana kadar olan ilerlemeyi olumsuz yönde etkilemesi muhtemeldir. Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) değerlendirme raporlarına göre, savunma gücü olmayan ülkeler ve nüfuslar açısından iklim değişikliği, gıda güvenliğindeki riskleri arttırmaktadır (FAO, 2021a). Gıda güvenliği üzerinde önemli bir etkiye sahip olan iklim değişikliği, kırsalda ve deniz bölgesinde yaşayan kesimin geçim kaynaklarını doğrudan ilgilendirmektedir. İklim değişikliği, gıdaya erişimi zorlaştırmaktadır. Gıda üretimine önemli katkıda bulunan su ürünleri üretimi ise gerek çevre kirliliği gerekse iklim değişikliğinden olumsuz etkilenmektedir.

Sudaki Yaşam: Sürdürülebilir kalkınmanın on dördüncü amacını oluşturan sudaki yaşam amacı da su ürünlerini doğrudan etkilemektedir. Dünyanın insanlık açısından daha yaşanılabilir bir yer olmasını sağlayan okyanuslar; iklim, hava durumu, beslenme gibi birçok faktörle ilişkilidir. Su ürünleri yetiştiriciliği, hayvansal kaynaklı gıda üretimini sağlamakta, yoksulluğu azaltmakta, beslenmenin daha iyi olmasını mümkün kılmaktadır (Cavalli vd., 2021, s. 110). Su ürünleri yetiştiriciliği, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hızla büyüyen bir sektördür. Aynı zamanda su ürünleri yetiştiriciliği nüfusun hızla artması ile gıda güvenliğine de bir yanıt niteliğindedir (Pierluigi, 2015, s. 11). İnsanların besin kaynağının bir kısmı denizlerdeki ve okyanuslardaki yaşamdan karşılanmaktadır. O halde sudaki yaşamı korumak, denizlere ve okyanuslara atık atmamak, aşırı avlanmamak oradaki yaşamı canlı kılmak anlamına gelmektedir. Sudaki yaşama yapılacak olan yatırımın çok yönlü geri dönüşü olacağı bir gerçektir. Bununla birlikte karasal yaşam da sudaki yaşam kadar önemlidir. Sürdürülebilir kalkınmanın sudaki yaşamdan sonraki amacı ise karasal yaşamdır. Karasal yaşam, hızla artan nüfus karşısında düzenlenmesi ve korunması gereken alanları oluşturmaktadır. Hızlı nüfus artışı, kentleşmenin de hızla artmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla da yeşil alanların bilinçli olarak yok edilmekte olduğu söylenebilir. Bununla birlikte ormansızlaşma, ekosistemde bozulmalar vb. birçok sorunu da beraberinde getirmektedir (Görçelioğlu, 1995, s. 9).

Karasal Yaşam: Ekosistemler yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Ekosistemi korumak bir nevi yaşamı korumak anlamına gelmektedir. Tarım faaliyetleri temelinde ekolojik süreçlerden ve ekosistemlerden sağlanan faydalara tabidir. Ekolojik süreç ve ekosistemler insan refahını arttırmak ve korumak için oldukça önemlidir. Çünkü ekosistemler; tarımı destekler, lif ve yakıt üretir, atık suyu arıtır, iklimi korur ve doğal afetleri azaltır (Falkenmark vd., 2007, s. 233). Bununla birlikte var olan yeşil alanların korunması ve çoğaltılması diğer canlıların yaşamını da olumlu etkilemektedir. Gündemde olan ve yaşanan iklim değişikliği, biyoçeşitliliğin bozulması, doğal kaynakların tükenmesi, tarımsal üretimi ve ekosistemleri değiştirmektedir (Thayer vd., 2020, s. 1). Hayvancılık da iklim değişikliğinden, ekosistemde gerçekleşen bozulmalardan, artan sıcaklıklardan doğrudan etkilenmektedir. Dolayısıyla yem ve tahıl veriminde de düşüşler yaşanması söz konusu olabilir (Rötter ve Van de Geijn, 1999, s. 651). Tüm bu açıklamalar sonucunda tarıma yapılacak olan destek ve teşviklerin belirlenmesinde nüfus ve nüfusun ihtiyaçları temel alınarak, ekonomik,

sosyal ve çevresel öncelikler ile örtüşen araçların uygulamaya alınmasının daha doğru olacağı sonucuna ulaşılabilir. Tarım ve çevreyi birlikte ele alan politikalar sürdürülebilir kalkınmaya yönelik hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli katkılar sunma potansiyeline sahiptir.

2.1.4. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Sürdürülebilirliği

Tarımın insanlığın varoluşundan bu yana en temel gereksinim olan gıdanın karşılanması ile yaşamda büyük bir yere sahip olduğu söylenebilir. İnsanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için öncelikli olarak biyolojik gereksinimlerini karşılayabilmeleri gerekmektedir. Tarih boyunca tarım farklı dönemlerde, farklı faaliyetler ile insanlığın her zaman hayatında olmuştur. Tarım insanın en temel gereksinimi olan beslenme ihtiyacını karşılamaktadır.

Beslenme, insanın diğer gereksinimlerini karşılayabilmesi için ihtiyacı olan gücü de sağlamaktadır. İnsanlar güçlerini kullanarak hayatını eski dönemlerde avlanarak ve yabani bitkilerle beslenerek idame ettirmiştir. İlk insanlar gıda ihtiyaçlarını uzun bir süre avcılık-toplayıcılık yaparak karşılamışlardır. Doğadaki bitkileri ise iklimin sağladığı imkânlar neticesinde kullanmışlardır (Noyan, 2016, s. 3). İnsanoğlu toprağı işlemeye başlamış fakat üretim için gerekli olan toprağın etkisinin sınırlı olması gerçeğı ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Ekilen topraklarda, bir ürünün birkaç yıl daha üretilmesi sonucunda toprak verimini yitirmiştir. Verimini yitiren toprağı fark eden insanlar, o bölgeyi terk ederek başka yerlere göç edip yeni topraklarda üretim yapmaya çalışmışlardır. Nadasın bilinmemesi üzerine sürekli olarak toprak değıştirme sebebiyle göçler ile hayatlarını sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda tarımsal üretimin bilinen önemli özelliklerinden biri de iklim koşullarından doğrudan etkilenmesidir. O dönemde bu durumu tecrübe eden insanlar yaşanan hava olaylarının etkisinden dolayı topraklarını ve ürünlerini korumak için birlikte hareket etmeye yönelmişlerdir (Erdoğan, 2015, s. 10). Toprağın işlenmesi ile birlikte hayvancılık faaliyetleri de gelişim göstermiştir. Elde ettikleri ürünler ile hayvanları beslemeye başlamışlar ve böylelikle hayvancılık sektörünün de temelleri atılmıştır (Erbay, 2013, s. 2). Tarım ve hayvancılık sisteminin sürdürülebilirliği, dünya nüfusunun devamlılığı için oldukça elzemdir. Son zamanlarda artan nüfus, yaşanan iklim değışiklikleri gibi nedenlerden dolayı tarım ve hayvancılık sektörü önemini artırmaya devam etmektedir.

2.1.4.1. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Önemi ve Özellikleri

Tarım sektörü, insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için en temel ve en önemli sektörlerden biridir. Maslow'un ünlü ihtiyaçlar hiyerarşisi piramidinin alt kısmında bir insanın yaşamını sürdürebilmesi için fizyolojik ve yaşam ihtiyaçlarının en başında beslenme gelmektedir. İnsanların beslenmesi için gerekli ham maddelerin temini, insanlar tarafından üretilen tarımsal ürünlerden sağlanmaktadır. Gelir düzeyi, yaşam tarzı, beklentiler, öncelikler, para bolluğu ne olursa olsun toplumda yaşayan her insan için düzenini ve önemini kaybetmeyecek sektörlerden biri gıdadır (Duman, 2017, s. 43).

Tarım sektörü, halkın gıda ihtiyacını karşılama, sanayiye ham madde sağlama, iş oluşturma gibi işlevleri ile bilinmektedir (Tan ve Karaönder, 2013, s. 87). Tarım sektörünün kapsamı; bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretimi bu ürünlerin daha verimli ve kaliteli hale getirilmesi, ürünlerin uygun koşullarda saklanması ve pazarlamasının yapılması şeklinde ifade edilmektedir (Erdem ve Tuğcu, 2019, s. 105). 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 52. maddesinde ifade edilen tarım, tarımsal ve zirai faaliyet kavramları ile birlikte ele alınmıştır. Gelir Vergisi Kanunu'nun 52. maddesine göre zirai faaliyet;

MADDE 52 - "arazide, deniz, göl ve nehirlerde, ekim, dikim, bakım, üretme, yetiştirme ve ıslah yollarıyla veyahut doğrudan doğruya tabiattan istifade etmek suretiyle nebat, orman, hayvan, balık ve bunların mahsullerinin istihsalini, avlanmasını, avcıları ve yetiştiricileri tarafından muhafazasını, taşınmasını, satılmasını veya bu mahsullerden sair bir şekilde faydalanılmasını ifade eder (193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu, m.52)." şeklinde hükme bağlanmıştır.

Tarım, üretim sürecinin doğa olaylarıyla yakından bağlantılı olduğu ve bireysel alanlarda farklı şekillerde risk düzeyini belirleyen iklim koşullarına doğrudan bağlı olduğu bir alandır (Jankelova, Masar ve Moricova, 2017, s. 247). Tarımda en önemli özelliklerden biri, belirsizlik ve risktir. İklim ve hava koşullarından hayvan hastalıklarına tarım ürünlerindeki fiyat değişimlerinden uygulanan politikalara kadar çok sayıda ve çeşitli riskler söz konusudur. Tarımdaki riskler bağımsız olmayıp, birbiriyle bağlantılıdır. Riskleri yönetmek için yapılacak olan mevcut araçların, politikaların, desteklemelerin bütüncül bir yaklaşım ile ele alınmasıdır (Aimin, 2010, s. 153). Noyan'a (2016, s. 6) göre ise, tarım sektöründe risk unsuru özellikle doğal koşullara bağımlılıktan oluşurken, tarımda arz ve talebin düşük esnekliği çiftçinin

geliri açısından da istikrarsızlık oluşturmaktadır. Bu nedenle de devletin tarım sektöründeki riskleri en aza indirgeyebilmek için müdahalesi gerekmektedir.

Hayvancılık sektörü ülke ekonomisinin gelişimini sağlayan ve birim yatırıma yüksek bir katma değer oluşturan, düşük maliyetle istihdam imkânı sağlayan bir sektördür (Demir, 2012, s. 59). Hayvancılık, hayvanların verimlerinden yararlanılan ve daha kısa sürede daha fazla verim sağlamaya yönelik bir zirai faaliyet olarak da ifade edilmektedir. Hayvancılık, dünya çapındaki toplumlara sayısız ekonomik ve sosyal fayda ile bağlantılı olarak verimli ve kaliteli hayvan kaynaklı gıdalar sağlamaktadır (Capper, 2013, s. 233). Türkiye’de hayvancılık sektöründe, sektörü oluşturan işletmelerin genelde küçük aile işletmesi olması, modern yetiştiricilikten ziyade geleneksel yetiştiriciliğin yapılması, mesleki ve kooperatif örgütlenmenin yetersiz kalması, maliyetlerin yüksek olması gibi hususların varlığı nedeniyle çeşitli sorunlar yaşanmaktadır (İşler ve Ören, 2021, s. 72). Bu sorunların en aza indirgenmesi ile hayvancılıkta gelişimin sağlanabileceği ve toplumun tümünü olumlu yönde etkileyeceği söylenebilir. Ancak her geçen gün nüfus artış hızıyla orantılı olarak ortaya çıkan hayvan kaynaklı gıdaya olan talebin nasıl karşılanacağı da önemli bir sorun meydana getirmektedir.

Dünya nüfusunun 2050 yılına kadar tahmini 9,8 milyara ulaşacağı da dikkate alındığında bu sorunun büyüklüğü daha net ortaya çıkmaktadır. 2050 yılına kadar 9,8 milyar insanı beslemek için daha fazla hayvan kaynaklı gıdaların nasıl üretileceği hayvancılık sektörünü doğrudan ilgilendirmektedir (FAO, 2018, s. 13). Dünyada hemen hemen bütün toplumlarda faaliyet gösteren hayvancılık sektörü; bölge, iklim ve coğrafi şartlara göre üretim değerleri yönünden farklılıklar göstermektedir. Türkiye, tarım ve hayvancılık sektörü açısından coğrafi yapı ve koşullar yönüyle oldukça elverişlidir. Buna rağmen Türkiye’de yeterli düzeyde hayvansal ürün ile beslenme sağlanamamıştır. Son yıllarda da kırmızı et tüketimi konusunda önemli sorunlar ile karşı karşıya kalınmıştır (Kılıç, 2020, s. 1). Türkiye’nin hayvancılığa yönelik potansiyelinin olmasına karşın nüfusun yeterli protein ihtiyacının karşılanmaması hayvancılık sektörü ile ilgili mevcut bir sorunun işareti olabilir (Ergün ve Bayram, 2021, s. 159). Tarım ve hayvancılığın gelişmesi ve bu gelişimi koruması açısından teşvikler, kritik bir öneme sahiptir. Kendine özgü özelliklere sahip olan tarım ve hayvancılık sektörü gelişmiş veya az gelişmiş fark etmeksizin tüm ülkeler tarafından desteklenmesi gereken bir sektördür (Memiş, 2005, s. 1). Bununla birlikte tarım ve

hayvancılık sektörünün ekonomik gelişim üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ayrıca sektöre yönelik yapılacak destekler ve teşvikler ile dış ticarete, istihdama ve milli gelire katkı sağlayabileceği söylenebilir.

2.1.4.2. Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri

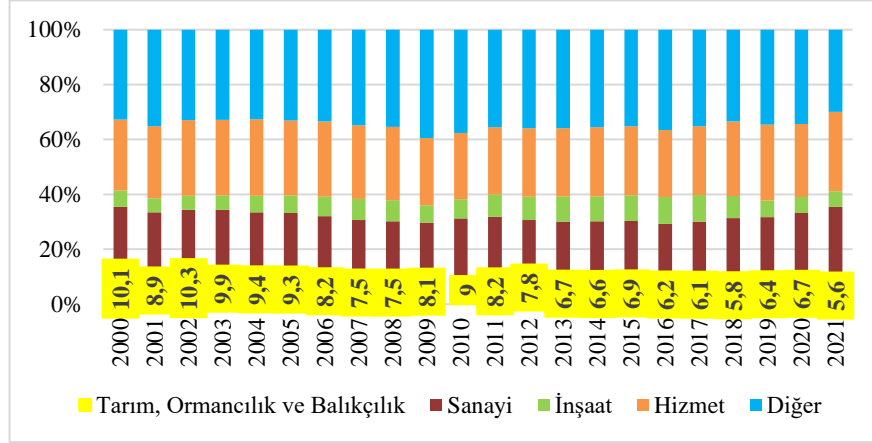
Türkiye, iklim ve doğa şartları bakımından tarım ve hayvancılık sektörüne uygun bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı, tarım sektörü Türk ekonomisi içerisinde yer alan temel sektörlerden biridir (Erbay, 2013, s. 3). Tarım sektörünün ülke ekonomisine ve sürdürülebilir kalkınmaya önemli ölçüde katkı sağladığı söylenebilir. Özellikle çevresel bozulmaların giderek artması ile birlikte tarım sektörünün ekonomik ve sürdürülebilir yönünün gelişmesi gündeme gelmektedir. Tarım sektörünün; işgücüne katkısı, sanayiye katkısı, GSYH'ye katkısı, dış ticarete ve sürdürülebilir kalkınmaya olan katkısı azımsanamayacak bir öneme sahiptir (Uzundumlu, 2012, s. 35).

2.1.4.2.1. Tarım Sektörünün Hâsılaya Katkısı

Tarım sektörünün ekonomi içindeki rolü oldukça önemlidir. Tarımsal olarak yapılan üretimdeki artış ile birlikte elde edilen gelirler kalkınmaya finansman kaynağı olmaktadır. İlaveten, tarımsal üretimdeki artışın bir sonucu olarak, tarımsal üretim yapanların satın alma gücünde bir artış meydana gelmektedir (Çomaktekin, 2009, s. 7). Bu bağlamda, tarım sektörünün kalkınmaya birden fazla katkı sağladığı çıkarımı yapılabilir. Tarım sektörünün ekonomiye olan katkısı tarım kaynaklı GSYH ile ölçülmektedir (Ege, 2011, s. 1).

Tarım sektörü ile elde edilen üretimden, bir yandan gıda ihtiyacı karşılanırken aynı zamanda iç ve dış ticaret yapılarak milli gelire katkı sağlamaktadır. Ancak ekonomik kalkınma geliştikçe, tarım sektörünün GSYH ve istihdam içerisindeki payı gelişmekte olan ülkelerde yüksek olmakla birlikte azalmakta ve gelişmiş ülkelerde ise düşük ancak daha istikrarlı bir seyir izlemektedir (Arendonk, 2015, s. 1). Bu durum ülkelerin gelişmişlik durumuna göre tarıma ne kadar yatırım yapıldığının bir göstergesi olabilir. Tarım sektörünün çok işlevli olması sebebiyle bir ülkede sosyo-ekonomik göstergeleri ve endüstriyel dokusu üzerinde çarpan etkisi görevi görmektedir (Ogen, 2007, s. 184). Ancak olumlu veya olumsuz iklim şartlarından dolayı GSYH'de ani iniş ve çıkışlara sebep olmaktadır (Adhikari, 2015, s. 180).

İklim değişikliğinin gün geçtikçe artması ise tarım sektörüne yönelik yatırımların azalmasına yol açmaktadır. Bunun bir sonucu olarak ise tarım sektörü, diğer sektörlere göre daha az büyümektedir (FAO, 2018, s. 96). Tarımın doğa koşullarına bağlı olması ile birlikte yaşanan iklim değişikliği de tarım sektörünün gelişiminin önünde bir engel teşkil etmektedir. Şekil 2’de Türkiye’de yıllar itibariyle tarım sektörünün GSYH içindeki payına yer verilmiştir.

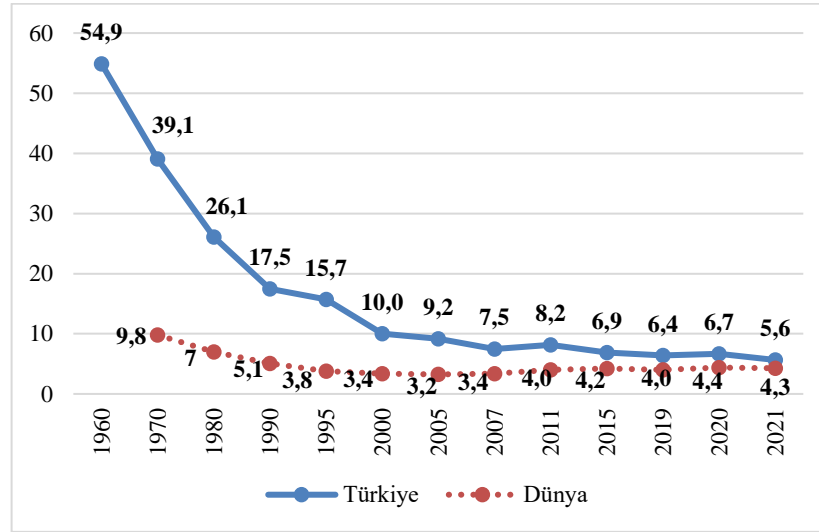
Şekil 2. 2000-2021 Yılları Arası GSYH İçinde Sektör Payları (cari fiyatlarla)

Kaynak: TÜİK. (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).

Şekil 2’de TÜİK üzerinden alınan verilerde tarım sektörü; tarım, ormancılık ve balıkçılık Şeklinde gösterilerek zirai faaliyet kapsamında ele alınmıştır. Şekil 2’de yer verilen diğer faaliyetler; bilgi ve iletişim, finans ve sigorta faaliyetleri, gayrimenkul faaliyetleri, mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler, idari ve destek hizmet faaliyetleri, kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri, diğer hizmet faaliyetlerini kapsamaktadır.

Şekil 2’ye göre, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün GSYH içindeki payının giderek azaldığı görülmektedir. 2000 yılında tarım sektörünün GSYH içindeki payı %10,1 Şeklinde gerçekleşmiştir. 2000’li yılların başından itibaren liberal tarım politikalarının benimsenmesiyle tarım sektörüne önemli ölçüde destekler sağlanmıştır. Ancak yine de 2000’li yıllarda tarım sektörünün GSYH içindeki payı değişiklik göstermemiş, sabit düzeyde kalmıştır. Bu bağlamda tarım sektörüne yönelik destek ve teşviklerin yetersiz olduğu söylenebilir (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 8). Şekil 2’de tarım sektörünün GSYH içindeki payının 2021 yılında %5,6’ya düştüğü ve eş zamanlı olarak sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH içindeki paylarının arttığı göze çarpmaktadır. Türkiye’de tarım sektörünün GSYH içindeki payının daha net

anlaşılabilmesi için dünya ortalaması ile karşılaştırılması doğru olacaktır. Şekil 3'te Dünyada ve Türkiye'de tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün GSYH içindeki payına yer verilmiştir.

Şekil 3. 1960-2021 Yılları Arası Dünyada ve Türkiye’de Tarım, Ormancılık ve Balıkçılığın GSYH İçindeki Payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası. (2021). https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2021&name_desc=false&start=1960&view=chart (Erişim Tarihi: 15.10.2022).

Şekil 3’te görüldüğü üzere Türkiye’de tarım sektörünün payı 1970 yılında %39,1 iken, dünyada %9,8’dir. Dünyada bu paylar 2000 ve 2010 yıllarında sırasıyla %4 ve %3 seviyelerinde iken, Türkiye’de %10 ve %8 seviyelerindedir. 2021 yılına gelindiğinde ise dünyada tarım, ormancılık ve balıkçılığın GSYH içindeki payı %4,3, Türkiye’de ise %5,6’dır. Bu durum, Türkiye’nin GSYH içinde tarım sektörünün payının dünya ortalaması üzerinde olduğunu göstermektedir. Şekil 3’te Türkiye ve dünyada yıllar itibariyle eğilim çizgilerinin birbirlerine yaklaştığı görülmektedir. Bununla birlikte dünyada yıllar itibariyle tarım, ormancılık ve balıkçılığın daha istikrarlı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Türkiye’de tarım sektöründen sanayi ve hizmet sektörüne doğru bir kayma söz konusudur. GSYH’de gerçekleşen bu durumun istihdamda da aynı olması beklenmektedir.

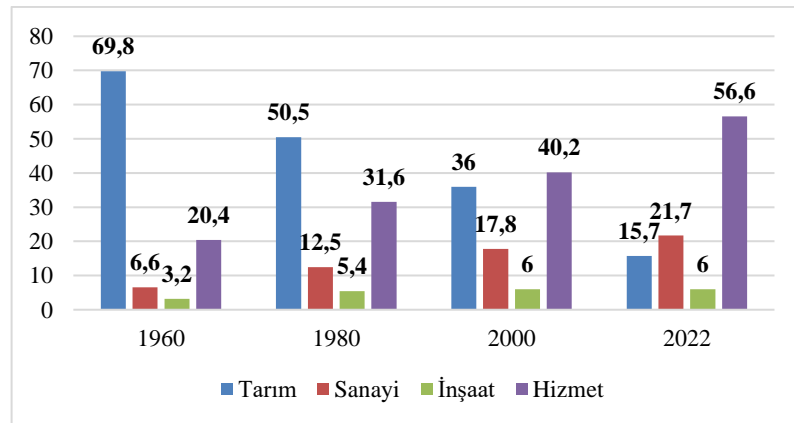
2.1.4.2.2. Tarım Sektörünün İstihdama Katkısı

Tarım sektörü, istihdam oluşturan, kitlesel yoksulluğu azaltıcı etkiye sahip olan ve nüfusun tüm katmanlarında refahın yükselmesine olanak sağlayan bir sektördür. (Briones, 2013, s. 3). Ülkelerin gelişmişlik seviyelerine bağlı olarak tarım sektöründe istihdam değişiklik göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerde işçilerin yaklaşık

%50'si, gelişmiş ülkelerde ise %4'ü tarım sektöründe istihdam edilmektedir (Cheong ve Jansen, 2013, s. 32). Ayrıca gelişmiş ülkelerde, ekilebilir arazinin fazlalığı ne olursa olsun, tarımsal istihdam oldukça düşüktür (Tindeche, Mărcuță ve Mărcuță, 2014, s. 299). Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe daha fazla istihdam gerçekleştiği söylenebilir.

FAO istihdam göstergelerine göre, 2021 yılında dünyada toplam 866.288 milyon insan tarım ile uğraşmaktadır (FAO, 2021b). Dünya nüfusunun 1960 yılında yaklaşık olarak %66,3'ü kırsalda yaşamaktaydı. 2000 yılında ise %53,3'ü, 2010 yılında %48,3'ü, 2021 yılında ise 43,4'ü kırsal kesimde yaşamakta ve tarımla uğraşmaktadır. Türkiye'de 1960 yılında nüfusun %68,4'ü kırsal kesimi oluştururken, 2021 yılında bu oran %23,4'e düşmüştür (Dünya Bankası, 2021a). Kırsalda yaşayan nüfusun payı giderek azalmakta ve şehirler hızlı bir şekilde yoğun nüfuslu hale gelmektedir (Meijerink ve Roza, 2007, s. 3). Dolayısıyla kırsalda nüfusun azalması ve kentleşmenin daha yaygın hale gelmesi tarım sektöründeki işgücü ve istihdamı olumsuz etkilemektedir.

1980'li yılların sonuna doğru Türkiye'de toplam işgücünün neredeyse yarısı tarım sektöründe istihdam edilmiştir. Ancak zamanla işgücünün diğer sektörlere kayması, göçlerin yaşanması gibi nedenlerden dolayı tarım sektöründe istihdam hem mutlak olarak hem de oransal olarak azalmıştır. Örneğin, 1989 yılında 8,6 milyon işgücü tarım sektöründe istihdam ediliyorken, 2002 yılında bu rakam 7,5 milyona ve 2022 yılında 4 milyon seviyesine inmiştir (TÜİK, 2014, s. 133; TÜİK, 2021a). 1960 yılından 2022 yılına kadar yıllar itibariyle istihdamın sektörler itibariyle yüzdesel dağılımı Şekil 4'te gösterilmiştir.

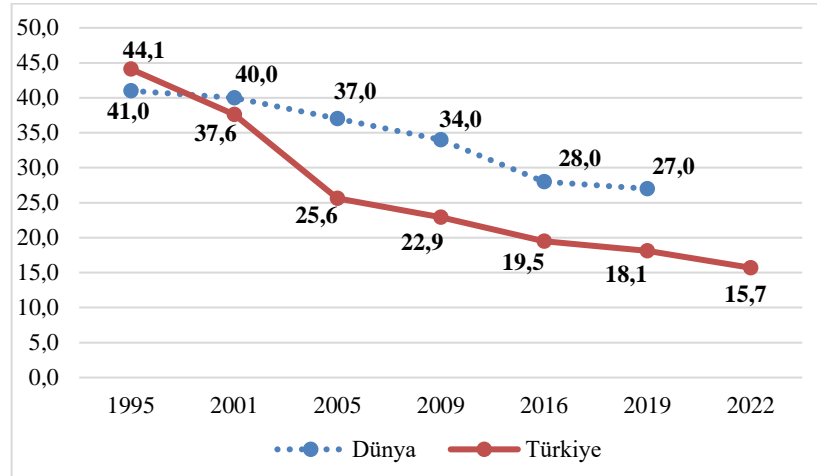

Şekil 4. İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK. (2021a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> (Erişim Tarihi: 17.10.2022).

Şekil 4'te TÜİK tarafından hayvancılık sektörü ayrı bir sınıflandırma içinde alınmamış olup, tarım sektörünün kapsamına hayvancılık sektörü de dâhil edilmiştir. 20 yıllık zaman aralıklarını içerecek şekilde istihdamın sektörel dağılımını gösteren Şekil 4'e göre, 1960 yılında tarım sektörünün istihdam içindeki payı %69,8 iken 1980 yılında bu pay %50,5'e düşmüştür. 2022 yılında ise tarım sektörünün payı 2000 yılına göre yaklaşık iki buçuk kat gerilemiştir. Bu kadar büyük farkların oluşmasında tek bir nedenin öne sürülmesi söz konusu değildir. Ancak Şekil 4'te özellikle sanayi ve hizmet sektöründe ciddi artışlar gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla GSYH'de olduğu gibi istihdamda da bir kaymadan söz edilebilir.

Türkiye'de tarım sektörünün istihdamdaki payında ciddi azalmalar söz konusu iken dünyada daha istikrarlı bir gerileme söz konusudur. Şekil 5'te Türkiye'de ve dünyada tarım sektörünün istihdam içindeki payına yer verilmiştir.

Şekil 5. Türkiye'de ve Dünyada Tarım Sektörünün İstihdam İçindeki Payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası. (2022). <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?end=2019&start=1991&view=chart> (Erişim Tarihi: 22.10.2022).

Şekil 5'te dünyada tarım sektörünün istihdam içindeki payına ilişkin en son veri 2019 yılına aittir. Bu nedenle dünyada tarımsal istihdama ilişkin 2022 yılı verisine yer verilememiştir. Şekil 5'te, 1995 yılında dünyada ve Türkiye'de tarım sektörünün istihdam içinde payı birbirine çok yakın olmakla birlikte diğer yıllara göre yüksektir. Şekil 5'e göre, dünyada tarım sektörünün istihdam içindeki payı, Türkiye ortalamasına göre daha istikrarlı bir seyir izlemektedir. Türkiye'de özellikle bazı yıllarda tarımsal istihdamın payında inişler ve çıkışlar olmuştur. Örneğin 2009 yılında %22,9 paya sahip iken, bu pay 2010 yılında 23,7'e yükselmiştir. 2010 yılındaki bu artışın temel sebebi ise devletin tarıma yönelik destekleme politikalarını arttırmasıdır. Buna ek

olarak 2010 yılında Tarım Bakanlığı, ilk kez üretimden önce tarım desteklerini açıklamıştır. Dolayısıyla çiftçiler, üretimden önce daha iyi bir planlama yapabilmişlerdir.

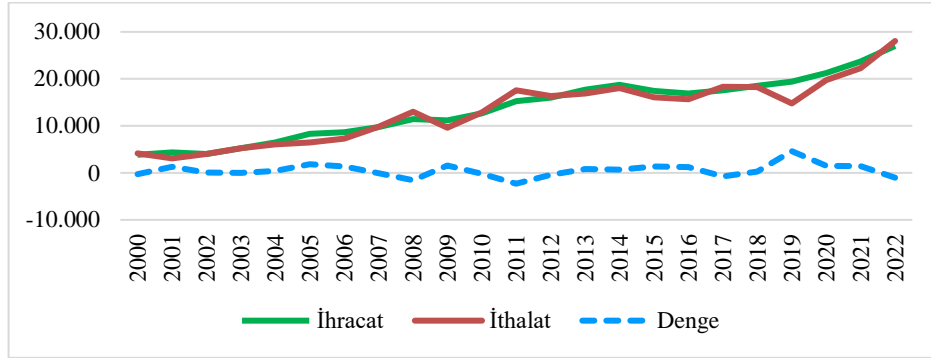
İstihdamın temel belirleyicisi yurtiçi mal ve hizmetlere olan taleptir. Bununla birlikte ihracat ve ithalat seviyeleri de istihdamın belirleyici faktörlerindedir. Dolayısıyla tüm bu faktörlerin toplamı aslında GSYH'yi ifade etmektedir. Öyleyse tarım sektörünün GSYH içindeki payının azalması istihdam içindeki payının da azalmasına sebep olabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de tarımsal dış ticaretin zamanla azaldığı sonucuna ulaşılabılır.

2.1.4.2.3. Tarım Sektörünün Dış Ticarete Katkısı

Tarım ürünlerinin ticareti, ülkelerin kalkınmasında önemli bir role sahiptir. Özellikle de milli gelire katkı sağlamak ve döviz kaynaklarını arttırmak için, gelişmekte olan ülkelerin veya kalkınma mücadelesi içerisine yeni giren ülkelerin uyguladığı en uygun yollardan biri tarımsal ürünlerin ihracatıdır (Arslan, 2021, s. 34). 1980'li yıllarda Türkiye neoliberalizm politikasını benimsemiştir. Bu politikaların sonucu olarak, tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı azalmış ve ithalat içindeki payı artmıştır. Bu da tarımsal ürünlerde dışa bağımlı bir hale geldiğinin göstergesi olmuştur (Özkul, 2021, s. 1329). Türkiye tarımsal üretimde kendine yetecek bir ülke konumundadır. Fakat bu durumu kaybetme riski de vardır. İhracatta daha çok tarıma endeksli sanayi malları bulunduğu için, tarım ürünlerinin dış ticaretteki yeri Türkiye için oldukça önemlidir. 1980 yılına kadar dış ticarete tarımın payı diğer sektörlerden daha fazla olmuştur. Sonraki dönemlerde sanayi sektörü, tarım sektörünü geçmiştir. Bugün ise halen sanayi sektörünün payı tarım sektörüne göre yüksektir (Özkan, 2008, s. 73).

Şekil 6'da Türkiye'de tarım sektörüne ilişkin ihracat, ithalat ve dış ticaret dengesi ele alınmaktadır. Denge, ihracattan ithalatın çıkarılmasıyla elde edilmektedir. Dengenin tam olarak anlaşılabilmesi için ihracatın da ithalatın da aynı ölçüm cinsinden ele alınması gerekmektedir. Tarım ürünlerini sınıflandırmada üç farklı metot kullanılmaktadır. Şekil 6'da tarım ürünlerinin dış ticaretine ilişkin SITC Rev.3 yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin kullanılmasının sebebi ise tarımsal dış ticarete dönüşümün tam olarak ortaya konulmasına imkân sağlaması ve analizlerde de sıkça kullanılmasıdır (Çetin, 2020, s.16).

SITC Rev.3 yöntemi, toplam tarımsal dış ticaret, ham madde ve işlenmiş gıda maddelerini kapsamaktadır (Özkul, 2021 s. 1344).

Şekil 6. Tarım Ürünlerinde Dış Ticaretin Durumu (milyon dolar)

Kaynak: TÜİK ve DTÖ verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Bir ülkede refah seviyesinin ölçülmesinde önemli faktörlerden biri de ihracat miktarının ithalat miktarını karşılamaıdır. Eğer ki ihracat miktarı, ithalat miktarının üzerine çıkarsa o ülkede refahın yüksek olduğu varsayılmaktadır. Şekil 6’da görüldüğü üzere tarım ürünlerinin 2019, 2020 ve 2021 yılında ihracatı ithalattan daha fazladır. Dolayısıyla dengenin yükseldiği göze çarpmaktadır. Ancak 2022 yılına bakıldığında ithalat, ihracatı geride bırakarak, dış ticaret açığı meydana gelmiştir. 2000, 2008, 2011 ve 2017 yıllarında ise dengenin oldukça düşük olduğu göze çarpmaktadır. 2000 ve 2008 dönemlerinde yaşanan ekonomik kriz dış ticaret üzerinde olumsuz bir etkiye neden olmuştur. 2011, 2017 ve 2022 yıllarında ise üretimin giderek azalması sonucu ithalatın arttığı çıkarımı yapılabilir. Özellikle 2022 yılında tarımsal girdilerdeki artış, tarımsal üretimi kısıtlamıştır. Tarımsal girdilerde yaşanan bu artış, hayvansal üretimi de olumsuz etkilemiştir.

2.1.4.3. Hayvancılık Sektörünün Ekonomideki Yeri

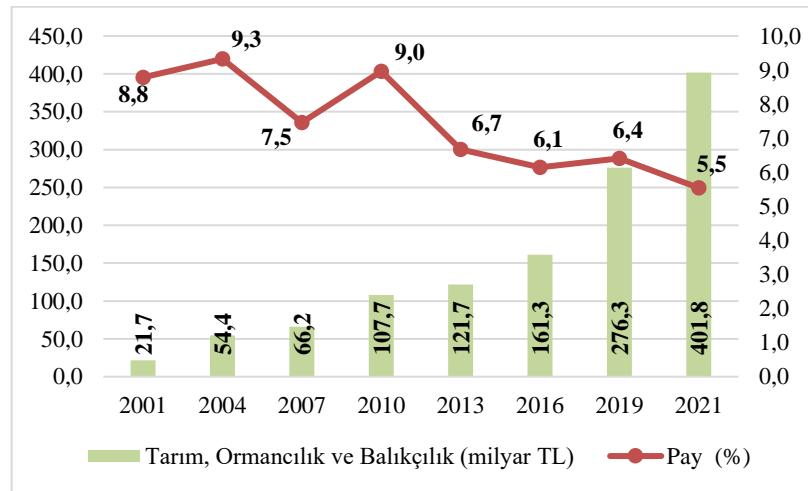
Hayvancılık, ulusal ekonomik kalkınmada ve gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörü içinde önemli bir role sahiptir. Hayvancılık, gerek canlılara besin kaynağı temin edilmesinde gerekse de ticaret dengesi üzerinde olumlu katkılar doğurmaktadır. Ayrıca hayvancılık üretimi, dünyanın kırsal kesiminde yaşayan pek çok yoksula istihdam ve geçim kaynağı sağlamaktadır. Fakat, gelişen dünyada farklı bölgelerde tarımsal ekolojik ve ekonomik ortamlarda, hayvan türleri ve üretim sistemleri arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır (Upton, 2004, s. 4). Hayvancılık sektörü, ulusal geliri ve istihdamı artırmanın yanı sıra sanayiye ham madde sağlama, ihracat yoluyla döviz

girdilerini arttırma, kırsal alandaki açık ve gizli işsizliği azaltma gibi işlevlere de sahiptir (Babacan, 2006, s. 3). Türkiye’de hayvan yetiştiriciliği birçok insana iş imkânı sunmakta ve endüstriyel üretime katkı sağlamaktadır.

2.1.4.3.1. Hayvancılık Sektörünün GSYH ve İstihdama Katkısı

Hayvanlardan ve canlı hayvanlardan sağlanan üretim, GSYH’ye ve istihdama önemli düzeyde katkı sağlamaktadır. Hayvancılık sektörü et üretimi, işleme ve pazarlaması, deri sanayi, besicilik gibi hayvancılık ve hayvancılık ürünlerinde küçük gözükse de çok sayıda sanayide istihdam yaratma potansiyeli olan bir sektördür (Asresie ve Zemedu, 2015, s. 86).

Hayvancılık sektörü aralıksız bir şekilde üretim yapılması mümkün olan bir sektördür. Elbette son yıllarda yaşanan iklim değişikliği, ekosistemlerin bozulması hayvanlar için olumsuz etkiler meydana getirirse de potansiyel olarak oldukça güçlü sektörler arasında yer almaktadır. Aralıksız üretimin sürdürülebilir olması amacıyla sıkı bir iş gücüne ihtiyaç vardır. Dolayısıyla hayvancılık, aynı zamanda bir istihdam kaynağı oluşturmaktadır (Saçlı, 2007, s. 2). Şekil 7’de tarım, ormancılık ve balıkçılığın GSYH değerine ve payına yer verilmiştir.

Şekil 7. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık GSYH Değeri ve Payı

Kaynak: TÜİK. (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).

Şekil 7’de tarım, ormancılık ve balıkçılığın GSYH içindeki payının gittikçe azaldığı görülmektedir. 2001 yılında GSYH içindeki payı %8,8 iken 20 yıllık süreçte neredeyse yarı yarıya düşerek %5,5 olmuştur. Yıllar itibariyle tarım, ormancılık ve balıkçılığın payında genel olarak bir azalış hakimdir. Ancak istikrarlı bir artış veya

azalıştan söz etmek mümkün değildir. Örneğin 2004 ve 2010 yıllarında bir artış yakalanmıştır. Ancak 2010 yılından itibaren daha çok azalış eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir. Şekil 7’de tarım sektörünün GSYH değeri yıllar itibarıyla artmakta iken oransal olarak düşmektedir. Oransal olarak azalmanın en belirgin nedeni, diğer sektörlerin değer artışlarının tarım sektörüne göre çok daha yüksek düzeyde olmasıdır. Bununla birlikte sanayi ve hizmet sektörlerinde tarımsal ürünlerin endüstriyel ürünlere dönüşmesi sonucunda tüketim artmaktadır. Dolayısıyla oransal olarak diğer sektörlerle göre GSYH içindeki payı azalmaktadır (TOB, 2019b, s. 28).

2.1.4.3.2. Hayvancılık Sektörünün Dış Ticarete Katkısı

Ülkelerin iç piyasasındaki ihtiyaçları karşılaması ile bilinen hayvancılık sektörü yurt dışında da canlı hayvan ve ürünlerinin ihraç edilmesi ile ülkeye döviz sağlamaktadır. Dünya genelinde öncelikli olarak Çin, ABD ve Hollanda ile birlikte birçok ülkenin dış ticaret hacminde hayvansal ürünlerin büyük bir payı vardır. Türkiye’de hayvansal ürünlerin hem ihracatı hem de ithalatı yapılmaktadır (Çalışkan, 2021, s. 130-131). Türkiye, iklim koşulları açısından canlı hayvan yetiştirmeye uygun bir ülkedir. Türkiye’de hayvan türlerinde en yüksek artış 1960-1980 yılları arasında olup 1980 yılı itibarıyla hayvan türlerinde bir azalma görülmektedir (Meştek ve Manavgat, 2022 s. 48). Bunun nedenlerinden biri, 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar önlemleri nezdinde hayvansal ürünlerin destekleme kapsamından çıkartılmasıdır. Bunun sonucunda ise hayvancılık ile uğraşan çiftçilerin veya üreticilerin birçoğu sektörden çekilme kararı almıştır (Aydın, vd., s. 52).

Hayvancılık sektöründe 1980 yıllarından itibaren tarıma yönelik uygulanan destek ve teşviklerin yetersiz kalması, ucuz ve kaliteli yem üretiminin yapılamaması gibi sorunlar hayvan varlığında ciddi azalmalara neden olmuştur. Söz konusu durum Türkiye’de hayvan varlığındaki azalma ithalat ve ihracatı doğrudan etkilemiştir. Aşağıda Tablo 1’de Türkiye’de 2001-2021 yılları itibarıyla sığır ve koyunda ihracat miktarına ve değerine yer verilmektedir.

Tablo 1. Türkiye’de Canlı Hayvan İhracatı (miktar; baş, değer; bin dolar)

Yıllar	İhracat			
	Sığır		Koyun	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer
2001	18.041	4.520	433.044	33.479
2002	279	162	281.024	24.076
2009	-	-	80.750	12.659
2010	7	3	-	-
2011	-	-	-	-
2012	84	30	1.096	206
2013	379	1.159	-	-
2014	667	1.991	8.107	1.992
2015	9	51	4.500	861
2016	-	-	-	-
2018	350	478	16.130	2.683
2019	3.805	3.534	244.326	28.601
2020	2.884	4.522	235.544	28.892
2021	12.525	8.197	402.360	37.074

Kaynak: FAO verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 1 incelendiğinde, sığır ve koyunda bazı yıllar hiç ihracat veya ithalat yapılmadığı, bazı yıllarda ise ciddi artışlar ve azalışlar gerçekleştiği görülmektedir. Canlı hayvan ihracatında sığır ihracatının 2001 yılında en yüksek seviyede gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sığır ihracatının 2020 yılına göre 2021 yılında altı kat arttığı görülmektedir. 2003-2011 yıllarında herhangi bir ihracat yapılmamıştır. Özellikle sığır ihracatının kayda değer gerçekleştiği yıllar; 2001, 2002, 2013, 2014, 2018, 2019, 2020 ve 2021 yıllarıdır. Diğer yıllarda ihracat ya hiç gerçekleşmemiş ya da 200 başın altında kalmıştır. Küçükbaş hayvan ihracatı kapsamında olan koyun ihracatında ise 2000 ve 2009 yılları arası en yüksek ihracatın gerçekleştiği yıllardır. Bununla birlikte koyun ihracatında son üç yılda ciddi bir artış sağlanmış olup, 2021 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %1,3 artış meydana gelmiştir. Bazı yıllar ihracatın gerçekleşmemesinin belli başlı nedenleri vardır. Bunlar kısaca; Türkiye’de yaşanan 1994-2001 krizleri, ihracatın belirli zaman dilimlerinde yasaklanması, dönemsel hayvan hastalıkları şeklinde ifade edilebilir. Diğer taraftan düşük verim sağlayan ırkların ülkede büyük bir paya sahip olması da canlı hayvan ithalatını gündeme getirmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 2’de sığır ve koyuna ilişkin ithalat verilerine yer verilmiştir.

Tablo 2. Türkiye’de Canlı Hayvan İthalatı (miktar; baş, değer; bin dolar)

Yıllar	İthalat			
	Sığır		Koyun	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer
2000	1.449	3.266	0	0
2001	290	830	200	11
2010	140.045	273.968	234.819	26.768
2011	470.796	848.736	1.447.496	147.718
2012	471.571	775.413	405.186	42.280
2013	193.807	300.758	92.835	14.217
2014	50.072	110.333	14.476	2.988
2015	203.077	298.797	2.387	522
2016	494.194	587.384	4.689	715
2017	895.810	1.159.875	280.669	37.313
2018	1.460.793	1.692.347	425.507	62.539
2019	547.950	672.341	137.495	13.525
2020	470.426	410.707	122.678	14.003
2021	313.626	285.793	55.997	9.602

Kaynak: FAO verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 2 incelendiğinde, sığır ithalat miktarında 2002-2004 yıllarında ithalat gerçekleşmediği, 2010 yılına kadar kayda değer ölçüde bir ithalat yapılmadığı ortaya çıkmaktadır. 2010 yılında 140 bin baş sığır ithalatı ile bir önceki yıla göre büyük bir artış gerçekleşmiştir. Bununla birlikte sığır ithalatında 2021 yılında 2020 yılına göre bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Koyun ithalatında ise 2002-2009 yıllarında hiç ithalat yapılmamıştır. Bu durumun temel nedeni ise 1996 yılında İngiltere’de görülen deli dana hastalığı sonucunda 1997-2009 yılları arasında canlı hayvan ve hayvansal ürün ithalatına yasak getirilmesidir (Palabıçak, 2019, s. 83). Koyun ithalatının 2011 yılında ciddi bir artış gösterdiği görülmektedir. 2011 yılındaki bu artışın sebebi 2010 yılında ithalat yasağının kaldırılmasıdır. 2010 yılında ithalat kapılarının açılması kararının etkisi sonraki yıllara da yansımıştır. Özellikle 2016 yılında büyükbaş hayvan ihracatı hiç yapılmamış olup, küçükbaş hayvan ithalatında 123 baş hayvan ihraç edilmiştir (ESK, 2016, s. 27). Tablo 1 ve 2’de ithalat rakamlarının ihracat rakamlarına göre epey yüksek olduğu görülmektedir.

Türkiye’de yaşanan 2008 krizinden önce hayvancılıkta yalnızca damızlık sağlayabilmek amacıyla ithalat yapılmaktaydı. Ancak bahsi geçen yılda yaşanan hayvancılık krizi sonucunda, Bakanlar Kurulu Kararı (BKK) ile 2009 yılının ikinci yarısından sonra kırmızı et fiyatlarında ciddi artışlar yaşanmıştır. 2010 yılında ise bu fiyat artışının önüne geçebilmek için canlı hayvan ithalatına izin verilmiştir (Öztürk ve Baysan, 2022, s. 224). 2015 yılı, Türkiye’de ve dünyada karkas et fiyatlarının en yüksek olduğu yıldır. Bununla beraber 2017 yılında gümrük vergi oranlarının

indirilmesi ve Et ve Süt Kurumu (ESK) tarafından ucuz et satışının yapılmasıyla birlikte fiyatlar biraz da olsa düşmüştür. Sonuç olarak, hayvancılık sektörünün ithalat ve ihracat konusunda belli bir denge içerisinde olmadığı söylenebilir. Hayvancılık sektörünün Türkiye için büyük bir potansiyele sahip olmasına rağmen yeteri kadar ihracat yapılmaması yeterli destek ve teşviklerin sağlanmadığının göstergesi olabilir.

2.1.5. Tarımsal ve Hayvansal Destekleme Aracı Olan Mali Teşvikler

Ekonomik kalkınma sürecinde tarımsal üretimden elde edilen gelirler ilk olarak ihtiyaçları karşılamış, daha sonra piyasaya sürülmüş ve sanayiye aktarılarak sanayide bir kaynak oluşturmuştur. Bugün tarım sektörü, gelişmiş ülkelerde refah seviyesinin yükseltilmesinde oldukça büyük bir öneme ve yok sayılamayacak bir güce sahiptir (Topçuoğlu, 2019, s. 145). Ancak zamanla sektörde yaşanan gelişmeler, sektörün özellikleri ve yapısı gereği devletin müdahalesini kaçınılmaz bir durum haline getirmiştir. Aynı zamanda bu sektörün ülkenin gelişimine katkıda bulunmasından dolayı devletler tarım sektörüne ilişkin teşvik politikaları geliştirmişlerdir. Eski dönemlerde üreticilerden ziyade tüketicileri korumak, fiyatlardaki istikrarsızlıklara mâni olmak, kıtlık yaşandığı zamanlarda beslenme gereksinimlerini gidermek için tarımsal ürünlere devlet belli müdahalelerde bulunmuştur (Erol, 2021, s. 16). Bu müdahale ve desteklerin 21. yüzyılda daha geniş bir açıdan ele alınması gerekmektedir. Son dönemlerde mücadele edilen küresel ısınma, iklim değişikliği gibi sorunların içerisinde yer alan tarıma, mali teşvik politikalarında ayrı bir özen gösterilmesine ihtiyaç vardır. Sürdürülebilirlik odaklı geliştirilen mali teşvikler ile tarım ve hayvancılık sektöründeki sorunlar giderebileceği gibi sektörün gelişimine de katkı sağlanabilecektir.

2.1.5.1. Teşvik Kavramına İlişkin Genel Bilgiler

Maliye politikası, devletin ekonomiye müdahale etmesi ile önem kazanan bir politikadır. Devlet maliye politikası araçlarını çeşitli amaçları gerçekleştirmek amacıyla kullanmaktadır. Günümüzde etkili maliye politikası araçlarından biri de teşviklerdir (Keskin, 2019, s. 41).

Teşvik kavramı; isteklendirme, özendirme gibi anlamlarda kullanılmaktadır (TDK, 2022). Bununla beraber literatürde teşvik kavramı; sübvansiyon, mali yardım,

destek, kredi ve aynı yardımlar gibi kavramların yerine de kullanılmaktadır (Candan ve Yurdadoğ, 2017, s. 156). Teşvik kavramını net bir şekilde tanımlamak mümkün değildir. Çünkü kullanılış amaçlarına göre teşvikler farklı şekillerde ifade edilmektedir.

Teşvik kavramı, bir ekonomik faaliyetin diğer faaliyetlere kıyasla daha hızlı ve daha fazla gelişmesini sağlamak için devlet tarafından farklı yöntemler ile verilen maddi veya maddi olmayan destekler ve yardımlar şeklinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda teşviklerin temelinde kaynakların ülke ekonomisi bakımından daha faydalı görülen faaliyet alanlarında kullanılması amacı yatmaktadır (İncekara, 1995, s. 9). 15.06.2012 tarih ve 2012/3305 sayılı BKK ile Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkındaki Karar'ın amacını ele alan birinci maddede de teşvik politikalarının oldukça geniş bir amaca hizmet ettiği ifade edilmiştir. Bu maddeye aşağıda yer verilmiştir.

MADDE 1 – “kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedefler doğrultusunda tasarrufların katma değeri yüksek yatırımlara yönlendirilmesine, üretim ve istihdamın artırılmasına, uluslararası rekabet gücünü artıracak ve araştırma- geliştirme içeriği yüksek bölgesel ve stratejik yatırımların özendirilmesine, uluslararası doğrudan yatırımların artırılmasına, bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasına, kümelenme ve çevre korumaya yönelik yatırımlar ile araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesine ilişkin usul ve esasları belirlemektir (Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar, m.1).”

Teşvik kavramının geniş bir kapsama sahip olmasından dolayı daha iyi anlaşılması için özellikleri ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda teşvikler; “Devlet tarafından ekonomik, sosyal veya çevresel amaçlar güdülerek özel sektöre ve kamu sektörüne parasal veya parasal olmayan şekillerde verilen yardımlar” şeklinde ifade edilebilir (Aktan, 2001, s. 1; Giray, 2019, s. 29). Bununla birlikte teşvikler; finansal teşvikler, mali teşvikler ve diğer teşvikler olmak üzere üç şekilde sınıflandırılmaktadır. Teşvikler arasında en sık kullanılan teşvik türü ise mali teşviklerdir (UNCTAD, 2004, s. 6-7). Karabulut (2017, s. 190)'a göre mali teşvikler ekonomide bir aracı rolünde bulunarak üretim hacminin, istihdam kapasitesinin ve büyüme hızının artmasını hedeflemektedir. Öyleyse mali teşviklerin birden fazla olumlu sonucu ile ekonomik gelişmeye katkı sağladığı söylenebilir.

2.1.5.2. Teşviklerin Amaçları

Günümüzde hâkim olan serbest piyasa anlayışı çerçevesinde devlet doğrudan ekonomiye müdahale etmemekte, denetleme ve düzenleme fonksiyonunu yürütmektedir. Kalkınma planları devletin düzenleme fonksiyonu uyarınca uygulanacak siyaseti tayin eden planlardır. Bu planlarda belli dönem aralığında gerçekleştirilmesi amaçlanan hususlara yönelik teşviklere ve düzenlemelere gidilmektedir (Eser, 2011, s. 9).

Devletlerin piyasaya müdahalede bulunması ve teşvik politikalarını sıkça kullanması modern iktisat anlayışı kapsamında, mülkiyet haklarının korunmasına ve piyasalar için düzenleyici bir ortamın sağlanmasına hizmet etmektedir. Ayrıca bu şekilde piyasa başarısızlıklarının giderilmesi amaçlanmaktadır (Eberts, 2005, s. 87). Teşvik politikalarının amaçları ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre değişiklik göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde teşvik politikalarının amaçları istihdamın daha fazla artırılarak işsizlik oranını minimum seviyeye indirmek, bölgesel eşitsizlikleri gidermek, rekabet gücünü ve belli faaliyetlerde verimliliği artırmaktır (Aytemiz ve Helhel, 2007 s. 167). Bununla birlikte araştırma geliştirme (Ar-GE) faaliyetleri ile ilgili teşvik politikaları, teknolojik gelişmenin daha da ilerlemesine katkı sağlamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde durum biraz daha farklıdır. Özellikle alt yapı yetersizliği, sanayileşmede ilerleyememe gibi durumlar teşvik politikalarının yapısal farklılığını ortaya çıkarmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise teşviklerin genel amaçları; kurumsallaşmayı sağlamak, ihracatı arttırmak, yabancı yatırımı cazip kılmak, teknolojik gelişmeyi temin etmek şeklinde ifade edilebilir (Baştürk, 2012, s. 8).

Teşvik amaçları her ülkenin gelişmişlik seviyesine bağlı olarak farklılık göstermekle birlikte temel teşvik amaçları; refah seviyesini yükseltmek, bölgeler arası eşitsizlikleri gidermek, belirli mal ve sanayi gruplarını dış rekabete dayanılabilir bir duruma getirmektir (Sönmez, 2005, s. 126). Teşvik türlerinden biri olan mali teşvikleri de kapsayacak temel amaçlar aşağıda belirtilmektedir.

2.1.5.2.1. Bölgesel Kalkınmayı Sağlamak

Devletin temel görevlerinden biri bölgesel eşitsizlikleri dengeli hale getirmek ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını en aza indirmektir. Bununla birlikte de bölgesel kalkınmayı sağlamaktır. Bölgesel kalkınma, bir ülkedeki geri kalmış bölgelerin üretimindeki artışı ve bu bölgenin sosyal açıdan da gelişiminin sağlanmasını kapsamaktadır (Başaran, 2019, s. 9). Bölgesel kalkınma ekonomik kalkınmanın da bir amacı olarak ifade edilebilir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre bölgesel kalkınmanın amaçları da değişmektedir. Gelişmişlik ülkelerde bölgesel kalkınma amaçlarında kullanılan teşvik araçları genel olarak Ar-GE çalışmaları ve teknolojik gelişim üzerinedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise üretim ve ihracatın artırılması, ekonominin canlandırılması gibi teşvik araçları kullanılmaktadır (Baştürk, 2012, s. 9). Gelişmekte olan ülkelerde nüfus artış hızının yüksek olması, bölgelerarası göç ve nüfus hareketlerindeki sorunlar teşvik araçlarının belirlenmesinde etkilidir (Kılıç, 2015, s. 15). Bu bağlamda bölgesel kalkınmanın temel amacı, bölgelerarası gelişmişlik farkını azaltmak ve göçlerin yaşanmasındaki temel sebebin ne olduğunu bulmaktır. Örneğin, köyden kente olan göçlerdeki esas problem kırsal kalkınmaya yeterli önemin verilememesi olabilir. Bu suretle bölgesel kalkınma ile ülke içinde ve ülke dışında rekabeti arttırmak şartıyla refahın, ülkenin hemen her bölgesine dengeli olarak yayılmasını sağlamak amaçlanmaktadır (Sevinç, 2011, s. 36).

2.1.5.2.2. İstihdam Oluşturmak

Devletin teşvik politikaları uygulamasındaki amaçlarından biri de yatırımları teşvik ederek istihdam oluşturmaktır. Yatırım miktarındaki istikrarlı artış, üretimin ve istihdamın da artmasını sağlar. Üretim ve istihdam birbiriyle ilişkili iki unsurdur ki aynı şekilde üretim ve işsizlik de öyledir. Dolayısıyla devlet, özel sektör yatırımlarını destekleyen nitelikte mali teşvikler uygulamaktadır. Özellikle de vergisel teşvikler kullanılmaktadır. Devlet, uyguladığı bu teşvikler ile özel sektördeki maliyetleri değiştirerek, piyasaları etkilemeye çalışmaktadır (Gülşen, 2017, s. 712).

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun hızla artması ile ekonomilerde istihdam sorununun giderek büyüdüğü görülmektedir. Devletler bu sorun için istihdamı teşvik edici politikalar düzenlemektedir. Yeni iş kollarının açılmasını sağlamak, genç

giriřimcilere yönelik istihdamda vergisel teřvikler uygulamak veya daha dūřuk kredi imkânı ile giriřimcilięe özendirmek gibi teřvik politikaları bu amaç doęrultusunda uygulanabilir.

2.1.5.2.3. Sanayileşmek ve Ekonomik Kalkınmayı Sağlamak

Teřviklerde en temel amaçlardan biri ekonomik kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Bu amaç, ũlkelerin gelişmişlik dūzeylerine gōre değişmektedir. Geliřmekte olan ũlkelerde teşviklerin amacı daha çok sanayileşmek ve ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Geliřmiř ũlkelerde bu amacın değişmesi ise “gelişmiş bir ũlke” niteliği taşımasıyla ilişkilidir. Ekonomik anlamda ve ũlkenin refahında belli bir noktaya gelinmiştir. Dolayısıyla o ũlke için sanayi ve ekonomik kalkınmadan daha ũnce gelebilecek olan bir amaç ekonomik istikrarı sağlamak veya teknolojik gelişmede ilerleme kaydetmektir. Ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için kaynakların ũlke ekonomisi için faydalı bir Őekilde kullanılması gerekmektedir. Bu durumda teşvik politikalarında ũlkelerin gelişmişlik dūzeylerine bağlı olarak ihracata ve yeni yatırımlara ũncelik tanınmalıdır. Yatırımlar, tasarruflara bağlıdır. Tasarruflar ise katma değeri yũksek yatırımlara yōnlendirilebilir. Dolayısıyla tasarruf ve yatırımlar için teşvik araçlarına başvurulmaktadır (Candan ve Yurdadoę, 2017, s. 158). Devlet, yerli ve yabancı yatırımları çekmek için mali teşvikler, vergi indirimleri gibi avantajlar sağlayarak, işletmeleri belirli sektōrlere veya bōlgelere yatırım yapmaya teşvik edebilir. Bu yatırım, yeni endũstrilere, iř fırsatlarına kapı açabilir ve genel ekonomik kalkınmaya olumlu etkiler sağlayabilir.

2.1.5.2.4. Uluslararası Rekabeti Sağlamak

Uluslararası rekabet gũcũ, bir ũlkede sahip olunan firmaların uluslararası piyasalarda da başarılı olması ve o ũlkedeki vatandaşların yaşam standartlarının ve yaşam kalitesinin arttırılması Şeklinde ifade edilmektedir (Karaaslan ve Tuncer, 2010, s. 1). Gelişmekte olan ũlkelerde, uluslararası rekabet gũcũ gelişmiş ũlkelere gōre daha az gōrũlmektedir. Bu ũlkelerde uluslararası rekabetin sağlanabilmesi için sermaye varlıklarının ũlke dışına da yayılması gerekmektedir. Fakat kũreselleřmenin de hızla ilerlemesi ile birlikte gelişmekte olan ũlkelerde uluslararası rekabet gũcũnũn ele geçirilmek istendiği ve sonucunda da buna yōnelik teşvik politikalarının uygulandığı gōrũlmektedir.

Sektör politikaları aracı olarak, uluslararası rekabet gücünü güçsüzleştiren, dış ülkelerden dolayı aşırı rekabet sonucunda zor durumda kalan veya yeni kurulma aşamasında olan sektörlerle devlet tarafından destek verilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde sanayiler yeni şartlara uyum sağlayabilecek, üretimlerinin devamı için istihdam ihtiyacını karşılayabilecek ve uluslararası rekabet gücü arttırılarak ödeme dengesi olumlu etkilenebilecektir (Leblebici, 2002, s. 5). Bununla ilgili olarak, rekabet gücünün artırılmasında devletin izleyeceği politikalar etkin bir insan kaynaklarının oluşturulması, üretimin desteklenerek ekonomik ve sosyal altyapının iyileştirilmesi, teknolojik ve organizasyonel bilginin sağlanması, olumlu dışsallıkların teşvik edilmesi ile birlikte olumsuz dışsallıkları caydıracak düzenlemeler yapılmasını içerebilir (Lachmann, 1999, s. 20). Bu kapsamda devletin uluslararası rekabet sağlaması için öncelikli olarak ülke içindeki aksaklıkları düzenlemesi, yeni yatırımlara ve ihracata yönelik teşvikler geliştirmesi gerektiği söylenebilir.

2.1.5.3. Teşviklerin Sınıflandırılması

Teşvikler, özellikleri itibariyle ve hemen hemen her sektöre hitap etmesinden dolayı farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Teşvikler; amaçlarına, kapsamına, verilmiş aşamalarına ve kullanılan araçlara göre sınıflandırılabilir (Yavan, 2011, s. 33; Topal, 2016, s. 42).

Teşvikler kapsamına göre genel ve özel teşvikler olarak ikiye ayrılmaktadır. Genel teşvikler, sektör ayrımı gözetilmeden bütün sektörleri içine alan ve bu sektörlerde aynı biçimde uygulanan teşviklerdir. Genel teşviklere gümrük muafiyeti, katma değer vergisi (KDV) istisnası örnek olarak verilebilir. Özel teşvikler ise, genel teşviklerden farklı olarak belli bölgeleri ve sektörleri kapsamaktadır. Bu teşvikler, bölgesel ve sektörel olarak iki şekilde ele alınabilir. Bölgesel özel teşvikler daha çok ilgili bölgeyi diğer bölgeler ile karşılaştırarak mevcut olan eşitsizlikleri gidermeyi ve o bölgenin kalkınmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Sektörel özel teşviklerde aynı mantık çerçevesinde değerlendirilebilir (Tunçez vd., 2022, s. 7). Sektörel özel teşviklere, tarım sektörünün diğer sektörlerle göre daha fazla desteklenmesi veya bu sektörün gelişimi için devletin teşvik politikaları düzenlemesi örnek olarak verilebilir.

Teşviklerin bir diğer sınıflandırması olan veriliş amacına göre teşvikler; yatırım öncesi, yatırım dönemi ve işletme dönemi olarak üçe ayrılmaktadır. Yatırım öncesinde girişimci bir yatırıma ilişkin karar alırken yatırımın kâr getireceği ihtimali yüksek olduğunda bu yatırıma karar verir. Tam da bu noktada yatırım öncesinde bir teşvik politikasının olması daha cezbedici olacaktır. Örneğin, girişimcinin yatırım yapacağı bölgede birtakım avantajlara sahip olması gibi. Yatırım dönemi teşvikleri yatırımın yapılma aşaması ve devamlılığını temel almaktadır. KDV istisnası, arsa tahsisi gibi teşvikler yatırım dönemine örnek verilebilir. Son olarak işletme dönemi ise daha çok vergisel kolaylıkların sağlanmasına yönelik teşvikler olarak ele alınmaktadır (Topal, 2016, s. 43; Başaran, 2019, s. 16-17).

Kullanılan araçlara göre sınıflandırılan teşvikler kendi içinde finansal/nakdi teşvikler, mali/vergisel teşvikler, garanti ve kefalet şeklinde teşvikler, diğer teşvikler olarak ayrılmaktadır. Kaynaklarına göre teşvikler genel olarak altı şekilde sınıflandırılmaktadır. Teşviklerin son sınıflandırılması olan kaynaklarına göre ayırırda teşvikler genel olarak altı şekilde sınıflandırılmaktadır. Kâr veya gelir bazlı teşvikler, sermaye yatırımları bazlı teşvikler, emek bazlı teşvikler, katma değer bazlı teşvikler, diğer özel harcama bazlı teşvikler ile ihraç veya ithal bazlı teşvikler olarak ifade edilebilir (Köseoğlu, 2019 s. 26).

2.1.5.4. Teşvik Politikası Araçları ve Türleri

Teşvik amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için teşvik politikası araçlarına ihtiyaç vardır. Teşviklerin diğer kamu politikalarından farkı, ekonomiye doğrudan müdahalede bulunmasıdır. Dolayısıyla da daha hızlı bir şekilde sonuç alınmasını sağlamaktadır (Yayar ve Demir, 2012 s. 121). Bu bağlamda teşvik politikası araçları önem arz etmektedir. Ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre teşvik türleri ve araçları değişkenlik göstermektedir. Tablo 3'te genel teşvik araçları ve türlerine yer verilmektedir (Yavan, 2011, s. 34-35; UNCTAD, 2004, s. 6-7).

Tablo 3. Teşvik Araçları ve Türleri

Teşvik Araçları	Teşvik Türleri
Finansal/Nakdi Teşvikler	<ul style="list-style-type: none"> • Karşılıksız Hibeler , primler • Karşılıklı Uygun koşullu krediler • Garanti ve kefaletler Kredi garantileri Yüksek ticari risk taşıyan projelere kamu kaynaklı risk sermayesi katılımı Ekonomik ve ticari riskleri kapsayan ayrıcalıklı kamu sigortası (devalüasyon vb.)
Mali/Vergisel Teşvikler	<ul style="list-style-type: none"> • Gelir ve Kurumlar Vergisi Teşvikleri Düşük oranlı gelir ve kurumlar vergisi vergi muafiyeti Zarar mahsubu Hızlandırılmış amortisman Yatırım indirimi Bazı harcamaların vergiden düşülmesi (sosyal güvenlik katkısı, reklam, tanıtım ve pazarlama, sağlık harcamaları vb.) Vergi kredisi (finansman fonu) • KDV Teşvikleri KDV istisnası Gelişmemiş bölgelere veya bazı ürünlere düşük KDV oranı • Gümrük Vergisi Teşvikleri Makine-teçhizat, ham madde, parça ve yedek parça gibi sermaye mallarına gümrük muafiyeti Gümrük vergisi iadesi
Diğer Teşvikler	<ul style="list-style-type: none"> • Aynı Teşvikler Arsa-arazi tahsisi Bina temini • Diğer Bazı Teşvikler Alt yapı hazırlanması Ucuz enerji desteği Ayrıcalıklı kamusal anlaşmalar Yatırım öncesi hizmetler; finansman kaynakları, yatırım projesi hazırlama ve yönetme, eğitim, know-how, kalite kontrol geliştirme teknikleri ile ilgili yardımlar

Kaynak: Yavan, N. (2011). *Teşviklerin Sektörel ve Bölgesel Analizi Türkiye Örneği*. Ankara: Maliye Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları; UNCTAD. (2004). *Incentives. UNCTAD Series On Issues in International Investment Agreements*.

Tablo 3'te temel olarak uygulanan teşvikler beş grupta incelenmiştir. Finansal teşvikler, yatırımın nerede yapılması gerektiğine ilişkin daha sağlıklı karar verilmesinde ve yatırımları yönlendirilmek istenen alanlara çekilmesinde işletmelere sağlanan finansal destekleri içermektedir (Topal, 2016, s. 45). Bu doğrultuda finansal teşvikler yatırımcılara devlet tarafından karşılıklı veya karşılıksız olarak doğrudan verilen nakdi yardımlar şeklinde ifade edilebilir. Mali teşvikler, devletin bazı ekonomik unsurlara veya faaliyetlere yönelik vergisel kolaylıklar; vergi muafiyeti ve istisna vb. gibi haklar tanınması şeklinde ifade edilebilir. Bu teşvik aracı bölgesel ve sektörel yatırımların arttırılması ve teknoloji transferinin sağlanması amaçlarına hizmet etmektedir (Benk, 2005, s. 184).

Mali teşvikler dokuz çeşit olarak ele alınabilir. Kâr bazlı mali teşvikler, kurumlar vergisi ve gelir vergisi oranlarında indirimlerin ya da istisnaların uygulanmasını ele alır. Sermaye yatırımına dayalı mali teşvikler hızlandırılmış amortisman ve yatırım indirimlerini kapsar. Emek bazlı mali teşvikler, çalışanların kazançlarından alınan vergilerde uygulanan indirimlerdir. Satışa dayalı mali teşvikler, toplam satış hasılatı baz alınarak ilgili kurumun kazancında indirim uygulanmasıdır. İthalata ve ihracata dayalı mali teşviklerde ise üretim sürecinde girdi olarak kullanılan sermaye mallarının, ham madde veya ekipmanlarının ithalatında gümrük muafiyeti uygulanmasını içerir. İhracat vergisi istisnası, gümrük vergisi iadesi, ihracatı arttırmak amacıyla uygulanan vergisel indirimlerdir. Özel harcamalara dayalı mali teşvikler, satış pazarlama faaliyetleri için yapılan harcamalarda gelir vergisi indirimlerinin uygulanmasıdır. Katma değere dayalı mali teşvikler ise gelir vergisi indirimi veya kurumlar vergisi için vergi indirimlerinin uygulanmasını kapsamaktadır. Teşvik araçlarından sonuncusu olan diğer teşvikler, aynı teşvik ve diğer bazı teşvik türlerini kapsamaktadır (UNCTAD, 2004, s. 6-7).

2.1.5.5. Tarım Sektörüne Yönelik Mali Teşvik Uygulama Nedenleri

Tarım sektörü, bir ülkenin ekonomisi açısından önemli bir konumdadır. Milli gelire katkı sağlaması, beslenme ihtiyacını karşılaması, istihdam yaratması, net döviz katkısı gibi doğrudan ekonomiye etki ettiği gibi tarım dışı sektörlere kaynak transferi, mal ve hizmet talebi oluşumu gibi dolaylı şekilde de ekonomiye katkı sağlamaktadır.

Tarımsal gelirin oluşması, üretici ve tüketici refahının artması, ürün temelinde arz ve talep dengesini ayarlayarak üretici ve tüketici arasındaki çıkar ilişkisini koruyarak mümkün olabilir. Bu durumun mümkün olması aslında tarımın ekonomik boyutundaki hedeflerinden biridir. Bu hedeflere ulaşabilmek için, ekonomi politikalarında tarıma yönelik mali teşviklerde kayda değer ölçüde yer verilmesi gerekmektedir (Özdemir, 1989, s. 261-262). Tarım sektöründeki risk ve belirsizlikler, doğa koşullarına bağımlılık, fiyat ve gelirdeki istikrarsızlıklar, iklim değişikliği, kırdan kente göçlerin artması gibi faktörler tarım sektörüne yönelik teşvikleri gerekli kılmaktadır. Tarım sektörüne yönelik mali teşviklerin uygulanma gerekçeleri farklı nedenlere bağlanabilir.

2.1.5.5.1. Üretimin Doğal Koşullara Bağlı Olması

Tarımsal üretim yapılan bölgede, iklim ve toprak koşulları üretilecek olan ürünler üzerinde etki oluşturmaktadır (Dinler, 2004, s. 7). Bir ürün farklı bölgelerde yetiştirilmek istendiğinde aynı verim toprak ve iklimden dolayı alınamayabilir. Dolayısıyla farklı toprak ve iklim şartları ile birim maliyetlerde de değişiklikler meydana gelmektedir. Dolayısıyla tarım ürünleri iklim koşulları, mevsimsel değişiklikler, toprak yapısı gibi durumlardan etkilendiği için üretim ve pazarlama kısmında da bazı riskler ve belirsizlikler taşımaktadır (Altuntaş, 2021, s. 5). Tarım sektörünün doğal koşullara bağlı olması tarım sektöründe istihdam eden kişilerin gelirleri, çiftçilerin geçim kaynakları ve yaşantıları, fiyat mekanizmasındaki istikrarsızlıklar ve ekonominin genelindeki beklentilerin değişmesi gibi türlü sorunlara neden olmaktadır (Acar ve Bulut, 2009, s. 2). Teknolojik gelişmeler ile bu risk ve belirsizlikler azaltılmaya çalışılabilir. Fakat özellikle günümüzde değişen hava koşulları, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunlar tarım sektöründeki bu riskleri daha da tetiklemektedir.

2.1.5.5.2. Üretimin Mevsimlik Olması

Tarım sektörünün doğal koşullara bağlı olması nedeniyle tarımsal üretim belli dönemlerde yapılmaktadır. Ürüne göre tarımsal üretimin zamanında değişiklik olmaktadır. Yılın belli zamanlarında belirli ürünler üretilmektedir. Üretimin mevsimlik olmasının yanı sıra tarımsal faaliyet hacmi de mevsimlere göre farklılaşmaktadır. Kış mevsiminde faaliyet hacmi azalırken girdi ve işgücü de aynı şekilde azalmaktadır. Yaz mevsiminde ise girdi ve işgücü talebinde artış görülmektedir (Çomaktekin, 2009, s. 5). Tarım sektöründe doğal ve mevsimsel koşullardan dolayı tarımsal üretim dönemleri diğer sektörlerle nazaran uzun bir süreç ister ve belirli zamanlarla sınırlıdır. Hayvancılıkta da uzun bir süreç gerekmektedir. Hayvanların büyümeleri ve gelişmeleri sonucunda ancak bir verimlilik sağlanabilir. Bu verimlilik, aynı zamanda hayvanların nasıl beslendiği ile doğrudan ilişkilidir. Aynı şekilde hayvanlar da mevsimlerden etkilenmektedir. Çok soğuk veya çok sıcak aylarda hayvanlar çeşitli hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla çiftçiler karşı koyamadıkları belirsizlikler ve riskler ile karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca bu dönemde sel, yangın, don, kuraklık gibi doğal afetler bu risk ve belirsizlikleri daha da artırmaktadır.

2.1.5.5.3. Talep ve Arz Fiyat Esnekliğinin Düşük Olması

Tarım sektöründe elde edilen ürünlerin büyük kısmı temel besinleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla fiyatlardaki değişme tüketilen miktarlarda aşırı bir değişikliğe sebep olmaz. Öyleyse kısa vadede piyasa fiyatları baz alınarak ürünlerin arz ve talebini belirlemek doğru bir çıktı elde edilmesine engel teşkil etmektedir (Altuntaş, 2021, s. 6). Tarım arazilerinin sınırlılığı, azalan verimler kanununun daha hızlı bir etki göstermesi nedeniyle yüksek verim alınması için uygulanan tarım metotlarının geliştirilememesi, üretimin yapılabilmesi için uzun bir zaman gerekmesi, sermaye ve girişimciden faydalanma imkânının az olması; üretimin istenilen oranda arttırılamamasına sebep olmakta ve böylece arz esnekliğinin düşük olmasını da beraberinde getirmektedir. Aynı zamanda tarım ürünlerinin doğal koşullara bağlı olması, üreticilerin piyasanın durumuna göre değil daha çok geçim odaklı olmalarına sebep olmaktadır (Kesim, 2010, s. 161). Dolayısıyla da tarım sektörünün yapısı gereği arz ve talep esnekliğinin düşük olduğu söylenebilir. Arz ve talep esnekliğinin düşük olması ile birlikte üretilen ürünlerin fazla olması fiyatlarda keskin düşmelere, arzın düşük olması fiyatlarda ani yükselişlere neden olmaktadır (Sağdıç ve Yıldız, 2019, s. 155). Bu yüzden de tarımsal ürünlerin fiyatlarında büyük dalgalanmalar ortaya çıkmaktadır. Tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki istikrarsızlıklar farklı nedenlere dayalı olabilir. Tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki istikrarsızlıkların nedenlerinden birini King Kanunu ile açıklamak mümkündür.

Üreticilerin iyi hava koşulları ile birlikte üretimde bolluk yaşaması ve sonucunda ürünün fiyatının düşmesi veyahut tam tersi ürünün kıt olması sonucunda ürünün fiyatının yükselmesi durumundan kaynaklanan fiyat dalgalanmalarına king kanunu veya bolluk paradoksu denilmektedir. Tarım ürünlerinde talep esnekliğinin birden küçük olması ürünün bol olduğu zamanlarda piyasa fiyatında ciddi bir düşüşe ve satın alınmak istenen tutarda bir artış olmamasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla üreticinin kazancı, normal kazancının altında kalmaktadır. Bu noktada devletin, piyasaya müdahale etmesi veya çiftçiyi desteklemesi gerektiği ifade edilebilir (Dinler, 2016, s. 102).

Tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki istikrarsızlıkların nedenini açıklayan bir diğer teori ise Örumcek Ağı Teorisidir. Teoriye göre tarım üretiminde arz ve talep esnekliğinin düşük olması tarım ürünlerinin fiyatlarında dalgalanmalara neden olmaktadır. Tam rekabet piyasasında denge fiyatı, arz ve talep edilen miktarı eşitleyen

fiyattır. Talepte meydana gelecek olan artış ya da azalışta denge fiyatı yeni talep eğrisi ve arz eğrisinin kesişme noktası olarak belirlenmektedir. Tarım sektöründe ise bu durum biraz daha farklıdır. Tarım sektöründe bir sürece ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla bir ürünün talebinde meydana gelecek artışta, bu artışın karşılanabilmesi için arzın arttırılması sonraki üretim dönemi ile sağlanabilecektir. Böylelikle tarım üreticileri ne kadar ve hangi ürünleri üreteceklerini önceki dönemin fiyatlarına göre belirleyeceklerdir. Haliyle fiyatı en yüksek olan üründe arz artacak ve bu üründe üretim de aynı şekilde artacaktır. Artan üretim ile birlikte arz beklentisinin düşmesiyle birlikte fiyatta düşüş yaşanacaktır. Fiyatta oluşacak dalgalanmaların, arzda da dalgalanmalara yol açacağı ve bu dalgalanmaların şekil olarak örümcek ağına benzetilmesiyle literatürde bu duruma “Örümcek Ağı (Cobweb) Teoremi” denilmektedir (Sağdıç ve Yıldız, 2019, s. 155; Hualin ve Wang, 2017, s. 3).

Örümcek ağı teoreminde, fiyatın değişmesi arzında değişmesine yol açacak ve arzın artması ile fiyatında azalması şeklinde sürüp gidecektir. Arz ve talep eğrilerinin eğimi birbirine eşitlendiği noktada fiyat ve miktardaki dengesizlikler devamlı bir hal alacaktır. Örnek olarak, üretim süresi bir yıl olan hububatın kauçuğunun üretim süresi beş yıldır ve fiyat artışını belirlemek ancak bir sonraki üretimde mümkün olacaktır. Dolayısıyla bu durum üreticilerin üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkiye sebep olacaktır. Devlet olumsuz olarak etkilenen çiftçilere destek sağlayarak bu durumun etkilerini azaltabilir (Dinler, 2016, s. 104-106).

Tarım sektöründeki fiyat istikrarsızlığının diğer bir nedeni ise konjonktürel dalgalanmalardır. Tarım sektörünün özelliklerinden ve yapısından dolayı konjonktür dalgalanmalar ortaya çıkmaktadır. Tarım dışı ürünlerin fiyatları, tarım ürünlerinin fiyatlarına göre konjonktür hareketinden daha az etkilenmektedir. Konjonktürel dalgalanmaların öncesinde tarım ürünlerinin fiyatlarında da dalgalanmalar oluşmaktadır. Şöyle ki, konjonktürün yükselme noktasında tarımsal ürünlerin fiyatları tarım dışı ürünlerin fiyatlarından daha ani ve hızlı bir şekilde yükselmektedir. Tam tersi olduğunda ise tarım ürünleri daha hızlı düşmektedir (Özdemir, 1989, s. 264). Tarım sektörünün bu dalgalanmalardan daha fazla etkilenmesi tarım ürünlerinin arz esnekliğinden kaynaklıdır. Konjonktürün yükselme noktasında, tarım dışı sektörlerin de gelirlerinde ve alım güçlerinde artış olmaktadır. Dolayısıyla tarım ürünlerine talep artmaktadır. Arzın esnek olmamasından dolayı tarım ürünlerinde fiyatlar yükselmektedir (İnce, 2007, s. 21).

Tarım ürünleri yılda bir veya iki defa toplanmasına karşın bir yıl içinde tüketilmektedir. Kısa vadede tarım ürünlerine olan talep sabit bir konumdadır. Buna rağmen tarımsal ürünlerin üretiminin mevsime göre değişkenlik göstermesi ve depolama olanaklarının da sınırlı olması sebebiyle mevsimlik fiyat dalgalanmaları ortaya çıkmaktadır (Arslan, 2021, s. 72). Mevsimlik dalgalanmaların yaşanması ile birlikte oluşan fiyat istikrarsızlıkları tarım üreticilerini; çiftçileri veya tarım işletmelerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu olumsuzluklardan en bilineni ise, üreticilerin tarım ürünlerinin fiyatlarında ve kendi gelirindeki belirsizlikler sebebiyle üretecekleri ürünleri kendi tüketeceği kadar karşılamaya çalışmasıdır. Bununla beraber o dönem üretimi yapılan et, süt, yumurta gibi ürünlerin üretimi dört mevsim aynı olmamakla birlikte stoklanma zorluğundan dolayı da mevsimsel fiyat dalgalanmaları oluşmaktadır. Ürünün daha fazla olduğu bölgeden, kıt olduğu bölgeye getirilmesi ile fiyatlardaki dalgalanmaların ne kadar önlenebileceği ise net değildir. Maddi imkânlar, piyasanın nasıl örgütlendiği, ulaşım imkânları, arz ve talebin esnek olup olmaması bu önlemin ne kadar etkili olacağı hususunda belirleyici rol oynamaktadır (Kesim, 2010 s. 162; Akdeniz, 2019, s. 14).

Tarım sektörü besin ihtiyacını karşılaşmasının yanında ülkeler için aynı zamanda stratejik bir göreve sahiptir. Tarımsal üretimin yapılabilmesi için belli bir zamana ihtiyaç duyulur. Bu sebeple üretimde diğer sektörlere göre daha yavaş ilerleme görülür. Bununla beraber tarımsal üretimde çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğin sağlanması açısından tarım sektörüne devletin müdahalesi ve desteği gerekmektedir. Tarım üretimi ve kırsalda yaşayan toplumların kişi başına düşen gelirindeki artış sanayileşme, kentleşme ve endüstriyel üretimde talep artışı doğurmaktadır. İngiltere, ABD, Japonya ve diğer gelişmiş veya az gelişmiş ülkelerde tarım devriminin sanayi devriminde önemli bir rol oynadığı ve sanayi devriminden önce geldiği görülmektedir. Tarım ve sanayi sektörlerindeki gelişmelerin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu ve hem girdi hem çıktılar açısından birbirlerini desteklediklerini söylemek mümkündür (Ciglovska, 2018, s. 551).

2.1.6. Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Teşvik Politikaları

Tarım ve hayvancılık teşvik politikaları, ülkelerin tarım sektörüne yönelik olarak üreticilerin gelirlerinin artması ve istikrarın sağlanması için uygulanan politikalar şeklinde ifade edilebilir. Tarım sektörü gelişmeye her ne kadar açık bir

sektör olsa da yapısal özellikleri itibariyle yeteri kadar desteklenmediğinde gelişim gösteremeyebilir (Noyan, 2016, s. 44). Günümüzde ise, yaşanan çevresel sorunlardan dolayı tarım sektörü önemini giderek artırmakta ve tarımın desteklenmesi hususu tüm dünyada ilgi görmektedir. Yine gıda güvenliğinin ve sağlıklı beslenmenin önemli bir gündem haline gelmesi de tarım sektörüne yönelik ilgiyi artırmaktadır (Kızıllı ve Çürük, 2021, s. 957). Devletler tarıma karşı olan bu tutumu korumak ve kalkınmayı sağlamak için tarımsal teşvik politikaları ile tarıma müdahalede bulunmaktadır. Ancak devletin yapmış olduğu bu müdahalenin asıl amacı kırsal kesimin refahını iyileştirmek, üretici olan çiftçilerin gelirlerini, yaşantılarını iyi bir noktaya taşımak olmalıdır. Bundan dolayı bu teşvik politikaları çiftçileri, kırsal yaşamı merkezine almalı ve tarım üreticisi olan çiftçilerin diğer sektörlerle göre dengeli gelir elde etmelerini amaç edinmelidir (Gaytancıoğlu, 2009, s. 24).

Tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik teşvik politikalarının belli amaçları ve gerekçeleri olduğu söylenebilir. Ön planda olan elbette ki, ekonomik amaçlardır. Fakat hızla değişen, küreselleşen ve ağırlaşan bu dünyada tarım ve hayvancılık sektörünün bu ağırlığın altında ezilmemesi için teşvik politikalarında gerekçeler ve amaçlar ile değişimlere ayak uydurması gerekmektedir.

2.1.6.1. Teşvik Politikalarının Amaçları ve Önemi

Tarım politikaları ülkelere göre değişkenlik göstermektedir. Fakat devletlerin uyguladıkları tarım politikaları genel anlamda ülkenin ekonomik yapısı ile ilintili ve var olan sorunların çözülmesine yöneliktir. Tarım sektörünün özelliklerinden doğan devlet müdahaleleri, yapısal dönüşümden girdi ve ürün piyasalarına kadar geniş bir alana uygulanmaktadır (Kazgan, 2013, s. 5). Yukarıda da bahsedildiği gibi devletlerin tarım sektörüne müdahalesinde birtakım gerekçeler ve amaçlar söz konusudur. Genel olarak bu gerekçeler ekonomik, sosyal ve siyasi şekilde ele alınmaktadır.

Ekonomik olarak, tarım ürünlerindeki fiyat istikrarsızlıklarını azaltmak, tarımın ihracattaki payını arttırmak, ülkeye tarım sektörü aracılığıyla döviz girdisi sağlamak, tarımın ekonomik gelişmeye katkısını artırmak gibi örnekler verilebilir. Sosyal olarak, kırsalda yaşayan çiftçilerin mücbir durumlardan dolayı kayıplar yaşamasını önlemek veyahut bu kayıpları teşvikler aracılığıyla karşılamak, kırsal alanda sosyal refahı sağlamak vb. örnekler verilebilir. Siyasi gerekçe de ise tarım kesiminin özellikle de gelişmekte olan ülkelerde iyi bir oy potansiyeline sahip

olmasından dolayı siyasetçiler tarafından yatırımların bu sektöre yönelik yapılması şeklinde ifade edilebilir (Özdemir, 1989, s. 264-267; Alp, 2013, s. 24-25). Ek olarak çevresel gerekçe de bu gerekçelere eklenebilir. Tarıma yönelik teşviklerde çevresel gerekçe olarak toprak ve su kaynaklarının korunması, ekolojik dengenin ve biyoçeşitliliğin korunması, hayvan sağlığının korunması veya tarım arazilerine yönelik kentleşmenin sınırlandırılması gibi örnekler verilebilir.

Tarımsal teşvik politikalarında belirleyici amaçlar ülkeden ülkeye göre değişmektedir. Bununla birlikte temel olarak ülkelerin tarımsal teşvik politikalarının amaçlarında ve araçlarında benzerlikler görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde, nüfusun önemli bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmekte ve temel besin ihtiyaçlarının temeli tarımdan karşılanmaktadır. Dolayısıyla da sektörün istikrarlı bir yapıya sahip olması için devletin teşvik ve destekleme politikaları izlemesi gerekmektedir (Aktaş vd., 2015, s. 57). Tarım sektörünün ülkeler için önemi, yapısı, özellikleri baz alınarak geliştirilen birden çok tarım politikaları mevcuttur. Bununla birlikte bu politikaların amaçları da çok çeşitlidir.

Günümüzde tarım sektörüne devletin müdahale ederek kullandığı teşvik politikalarının amaçları ise temel olarak; üreticilerin gelir ve refah düzeylerini artırmak, fiyat dalgalanmalarını azaltarak fiyat istikrarını sağlamak, ucuz ve güvenilir gıda maddesi tedarigi sağlamak, ülke içindeki talebi karşılamak ve ihracatı arttırmak, kırsal kesimi ekonomik ve sosyal açılardan güçlendirerek kırsal kalkınmayı sağlamak, modern tarım yöntemlerinin benimsenerek sürdürülebilir tarım uygulamalarının temelini atmak ve doğal kaynakların korunmasının amaçlandığı bir üretim modeli geliştirmek şeklinde sıralanabilir (Tan vd., 2015, s. 594; Eryılmaz ve Kılıç 2018, s. 627-628).

Tarımsal politikaların amaçları, çoğu ülkede benzerdir. Bunun nedeni ise her ülkenin kendi vatandaşı için besin maddelerinin çok, ucuz ve erişilebilir olmasını istemesidir. Bunu takiben her ülke, çiftçisinin iyi bir gelir ve refah düzeyine ulaşmasını da istemektedir. Ek olarak, ülkeler yapılan tarımın gelecek nesillere aktararak sürdürülebilirliğinin sağlanmasını da amaç edinmektedir (Gaytancıoğlu, 2009, s. 25). Dolayısıyla tarım politikalarının amaçlarının evrensel bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

2.1.6.2. Teşvik Politikalarına Devlet Müdahalesi

Tarım teşvik veya destekleme politikalarında devlet tarafından belirlenen amaçların gerçekleştirilmesi için çeşitli araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar, fiyat garantileri, ekim alanının sınırlandırılması, vergi muafiyetleri, kredi kolaylıkları, üreticilere gelir transferi ve diğer maliyet düşürücü araçlar olabilmektedir (Filiz, 1983, s. 17). Bu araçlara ilişkin en genel sınıflandırma şu şekildedir: pazar fiyat desteği, doğrudan gelir desteği, dolaylı gelir desteği ve diğer destekler (Noyan, 2016, s. 46).

2.1.6.2.1. Pazar Fiyatı Desteği

Devletler tarım ile uğraşan çiftçilerini korumak amacıyla bir başka müdahale şekli olarak, fiyatlara doğrudan müdahalede bulunarak tarımsal ürünlerin fiyatlarını yükseltmekte; fiyatta oluşan dalgalanmaların önüne geçmekte ve çiftçilerin gelirlerinde bir iyileşmeye olanak sağlamaktadır.

Devletin fiyata doğrudan müdahalede bulunarak yaptığı bu destek iki şekilde uygulanabilmektedir. İlki, taban fiyat (destekleme fiyatı), ikincisi mali yardım politikasıdır (prim sistemi). Taban fiyat politikasında devlet belirli bir tarım ürünüde taban fiyat belirler ve bu fiyattan satılması durumunda oluşacak olan arz fazlasını kendi belirlediği fiyattan satın almaktadır. Bir başka ifadeyle, devlet piyasaya şahsen alıcı olarak girmektedir. Devletin taban fiyat politikasındaki amacı, tarımsal fiyatlara doğrudan müdahale ederek fiyattaki dalgalanmaları azaltmak ve piyasa fiyatının belirlenmiş olan taban fiyatın altına düşmesini engellemektir (Dinler, 2014, s. 277; Karakaya, 2013, s. 12).

Devletin fiyata doğrudan müdahalede bulunarak yaptığı bir diğer politika yöntemi ise mali yardım politikasıdır. Devlet mali yardım politikasında belirli bir tarım ürünü için bir fiyat ortaya koymaktadır. Ancak devlet piyasadaki alışverişe dâhil olmadan piyasa fiyatı ile belirlenen fiyat arasındaki farkı üreticiye ödemektedir. Bu politikada taban fiyat politikasında olduğu gibi belirli bir fiyatı garanti etmektedir. Fakat piyasaya müdahale etmemektedir. Şayet ürünün piyasa fiyatı ile garanti edilen fiyat arasında bir fark olursa yani, garanti verilen fiyatın altına düşerse bu farkı devlet üreticiye ödemektedir. Bu ödeme aslında hem üretici hem de tüketici açısından bir mali yardımdır (Cengiz, 2010, s. 27-28). Özetle, dolaysız bir şekilde fiyata müdahale edilerek yapılan desteklemeler, yapısal reform politikalarına göre daha kısa zamanda

sonuç vermektedir. Bu yüzden de yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Devletin en nihai amacı üreticiyi korumak ve destekleme kapsamında belirlenen ürünlere belirli bir fiyat düzeyi saptamaktadır (İnce, 2007, s. 33). Taban fiyat ve mali yardım politikası hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumak amacıyla ortaya konulan iki politikadır. Fakat mali yardım politikasında tüketiciler aldıkları ürünleri garanti edilen fiyatın altında olan piyasa fiyatından yapmaktadırlar. Bu da tüketicilerin lehine bir durum ortaya koymaktadır. Diğer politika olan taban fiyat politikasında ise böyle bir imkân bulunmamaktadır. Bu bağlamda mali yardım politikasının üretici ve tüketici arasında dengeli bir koruma kalkanı niteliğinde olduğu ifade edilebilir.

Pazar fiyatı desteğinin temel amacı üreticilerin gelirlerini iyileştirmektir. Ancak yaşanan siyasi kaygılardan dolayı teşvik grubundan çıkarılmayan arz fazlası ürünler kaynak dağılımındaki etkinliği olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum tarım sektörünün yeterli düzeyde teşvik edilememesine neden olmuştur (Noyan, 2016, s. 47). Tüm bu nedenlerden dolayı 2000’li yıllardan sonra başta Avrupa Birliği’ne (AB) üye ülkeler ve diğer ülkeler pazar fiyat desteği uygulamasından vazgeçmişlerdir. Pazar fiyatı desteği yerini doğrudan gelir desteğine bırakmıştır.

2.1.6.2.2. Doğrudan Gelir Desteği

Tarım üreticilerinin refahı genellikle tarım politikalarında merkezi bir konumda yer almaktadır. Dolayısıyla tarım üreticilerinin refahının artırılması temel amaç sayılmaktadır. Çiftçilerin gelirlerini artırmaya yönelik olarak doğrudan gelir desteği (DGD) aracı kullanılmaktadır. DGD dışında kalan diğer araçlar üreticilerin gelirlerini ancak dolaylı bir şekilde artırmaktadır. DGD dışındaki diğer tarım politikası araçları genellikle maliyetleri düşürme ya da üretimin değerini arttırmaya yöneliktir (Eraktan vd., 2004, s. 4). Bu bağlamda, doğrudan gelir desteği, tarımsal üretim yapan çiftçilere yönelik olarak tarımsal üretim yaptığı alan üzerinden doğrudan gelir ödemesinin yapıldığı bir sistemdir (Narin, 2008, s. 199).

Doğrudan gelir desteği ödemeleri iki şekilde uygulanmaktadır. Bunlardan birincisi üretimden bağımsız doğrudan ödemeler, ikincisi ise üretimle belli bir derece bağımlı olan doğrudan ödemelerdir (Babacan, 1999, s. 2). Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri, üretimden ve piyasa fiyatlarından bağımsız olarak üreticilere yapılan ödemelerdir (Burfisher ve Hopkins, 2003, s. 3). Bu türdeki gelir ödemeleri, geçmiş tarihteki ekim alanı ve verimi dikkate almaktadır (İnce, 2007, s.

38). Bununla birlikte son yıllarda kullanımı yaygınlaşan ve tarımsal destekleme politikalarında sıkça yer verilen bir destekleme veya teşvik aracı olarak da ifade edilebilir. Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri uygulamasında birim alan ve hayvan başına bir destek söz konusudur (Çomaktekin, 2009, s. 26). Üretime belli bir derece bağımlı olan doğrudan ödemelerde ise, belli gruplara daha öncesinden belirlenmiş olan şartlara bağlı olarak yapılan telafi edici ödemeler ve fark ödemeleri şeklinde ödemeler yapılmaktadır (Bayraktar ve Bulut, 2016, s. 47).

Telafi edici ödemelerde, devlet bir ürün ile ilgili olarak hedef fiyatını belirler ve piyasaya müdahale etmez. Piyasada gerçekleşen en düşük fiyat ile hedeflediği fiyat arasında oluşan farkı ise üreticiye öder (Karakaya, 2013, s. 30). Mevzuatta yer alan Tarım Kanunu madde 19'daki bu hükme aşağıdaki şekilde yer verilmektedir;

Madde hükmüne göre *“arz fazlası olan ürünlerin üretiminden alternatif ürünlerin üretimine yönelmelerini teşvik etmek amacıyla yapılan teşvik ödemeleri, üreticilerin alternatif ürünleri yetiştirmelerinden dolayı karşılayabilecekleri gelir kayıplarını telafi etmek”* amacıyla yapılmaktadır (Tarım Kanunu, m.19). Diğer bir ödeme sistemi olan fark ödemelerinde ise arz açığı olan ürünler ele alınmaktadır. Fark ödemeleri sisteminde çiftçilere üretim maliyetleri ve yurt içi ve yurt dışı fiyatlar dikkate alınarak ödeme desteği verilmektedir. Bu ürünler genellikle pamuk, soya fasulyesi, mısır gibi yağlı tohumlu bitkiler ve bazı baklagillerden oluşmaktadır (Taşkın, 2009, s. 10). Fark ödemesi desteğinin temel amacı arz açığı olan ürünlerin üretimini arttırmaktır (Rad, 2018, s. 3273).

Türkiye’de fark ödemesi desteği ilk zamanlar tarım üreticileri tarafından yeteri kadar rağbet görmemiştir. 2004 yılından sonra üreticiler bu desteklemeyi daha fazla benimsemişlerdir (Daldal, 2016, s. 37). Türkiye’de fark ödemesi ilk olarak 1993 yılında kütlü pamuk ürününde uygulanmıştır. 2002 yılı itibariyle tarım politikalarında yeniden reform anlayışı ile birlikte özellikle üretim açığı olan ürünlerde fark ödemesi uygulanmaya başlamıştır. Bu ürünlere örnek olarak kütlü pamuk, ayçiçeği, soya fasulyesi, dane mısır, diğer yağlı bitkiler ve yaş çay gösterilebilir (Abay, vd., 2005, s. 8; Erdal ve Erdal, 2008, s. 44).

DGD’nin temelde iki tür işlevi yerine getirmesi beklenmektedir. Bunlar; *“gelir dağılımını ve buna bağlı olan yapısal koşulları iyileştirmek, girdi ve ürün piyasalarında kaynakların yanlış tahsisine yol açacak bir piyasa bozukluğu olması halinde mevcut politikaların yerine geçerek bu alanlarda etkinliği arttırmak”*. İlk

işleve örnek olarak, doğal koşullar ve çevre sorunlarına ilişkin tedbirler sebebiyle çiftçilerin ve kazançlarının diğer bölgede yer alan üreticilere karşı korunması için yapılan DGD ödemeleri gösterilebilir (Eraktan, 2004, s. 15).

Doğrudan gelir desteği olarak nitelendirilebilecek alan bazlı destekler kapsamında yer alan mazot ve gübre desteği önemli girdi desteklerindedir. Mazot desteği, özellikle tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Mazot desteği, 2003 yılında 2003/5514 sayılı BKK temel alınarak, *Tarımsal Faaliyette Kullanılan Mazot için Çiftçilere Destekleme Ödemesi Yapılmasına İlişkin Tebliğ* ile birlikte tarımsal destek çerçevesince ele alınmıştır (Özçelik ve Özer, 2006, s. 7).

Gübre desteği ise 1974 yılında petrol krizi sonucunda gübre fiyatlarında yaşanan artış ile birlikte uygulanmaya başlanmıştır. 1974-1986 yılları arasında tarım üreticilerine gübre cinsine göre belirlenmiş olan maktu miktarlar üzerinden ödeme yapılmıştır. 1994 yılına kadar kimyevi gübreye yönelik olan destek, gübre üreticisine ödenmiştir. 1994 yılından sonra ise ödemeler, gübreyi satın alan üreticiye, satın alma işleminden sonra ödenmeye başlanmıştır. Ancak 1997 yılında eski uygulamaya geri dönmüş ve 2001 yılında gübre desteği kaldırılmıştır (TOB, 2018, s. 40). 2005 yılında BK tarafından alınan *Çiftçilere Kimyevi Gübre Destekleme Ödemesi Yapılmasına Dair Karar* ile birlikte gübre desteği yeniden uygulamaya alınmıştır. Mazot ve gübre desteği tarım üreticileri için oldukça önemlidir.

Diğer bir destek türü ise hayvancılık desteğidir. Türkiye’de tarımsal desteklerin içerisinde önemli bir paya sahip olan hayvancılık destekleri, 2005 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte genel olarak bir artış göstermiştir. 2005 yılında toplam destekler içerisinde hayvancılık desteklerinin payı, %9,3 iken 2021 yılında %30’a yükselmiştir. Ancak hayvancılık sektöründe artan destek miktarına rağmen ithalatın hızla devam etmesinin dışa bağımlılığı artırdığı ve üretimi olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Özellikle girdi maliyetlerinin artışı karşısında hem hayvancılık hem de tarım sektörüne yönelik verilen destekler yetersiz kalmaktadır.

2.1.6.2.3. Dolaylı Gelir Desteği

Dolaylı gelir desteğinde amacına göre değişkenlik gösteren müdahale şekilleri mevcuttur. Tarımda fiyat istikrarını sağlamak için devletin düzenleyici stoklama politikaları uygulaması olan dolaylı gelir desteğinin temel gerekçeleri; üreticilerin

maliyetlerini azaltmak veya düşük olan tarımsal ürün fiyatları sebebiyle gelirlerdeki düşüşü iyileştirmek, yurt içinde üretilen ve tüketilen ürünlere veya ihracat imkânlarına göre üretimi yönlendirmek için üretimi artırılmak istenilen ürünlerde üretimi teşvik edici tedbirler almak, belirlenen ürüne ilişkin olarak o üretimi yapan üreticiye düşük fiyatlı tohum, gübre, damızlık, düşük faizli kredi vb. imkânı sağlamak, üreticinin kullanacağı teknolojiye göre ucuz girdi temin etmek, tarımda fiyat istikrarını sağlamak şeklinde ifade edilebilir (Dinler, 2014, s. 275). Dolaylı gelir desteği genellikle kredi kolaylıkları ya da tarım sigortaları şeklinde uygulanmaktadır.

Dolaylı gelir desteklerinden biri olan tarım sigorta destekleri ilk defa 1957 yılında dolu yağışından etkilenen bitkisel ürünler için uygulanmıştır. 2005 yılında ise tarımsal üretimi risklere karşı korumak amacıyla 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu çıkartılmıştır. Aynı zamanda zararların karşılanması ve tarım sigortasının yaygınlaştırılması için “Tarım Sigorta Havuzu” kurulmuştur (Arslan ve Solak, 2019, s. 796). Tarım sigorta ödemelerinin 2020 yılında 1.473 milyon TL ile destekleme bütçesindeki payı %6,7’dir. 2021 yılında ise 1.555 milyon TL ile destekleme bütçesi içerisindeki payı %6,4 olmuştur (SBB, 2022). 06.02.2023 tarihinde yaşanan depremden etkilenen 11 il için Tarım Sigorta Havuzu (TARSİM) tarafından 11 milyon TL ödeme yapılmıştır (TARSİM, 2023).

Türkiye’nin tarım sigortası alanında diğer ülkeler ile kıyaslandığında kapsama alınan risklerde belli eksiklikleri olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye’nin tarım sigortasını uzun yıllardır kullanan ABD’yi ve havuz sisteminin başarılı örneklerinden olan İspanya’yı örnek alması ise tarım sigorta desteklerinde gelecek için umut vadetmektedir (Yazgı ve Olhan, 2017, s. 232-237).

2.1.6.2.4. Diğer Destekler

Doğrudan üreticilere yönelik olmayan destekler, diğer destek politikalarında yer almaktadır. Örnek olarak, belli miktarlarda ihracat desteği, yardımlar, araştırma, denetim, alt yapı destekleri, tarıma yönelik eğitimler verilebilir. Diğer desteklerin uzun vadede tarım sektöründe iyileştirici, maliyetleri azaltıcı etkileri söz konusudur (Kamacı, 2006, s. 15; Aktaş, Altıok ve Songur, 2013, s. 59). Diğer destekler içerisinde yer alan destek türleri ise kısaca kırsal kalkınma destekleri ve tarımsal amaçlı destekler şeklinde ifade edilebilir (Akdoğan ve Gülçubuk, 2022, s. 57).

Türkiye’de kırsal kalkınma desteklerinin destekleme bütçesindeki payı 2020 yılında %3,7 iken, 2021 yılında bu pay %6,8’e yükselmiştir. 2022 yılı için hedeflenen ise %4,7’dir (SBB, 2022, s. 155). Kırsal kalkınma desteklerinden yararlanacak kalkınma projeli yatırımlara ilişkin hibeler öncelikli yörelere sağlanmaktadır. Bu hibeler öncelikli yörelere göre farklılık gösterecek şekilde alt limit 20.000 TL, üst limit 500.000 TL olmak üzere sunulmaktadır. Hibeye esas proje tutarı üst limitinin %50’sine kadar (KDV hariç) hibe desteği verilmekte olup diğer %50’lik kısmı ise yatırımcıların kendi özkaynaklarından temin edilmektedir (TOB, 2020/25 Sayılı Tebliğ). Türkiye’de kırsal kalkınma desteklerinin gerçekleşmesi ile birlikte Ortak Tarım Politikasına uyum süreci de hızlanmıştır. Tarımsal Kırsal Kalkınma destekleri AB’ye Katılım Öncesi Yardım Aracı ve Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD) esas almaktadır. IPARD’in ana hedefi; kırsal kalkınma destekleriyle tarıma dayalı üretimde artışı sağlamak, aday ülkelerin tarım ihracatını AB tarım politikaları kapsamında belirli bir düzeye çıkarmak ve gelir düzeyini arttırmaktır (Şanver ve Söğüt, 2022, s. 279). Bununla birlikte IPARD projesi, tarım ve hayvancılık uygulamalarının modernizasyonu için mali destek sağlamaktadır. Yeni teknolojiler, altyapı, makine ve ekipman yatırımları için çiftçilere ve tarım işletmelerine hibeler sunmaktadır. Böylece tarım ve hayvancılık sektörlerinde üretkenliğin, etkinliğin ve rekabet gücünün artırılması hedeflenmektedir. Ek olarak, sürdürülebilir tarım uygulamaları ve çevrenin korunması desteklenmektedir.

02/06/2021 tarihli ve 31499 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren ve 2022-2024 yıllarını kapsayan 4046 sayılı *Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Kırsal Kalkınmada Uzman Ellerin Desteklenmesine İlişkin Cumhurbaşkanlığı Kararı* doğrultusunda uygulanmaya başlayan Uzman Eller Projeleri; kırsal alanda yaşayan veya yaşamak isteyen tarım, hayvancılık, ormancılık, gıda ve su ürünleri alanlarında eğitim veren üniversitelerin fakülte ve meslek yüksekokullarından mezun olan genç nüfusa yönelik uygulanan bir projedir. Bu projede, tarım ve hayvancılığa yönelik girişimciliğin desteklenmesi ve bu faaliyetlerin eğitimli kişiler tarafından yapılmasının teşvik edilmesi amaçlanmıştır (TOB, 2023). 2022 yılında 81 ilde uygulanan projede hibe tutarı kişi başı 100 bin TL olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte yatırımı tamamlayan 1.023 kişiye hibe ödemesi yapılmıştır.

Diğer destekler kapsamında yer alan Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı Destekleri (ÇATAK) ise Türkiye’de sürdürülebilir tarıma yönelik olarak atılan en önemli adımlardan biridir. ÇATAK programı ile erozyon ve olumsuz çevresel etkilere maruz kalan tarım arazilerinde doğal bitki örtüsünün korunması, erozyonun önlenmesi, arz fazlası olan tarım ürünlerinin en aza indirgenmesi ve bunun yerine alternatif ürün ve üretim modellerinin uygulanması ile tarımsal faaliyetlerde sürdürülebilirliğin sağlanması amaçlanmıştır (Öz ve Boz, 2014, s. 1600). ÇATAK programı Dünya Bankası desteği ile uygulanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) çerçevesinde 2006 yılında başlamıştır. Ancak ÇATAK programına yeni başvuru en son 2018 yılında alınmıştır. Bu program TOB tarafından 2020 yılı sonunda tamamlanmıştır. 2022 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programında ÇATAK desteğine yer verilmemiştir. 2020, 2021 yılları için sırasıyla 150 milyon TL ve 3 milyon TL ödeme yapılmıştır. 2022 yılında bu destek için herhangi bir ödeneğe yer verilmemiştir (SBB, 2022, s. 155; TOB, 2022). Türkiye’de ÇATAK uygulamasına 2018 yılından beri yeni başvuru alınmaması ve 2022-2023 bütçesinde yer verilmemesi; sürdürülebilir kalkınma bağlamında tarım sektörü açısından doğru bir hamle olmadığı söylenebilir.

Kırsal toplumlarda tarım üretimi yapan üreticiler birden fazla sorun ile baş etmektedir. Bu sorunlardan biri üreticilerin elde ettikleri düşük gelirlerinden dolayı teknolojiye ayak uyduramamaları ve yeni yatırımlara yönelememeleridir. Devlet bu noktada, uzun vadeli ve düşük faizli kredi imkânı ile bu sorunu çözmeye çalışmaktadır (Alp, 2013, s. 30). Bir destekleme politikası aracı olan tarımsal kredilerin uygulanması ile birlikte devletin tarım üreticilerinin sermaye ihtiyaçlarına yardımcı olmaktadır.

2.1.6.3. Tarım ve Hayvancılık Sektörü Finansman Aracı Olarak Tarımsal Krediler

Tarım sektörünün mevsimsel yapısı yatırım yapılan sermaye devir hızının düşük olmasına sebep olmaktadır. Bu durumda yatırım yapan yatırımcı nakit akışında sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Sonuç olarak yatırımcılar, üreticiler veya çiftçiler yaşadıkları finansal sıkıntıları krediler yoluyla çözmek istemektedir. Diğer sektörlere göre tarım sektörünün riski yüksek olmasına rağmen dinamik yapısını sürekli muhafaza etmesi, tarımda yatırım ve finansal kaynaklara olan ihtiyacı arttırmaktadır (Doğan, Kan ve Kan, 2019, s. 1967).

Dünya Bankasının yaptığı araştırmaya göre, 2050 yılına gelindiğinde gıda ihtiyacının %70 oranında artacağı ve artan bu talebi karşılayabilmek için yıllık ortalama 80 milyar dolarlık yatırıma ihtiyaç duyulacağı tahmin edilmektedir (TOB, 2019). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2030'da belirlenmiş olan 17 hedefin gerçekleşmesi açısından bakıldığında ise yıllık yaklaşık 4 trilyon dolar yatırım yapılması gerektiği öngörülmüştür. Ancak öngörülenin gerçekleşebilmesi için yaklaşık yıllık 2 veya 3 trilyon dolarlık ek yatırıma ihtiyaç vardır. Temel yatırım alanları arasında tarım, su, iklim değişikliği, enerji ve altyapı yatırımları sayılmaktadır (Schmidt-Traub ve Sachs, 2015, s. 6-7). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kırsal ekonominin ekonomik büyüme, istihdam ve yoksulluğu azaltma üzerindeki olumlu etkisinden dolayı hükümetler, tarımsal finansmanı ön planda tutmaktadır (Höllinger, 2011, s. 13).

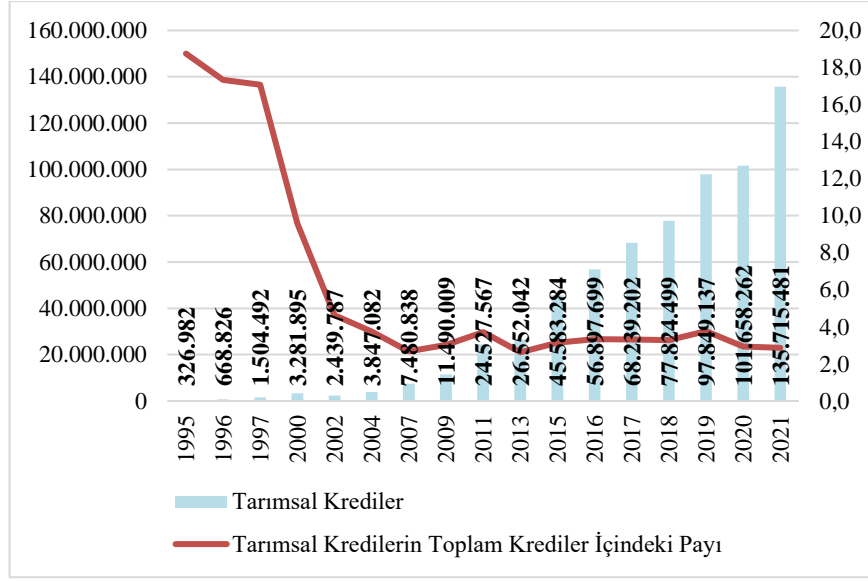
Türkiye'de ise tarım sektöründe en önemli sorunlardan biri çiftçilerin finansman ihtiyacını gereken zamanda yeterli miktarda karşılayamamasıdır. Tarımın yapısından doğan riskler ve belirsizlikler üreticinin gelirinde belli dalgalanmalara yol açmaktadır. Üreticilerin gelir kaybı yaşaması ile birlikte doğan finansman ihtiyacını karşılayabilmeleri için tarımsal kredilere ihtiyaç vardır. Kredi genel olarak gelecekte ihtiyaç duyulacak olan sermayenin peşinen alınması olarak ifade edilebilir. Tarım kredileri dünyada birçok ülkede uygulanmakta olup, Türkiye'de bu ülkeler arasında yer almaktadır. Tarımda kredi kullanımı; üretimde verimliliği ve girdi kullanım etkinliğini olumlu etkilemektedir (Bozoğlu ve Ceyhan, 2007, s. 651).

Tarım sektöründe çalışma alanı ve konuların çeşitli olmasından dolayı verilecek olan kredilerde bu çeşitliliğe bağlı değişmektedir. Genel olarak tarımsal krediler; vadelerine, amaçlarına ve konularına göre üç grupta sınıflandırılmaktadır (Erbaş, 2012, s. 55). Bununla birlikte Türkiye'de tarım kredi çeşidine göre tarım üreticileri ihtiyacı olan tarımsal kredileri farklı kaynaklardan temin etmektedir. Kredi kaynakları; kurumsal ve kurumsal olmayan kredi kaynakları olarak sınıflandırılmaktadır (Başaran, Atik ve Güngör, 2016, s. 1725).

Tarım sektöründe finansman ihtiyacının karşılanmasında rol oynayan tarımsal kredi kaynakları ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre değişkenlik göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde finansman talebinin önemli bir bölümü tarımsal kredi kuruluşları tarafından karşılanmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkeler de ise genellikle tarım sektörü için gereken finansman ihtiyacı daha çok kurumsal olmayan kredi kaynaklarından karşılanmaktadır.

Kurumsal olmayan kredi kaynakları genel olarak akraba, arkadaş, komşu gibi yakın kişiler ile tüccar, esnaf ve tefecilerden alınan kredilerdir. Bu krediler çoğunlukla kısa vadeli ve yüksek faizli kredilerdir. Bir diğer kredi kaynağı ise kurumsal kredi kaynaklarıdır. Kurumsal kredi kaynakları, kanun ve yönetmelikler kapsamında genel tarımsal faaliyetleri finanse etmek amacıyla kurulmuş olan belirli esaslara göre yürütülen, denetime tabi olan kamu veya özel sektöre ait kurum ve kuruluşlardır. Bu kurumlar; Tarım Kredi Kooperatifleri, merkez bankaları, özel kredi kuruluşları, kamu kredi kuruluşları olarak ifade edilebilir (Civan, 2021, s. 56).

Tarımsal kredi sağlayan kurum ve kuruluşlar nitelikleri ve işlevleri açısından belli farklılıklar göstermektedir. Kurumsal kredi kaynaklarından sağlanan fonların maliyetleri kurumsal olmayan finans kaynakları ile kıyaslandığında daha düşük ve önceden bellidir. Bununla birlikte vade, faiz, teminat ve ödeme koşulları açık ve nettir (Topuzoğlu, 2019, s. 13; Karlı, 1996, s. 96). Üç milyondan fazla işletmeyi içerisinde bulunduran tarım sektörünün kredilerden aldığı pay oldukça düşüktür (Yıldız ve Koçoğlu, 2014, s. 8). Yıllar itibariyle verilen kredilerde azalış veya artışlar yaşanmıştır. Bu bağlamda öncelikle tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payına bakılması daha doğru sonuca varılmasını sağlayacaktır. Aşağıda Şekil 8'de tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payına yer verilmiştir.

Şekil 8. Türkiye’de Tarımsal Kredilerin Toplam Krediler İçindeki Payı (%)

Kaynak: (TBB). (2022). <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim Tarihi: 12.01.2023).

Şekil 8’e göre, tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payının en yüksek olduğu yıl %18,8’lik bir pay ile 1995 yılıdır. Bununla birlikte 2002 yılında ciddi bir düşüş yaşandığı görülmektedir. 2002 yılındaki bu düşüşün en temel sebebi ise kamu bankalarının üzerindeki borç yükü ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizdir. 2002 yılından sonra özel bankalarında tarımsal kredi vermesi ile birlikte Şekil 8’de görüldüğü gibi 2003 yılından 2021 yılına kadar biraz da olsa artış gerçekleştiği söylenebilir. 2007 yılından 2011 yılına kadar olan süreçte az da olsa bir artış gerçekleşmiştir. Bu durumun nedeni ise 2007 yılı itibariyle kredi veren bankaların kredi hacmini arttırmasıdır. Tarımsal kredilerin toplam krediler içindeki payının en düşük olduğu 2013 yılında tarım kredilerine ayrılan pay %2,6’dır. 2013 yılında yaşanan bu düşüşün nedeni 2012 yılında kredilerin kapsamının daraltılması ve kademeli sisteme geçilmesi olabilir. 2016, 2017, 2018 yıllarında aynı seviyede kalmış olup 2019 yılında ise 2003 yılında gerçekleşen paya yeniden sahip olmuştur. 2020 ve 2021 yıllarında ise önceki beş yıla göre %2,9’luk pay ile bir gerileme söz konusu olmuştur. Bu durum son iki yılda tarım kredilerine yeterli payın ayrılmadığını göstermektedir.

2.2. İlgili Araştırmalar

Bu bölümde öncelikle araştırmanın konusu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. İlgili araştırmalar seçilirken 2000 ve 2000 yılı sonrası çalışmalar değerlendirmeye alınmıştır. Bu yılların seçilme sebebi ise 2000 yılı öncesinde tarım sektöründe yaşanan sorunların çözümlenmesinde tarım politikalarının yetersiz kalması ve özellikle bu politikaların o dönemde bütçeye ağır geldiğinin düşünülmesidir. 2000 yılı ve sonrasında ise tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik reform uygulamaları ve teşvik politikaları geliştirilmiştir.

2000 yılı ve sonraki dönemde yaşanan ekonomik kriz ile birlikte Türkiye’de tarım sektöründe yeni reform uygulamalarına geçilmiştir. Türkiye’de tarım politikalarına yönelik önemli reform uygulamalarından biri 2001 yılından itibaren uygulanmaya başlanmış olan Dünya Bankasıyla yapılan ARIP projesidir. Bu proje ile birlikte DGD politikasına geçilmiştir. Ayrıca 2000 yılından sonra hayvancılık sektörüne yönelik desteklemelerde de artış yaşanmıştır. Araştırmada 2000 yılından sonra Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörüne ilişkin mali teşvikler, Balıkesir bölgesinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvikler ve sürdürülebilir kalkınma bağlamında tarım sektörünün durumu incelenmiştir. Yabancı literatürden ilgili araştırmalara yer verilerek konuya ilişkin açıklama getirilebilir.

Briones (2013), kırsal ekonomik gelişimin, kitlesel yoksulluğu sürekli olarak azaltan ve kapsayıcı büyümeyi başarmak için kilit bir faktör özelliği taşımakta olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber kırsal alanlarda bulunan ve büyük ölçüde tarımsal geçim kaynaklarına bağlı olan geleneksel tarım sektörünün kalkınma literatüründe oldukça önemli bir sektör olduğunu dile getirmiş ve bu kalkınmanın sürdürülebilir bir anlayış benimsemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ciglovska (2018), çalışmasında sürdürülebilir kalkınmanın toplumsal olarak benimsenmesi ve desteklenmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Makedonya özelinde sürdürülebilirlik ile tarım arasındaki ilişkiye yer vermiş olup bilgiye dayalı tarıma geçmenin zorunluluğu üzerinde durmuştur. Tarımın ciddi bir potansiyeli olduğunu ve bunu kullanarak ekonomik kalkınmanın gelişimi üzerinde destekleyici bir faktör olduğunu öne sürmüştür. Öte yandan Muhie (2022), tarım ve sürdürülebilir kalkınma arasında önemli bir ilişki olduğuna ve dünyada artan nüfus karşısında ekolojik sürdürülebilirlik ve gıda güvenliği için yeni tarımsal uygulamaların hayata geçirilmesi önerisinde bulunmuştur. Benzer şekilde Livsey (2021) tarım sektöründe geçmişte yaşanan

zorluklar ile gelecekte yaşanan zorlukların aynı olmayacağı için yeni tarım politikalarının geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Tarımda verimli olan topraklara zarar vermeyecek, iklim değişikliğinin neden olduğu etkilere bir sınırlama getirecek şekilde üretim yapılması gerektiğini ifade etmiştir.

Piñeiro vd., (2020) ise küresel gıda güvenliğinin sağlanabilmesi, çevresel bozulmanın önlenmesi için tarımsal üretim sistemi üzerinde bir baskı olduğuna ve sürdürülebilir bir tarım sisteminin benimsenmesi ile bu baskının çözülebileceğine işaret etmiştir. Bunun için de ilk olarak çiftçilere sürdürülebilirliği ve tarımın bütünlüğünü sağlayacak teşviklerin sunulması gerektiğini savunmuştur. Onoja (2017) ise finansal piyasalarda tarım sektörünün etkisi ve kapsamını detaylı bir şekilde ele almıştır. Tarımsal faaliyet yapan çiftçilere devlet tarafından tarımsal kredi sağlanmasıyla tarımda kalite, verimlilik, altyapı ve yatırımın daha etkin olacağını belirtmiştir. Bu bağlamda tarımda verimliliği arttırmaya yönelik uygulanan mali politikaların daha etkin olacağı görüşünü savunmuştur. Upton (2004) ise çalışmasında tarım sektöründe önemli bir yere sahip olan hayvancılığın ekonomideki rolü ve hayvancılığın yoksulluğu azaltması üzerindeki etkisine değinmiştir. Bununla birlikte hayvancılık sektörüne yönelik politikalarda ise sürdürülebilir kalkınmayı içine alan bir politika anlayışının benimsenmesi gerekliliğini vurgulamıştır.

Yerli literatürden ise Gaytancıoğlu (2009) çalışması gösterilebilir. İlgili çalışmada küresel ısınma, hızlı nüfus artışı, ekolojik dengenin bozulması gibi sorunların açlığa sebep olacağı savunulmuştur. Açlık sorunu ile birlikte tarım sektörünün daha da önemli bir konuma geleceğini öngörmektedir. Dolayısıyla tarım sektörüne yönelik dünyada ve Türkiye’de yapılan politikaların amaçları, önemi, etkileri ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Türkiye tarımını ve tarımsal piyasaları, gelişmiş ülkelerdeki piyasaları da dikkate alarak SWOT analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda ise tarımsal piyasaları, güçlü ve zayıf yönleri şeklinde iki başlık altında açıklamıştır. Güçlü yönleri; tarımsal üretim için iklim ve toprak koşullarının uygun olması, üretici örgütlerinin sayısı olarak fazla olması, sulanabilir arazi potansiyelinin yüksek olmasıdır. Zayıf yönleri ise pirinç, ayçiçeği gibi tarımsal ürünlerde Türkiye’nin kendine yeterli bir ülke olmaması, işgücünün niteliksiz olması, üretici örgütlerinin etkin olmaması, devlet desteğinin yeterli olmamasıdır. Gaytancıoğlu (2009), tarım politikalarında mevcut sorunların çözümüne yönelik önerilerde bulunmuştur. Bu önerilerden bazıları şu şekildedir: Hayvancılığa özel önem

verilerek hayvansal faaliyet ile uğraşan çiftçilerin problemleri dikkate alınmalı, bölgesel politikalar geliştirilerek bölgeler arası farklar azaltılmalı, üretim açığı olan ve birçok sektörle ilişkili olan bazı ürünlere teşvik prim ödemeleri yapılmalı, sürdürülebilir kalkınma bağlamında özellikle tarıma dayalı sanayi sektörü geliştirilmelidir.

Şenol (2021) ise tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması gerektiği üzerinde durmuş ve sürdürülebilir tarım için teknolojik yöntemlerin kullanılması gerektiğini savunmuştur. Verimli ve sürdürülebilir bir tarım için Türkiye’de tarımsal inovasyon ve Tarım 4,0’ın (akıllı tarım) uygulanabilirliğini SWOT analizi yöntemiyle açıklamıştır. Gelişmiş ülkelerde yapılacak yeniliklerin tarımsal gelişmenin ön şartını oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu şekilde yapılacak olan yeniliklerin tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması açısından etkili olacağına dikkat çekmiştir. Tarımsal sürdürülebilirlikte teknolojik gelişimin önemli bir etkisi olduğunu vurgulamıştır. Tarıma yönelik politikalarda ise bölgeye dayalı ürün desteği yapılması, yeni bitki türleri girişiminin teşvik edilmesi, uygun finansman desteği sağlanması, yeni teknoloji kullanımının teşvik edilmesi ve tarım alanlarının korunma altına alınması gibi destekler ile tarımda sürdürülebilirliğin sağlanacağını ve ekonomiye olumlu yönde etki edeceğini ortaya koymuştur. Çomaktekin (2009), Türkiye’de 2001 yılı öncesi tarımsal destekleme politikalarını ele almıştır. Bununla birlikte destekleme politikalarında yaşanan sorunlar ile beklenen sonucun elde edilip edilemediğini açıklamıştır. Tarımsal dış ticarete ithalatın büyük bir kısmının arz açığı olan ürünlerden oluştuğunu tespit etmiş, Türkiye’de bu ürünlere ilişkin arz açığının yurtiçindeki üretimle karşılanması gerektiğini savunmuştur. Konyalı ve Oraman (2020) ise tarımsal desteklerin çiftçinin gelirini arttırmaya ve yapısal sorunları çözmeye yönelik olması gerektiği üzerinde durmuştur. Bununla birlikte kırsal kalkınmaya yönelik politikalara daha fazla önem verilmesi ve çiftçiye yapılan yatırım ile ekonomik kalkınmaya, refah seviyesinin artmasına ve toplumun gelişmesine katkı sağlayacağı görüşünü savunmuştur. Sağdıç ve Yıldız (2019), Türkiye’de tarım sektörünün ekonomideki yerini ve tarımsal destekleme politikalarını dönemsel olarak (1923-1965, 1966-1980 ve 1980 sonrası) incelemişlerdir. Türkiye’de tarım sektörünün milli hasıla içindeki payının azaldığı saptanmıştır. Dolayısıyla uzun dönemde diğer sektörlerin de bu durumdan olumsuz etkilenebileceğinin ve gıdada dışa bağımlı bir duruma gelinebileceğinin altını çizmişlerdir. Bu yüzden Türkiye’de tarımın stratejik bir sektör olduğu vurgusunu

yaparak, tarıma yönelik uygulanacak olan mali teşviklerde tarımın yapısal özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Özellikle de kooperatifçilik faaliyetlerinin tarım sektöründe ciddi bir verimlilik sağladığı konusuna da dikkat çekmişlerdir.

Aktaş, Altıok ve Songur (2015), tarıma yönelik destek ve teşvik politikalarında; piyasaların yapısal sorunlarına, fiyat istikrarsızlıklarını düzeltmeye, tarım ve sanayi sektörünün arasındaki bağı kuvvetlendirmeye ve Ar-GE'yi geliştirmeye ağırlık verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ekonometrik bir analiz yöntemi seçilen çalışmada, pazar fiyatı ve girdi desteğinin tarımsal çıktı üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu gözlemlemişlerdir. Bu bağlamda pazar fiyat desteği etkisinin artırılması için kooperatifçiliğin örgütlenmesine yönelik teşvikler yapılmasının daha olumlu sonuçlar doğurabileceğini ileri sürmüşlerdir. Özel (2018), Türkiye'de tarım politikalarının yanında mali teşviklerden de önemli ölçüde yararlandığı konusuna yer vermiştir. Türkiye'de 1980-2016 yılları arasında tarım sektörüne yönelik mali teşviklerin tarım sektörü üzerindeki etkisini ekonometrik yöntemler kullanarak tespit etmeyi amaçlamıştır. Zaman serisi analizi sonucunda mali teşviklerin tarım sektörü üzerinde istatistiki olarak somut bir etkiye sahip olmadığını ortaya koymuştur. Bunun sebebini ise denetimli bir üretimin olmaması, tarımsal üretimin modern tarımdan uzak ve iklime bağlı gerçekleşmesi, üreticinin ise bu maruzlardan korunmaması şeklinde açıklamıştır. Yılmaz ve Yücel (2017)'in çalışmalarında AB ile Türkiye arasındaki tarım politikalarının karşılaştırması yapılmıştır. AB'nin kaynaklarını ve bütçesinin bir kısmını tarıma ayırdığı ve böylece tarımda verimliliğin artmasını sağladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte tarımdaki belli kaynakları sanayiye aktarıp, sanayileşmeyi desteklediği görülmüştür. Türkiye'de ise tam tersine verimlilik ve yeterlilik sağlandığında tarıma yönelik uygulanan teşviklerde zamanla azalma olduğu görülmüştür. Ayrıca Türkiye'de tarımsal destekler ve tarım sektöründe organik tarım uygulamasının gelişmesi hâlinde tarım sektörüne sürdürülebilir bir boyut kazandırılacağı görüşü savunulmuştur. Dolayısıyla tarım politikalarının geleneksel yöntemler ile uygulanmasından ziyade insan sağlığının ve çevrenin de dâhil olduğu yeni teşvik ve destek politikaları geliştirilmesi gerektiği vurgusu yapılmıştır. Noyan (2016) ise çalışmasında, Türkiye'de 2001 ve 2005 yılında sırasıyla uygulanan doğrudan gelir desteği ve alan bazlı desteklemeleri incelemiştir. Bu desteklemelerde gerçekleşen değişiklikleri Cusum ve Cusum-Square testleri

kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada destek politikalarındaki değişikliklerin olumsuz bir kırılmaya sebep olmadığı ortaya konulmuş ve Türkiye’de tarımsal desteklemelerde gerçekleşen reformların 2000 yılı ve sonrasındaki değişime uyum sağladığı vurgulanmıştır.

Tan, vd., (2010), Türkiye’de planlı dönemde tarım politikalarını değerlendirdikleri çalışmada fiyat ve girdi desteğinin bütçeye yük oluşturması konusuna değinmişlerdir. Bütçe üzerinden bu yükün azaltılması amacıyla 2000 yılında Dünya Bankasıyla imzalanan Ekonomik Reform Kredisi anlaşmasına yer verilmiştir. 2002 yılında uygulamaya konulan ARIP projesi çalışmanın temel konusunu oluşturmuştur. Bu projenin temel unsuru olan doğrudan gelir desteğinin Türkiye’de mevcut tarımsal yapıya uyum sağlayamadığı saptanmıştır. Bununla birlikte ürün bazlı projelerde yer alan tütün ve fındıkta hedeflenene ulaşılamadığı tespit edilmiştir. Bu projenin olumlu sonuçlarından biri, proje kapsamında yer alan Katılımcı Yatırım Programı ile küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerine yönelik desteklemelerin sağlanması olmuştur. Acar ve Aytüre (2016), Türkiye’de tarımın ve tarım politikalarının geleceğini kapsamlı bir şekilde ele almışlardır. Avrupa Birliği ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer ülkelerde uygulanmış ve halen uygulanmaya devam eden tarımsal destek politikaları ile ilgili de inceleme yapmışlardır. Çalışmada, Türkiye’de tarım sektörünün bugünkü durumu siyasi tercihlerin bir sonucu olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte Türk tarımında yapısal reformun mecburi olacağına ve mevcut yapısının sürdürülebilir olmadığına vurgu yapılmıştır. Bu yüzden de tarımda öncelikle küçültülmeye gidilerek daha kaliteli ve daha verimli tarım ürünleri üretilmesi gerektiği ortaya konmuştur.

Sevimli (2020), hayvancılık desteklemelerinin yerel ekonomiye katkısını Aksaray ili özelinde araştırmıştır. Çalışmasında istatistiki verilerden yararlanmanın yanında anket çalışması da yapmıştır. Türkiye’de hayvancılığın özellikle de büyükbaş hayvancılığın bazı sorunları olduğuna değinmiştir. Bu sorunlar; mesleki bilgi yetersizliği, finansman yetersizliği, planlama eksikliği, pazarlama ve talepten dolayı yaşanan sıkıntılar, canlı hayvan arzı ve fiyat istikrarsızlıkları, alet ekipman yetersizliği gibi alt başlıklar temelinde açıklamıştır. Araştırmada elde edilen bulgular ışığında; üreticilerin hayvancılığa yatırım konusunda çekinceli olduğuna, Türkiye’de büyükbaş hayvan sayısının son on yılda artış gösterdiğine ancak istikrarlı olmadığına, hayvancılığın stratejik ve evrensel bir iş kolu olması nedeniyle sürdürülebilirliğinin

göz ardı edilmemesi gerektiğine, hayvancılıkta önemli bir yer tutan yem üretimine önem verilmesi ve Aksaray ili özelinde yeni teşvikler yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşın Çelik (2021) ise Türkiye’de büyükbaş hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan teşvik politikalarını Ardahan ili özelinde ele almıştır. Türkiye’de büyükbaş hayvancılık sektörünün 2000’li yıllardan itibaren sürdürülebilir anlamda yeni bir boyut kazanarak büyük değişimler yaşadığını savunmuştur. Bununla birlikte Türkiye’de hayvancılık sektöründe sürdürülebilir ve modern hayvancılık faaliyetlerine geçilebilmesi adına ciddi destekler verildiğini de gözlemlemiştir. AB destekli Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) oluşturularak, ülkenin çoğu bölgesinde teknolojiye uyumlu tarım ve hayvancılık işletmeleri kurulduğuna, TKDK ile işletme ve çiftlik sahiplerine fon, destek ve hibe sağlanarak önemli bir maliyet kaynağı oluşturulduğuna yer vermiştir. Çalışmada, Ardahan ili özelinde yapılan anket sonuçlarına göre, Ardahan ili ve ilçelerinde büyükbaş hayvancılık işletme sahiplerinin büyük bir kısmının teşvik ve desteklemelerden yararlandığı saptanmıştır. Ancak işletmelerde tam olarak modern hayvancılık tekniklerinin uygulanmadığı görülmüştür. Cimşit (2020) ise Türkiye’de hayvancılık sektöründe yaşanan sorunların et fiyatlarına yansımalarını Kars örneği ile araştırmıştır. Araştırmada, Türkiye’de et fiyatlarındaki dalgalanmaların en önemli nedeninin yem fiyatları olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda hayvancılıkta maliyetin %60-70’ini oluşturan (kaba ve karma) yemlerin fiyatındaki artışın et fiyatlarına yansıdığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte Türkiye’de et ihtiyacının ithalat ile karşılanmasının hem döviz çıkışını hem de hayvancılık faaliyeti ile uğraşan çiftçileri ve üreticileri olumsuz olarak etkilediğini vurgulamıştır. Çalışmasının sonucunda bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu önerilerden bazıları; hayvancılık için önemli bir kalem olan yem fiyatlarının azaltılması veya yem teşviki sağlanması, gençlere beş yıl geri ödemesiz kredi desteği, ağıl ve hayvan desteğinin verilmesi, geleneksel değil modern hayvancılığın yaygınlaşması ve et ihtiyacının ithalata bağımlılığını azaltmak için et fiyatlarındaki katma değer vergisinin hayvan sayısı yeterli olana kadar sıfırlanması şeklindedir. Özek (2022) ise Balıkesir ilinin hayvancılık potansiyeli ve geleceği üzerine bir makale çalışması yapmıştır. Bu çalışmanın temelinde Balıkesir iline ait genel bilgilere yer vermiş olup Balıkesir ilinin ekonomisinde hayvancılığın konumunu incelemiştir. Çalışmada, Türkiye’de büyükbaş hayvan varlığının yaklaşık %3’ü, küçükbaş, etlik tavuk, yumurta tavuğu ve arı kovanı varlığının sırasıyla %2,7’si, %12’si, %6’sı ve %2,1’i Balıkesir ilinde bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte

Türkiye’de toplam süt, kırmızı et, tavuk eti ve yumurta üretiminin sırasıyla %3,2’si, %4’ü, %16’sı ve %5’i Balıkesir ilinden karşılandığı ifade edilmiştir. Özek, bu bağlamda Türkiye’de hayvancılık sektörünün istihdama, ekonomiye ve sanayiye olan katkısında Balıkesir ilinin önemli bir yere sahip olduğunu ve dolayısıyla da Balıkesir ilinde hayvancılık sektörüne yönelik desteklerin ve teşviklerin artırılması gerektiğini savunmuştur.

3. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, araştırmada kullanılan veri toplama araç ve teknikleri, verilerin toplanma süreci ve analizi konuları hakkında bilgilere yer verilmektedir.

3.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada sürdürülebilir kalkınma bağlamında tarım ve hayvancılık sektörü için iyi bir potansiyele sahip olan Balıkesir iline yönelik uygulanan mali teşvikleri ortaya koyabilmek için ikincil kaynaklardan (kanunlar, kalkınma planları, resmî kurumların internet sitelerinden vb.) yararlanılmıştır. Dolayısıyla bu araştırmada niteliksel araştırma yöntemine dayanan bilimsel araştırma modeli benimsenmiştir.

3.2. Evren ve Örneklem

Türkiye için önemli bir üretim aracı olan tarım ve hayvancılık sektörü araştırmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bu araştırmada, tarım ve hayvancılık sektörünün sürdürülebilirliği, uygulanan mali teşvikler ve destekler ile ilgili inceleme yapılmıştır. Ayrıca araştırmanın probleminin ve konusunun ne olduğu ile ilgili hazırlık yapılırken belli bir kısıtlama getirilmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın evreni Türkiye genelinde tarım ve hayvancılık sektörüyle uğraşan çiftçiler ve üreticilerdir. Araştırmanın örnekleme ise Türkiye için önemli bir tarım ve hayvancılık potansiyeline sahip olan Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık ile uğraşan çiftçiler ve üreticilerdir.

3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri

Araştırmada sürdürülebilir kalkınma, tarım sektörü ve teşvikler ile ilgili olarak alanyazın taraması yapılmıştır. Alanyazın taramasında konuyla ilgili olarak literatürde yer alan kitaplar, makaleler, tez çalışmaları, raporlar, bildirimler gibi ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırmada istatistikî veriler ise resmî kurumların internet sitelerinden alınmıştır. Ayrıca Dünya Bankası, FAO, TÜİK gibi ulusal ve yerel kuruluşların internet sitelerindeki veriler de kullanılmıştır.

3.4. Verileri Toplama Süreci

Çalışmanın konusu ile ilgili olarak nitel araştırma yöntemi kullanılarak analiz yapılmıştır. Bununla birlikte Türkiye’de, Dünya’da, Avrupa Birliği’nde ve OECD ülkelerinde tarım sektörünün ekonomideki yeri, tarım sektörüne yönelik uygulanan teşvik politikaları ve yıllar itibariyle karşılaştırılmasının yapılabilmesi içinde mevcut literatürden yararlanılmıştır. Çalışmadaki verileri toplama süreci 2021 yılı Eylül ayında başlamıştır.

3.5. Verilerin Analizi

Araştırmada çalışmanın konusu ile ilgili olan veriler analiz edilirken TÜİK ile Tarım ve Orman Bakanlığı üzerinden elde edilen veriler tablo ve şekil haline getirilerek hazırlanmıştır. Bu bağlamda verilere bağlı kalınmış olup betimsel bir biçimde ortaya konulmuştur. Aynı zamanda veriler analiz edilirken tek bir kaynaktan yararlanılmamış olup farklı kaynaklar ile karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler üzerinden yorumlama yapılmış ve teşviklerin, desteklerin, tarımsal kredilerin, tarım ve hayvancılık sektörü üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri değerlendirilmiştir.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

Araştırmanın bu bölümünde nitel araştırma yöntemleri kullanılmış olup ağırlıklı olarak tablolar ve şekiller ile bulgular ortaya konulmuştur. Bununla birlikte Türkiye’de ve Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan ve uygulanmış olan mali teşvikler ile ilgili bilgilerin anlaşılır olması için bazı teorik bilgilere yer verilmiştir. Tüm bu bilgiler ve bulgular ışığında araştırmanın konusu ve amacına ilişkin değerlendirme yapılmıştır.

4.1. Türkiye’de Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Genel Yapısı

Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörünün nasıl bir yapıya sahip olduğu tarıma ve hayvancılığa yönelik yapılacak olan mali teşvikleri doğrudan ilgilendirmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de tarım sektörünün yapısının daha net ortaya konulması ekonomideki yerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda tarım ve hayvancılık sektörünün yapısal açıdan analizi yapılırken mevcut tarımsal üretim, hayvansal üretim, verimlilik ve işletme yapısının incelenmesi gerekmektedir.

4.1.1. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu

Türkiye, tarımsal hasıla yönünden son on yıldır Avrupa’da ve dünyada ilk sıralarda yer almaktadır. 2005-2019 dönemi kapsamında Türkiye, tarımsal hasılda Avrupa’da birinci, dünyada ise yedinci sırada bulunmaktadır (TOB, 2021). Türkiye hâkim olduğu ekolojik özelliklere bağlı olarak tarıma elverişli bir yapıdadır. Bu bağlamda zengin bir bitkisel üretim desenine sahip ve birden fazla üründe dünyada sayılı üreticiler arasındadır (Çomaktekin, 2009, s. 58). Sayılı üreticiler arasında bulunan Türkiye’nin üretim gerçekleştirmesinde tarım alanlarının varlığı önem taşımaktadır. Bitkisel üretime konu olan tarım alanları Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Türkiye’de Tarım Alanları (1990-2022 Yılları)

Yıllar	Toplam Tarım Alanı	Toplam İşlenen Tarım Alanı	Toplam Uzun Ömürlü Bitkilerin Alanı	Çayır ve Mera Arazisi	Orman Alanı
1990	42.033	24.827	3.029	14.177	20.199
1995	39.212	24.314	2.520	12.378	20.199
2000	38.757	23.768	2.611	12.378	20.763
2005	41.223	23.775	2.831	14.617	21.189
2010	39.011	21.384	3.011	14.617	21.537
2015	38.551	20.650	3.284	14.617	22.343
2020	37.762	19.586	3.559	14.617	22.933
2021	38.089	19.881	3.591	14.617	23.110
2022	38.462	20.170	3.675	14.617	23.110

Kaynak: (TÜİK). (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

Tablo 4’te görüldüğü üzere, 1990 yılında toplam 42.033.000 hektar tarım alanı mevcut iken 2022 yılında bu alan 38.462.000 hektara düşmüştür. Yalnızca 2005 yılında toplam tarım alanında bir yükseliş yaşanmıştır. Diğer yıllarda bir azalış söz konusudur. 2005 yılında tarım alanlarının korunması, arazi ve toprak kaynaklarının bilimsel niteliklere uygun olarak belirlenmesi amacıyla 03.07.2005 tarihli, 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Bu nedenle 2005 yılında tarım alanlarının tümünde bir artış gerçekleşmiştir. 2005 yılında tarım alanlarının amaç dışı kullanılmasını engellemek için çıkarılan bu kanun ile birlikte 2022 yılına kadar olan süreçte toplam tarım alanlarında ve toplam işlenen tarım alanlarında bir kayıp söz konusudur. Tarım alanlarında yıllara göre değişkenlik gösteren azalış veya artışlar tarımsal üretimi de olumlu veya olumsuz etkilemektedir. Aşağıda yer alan Tablo 5’te 2001-2022 yılları arasında ürün gruplarına göre bitkisel üretim miktarlarına yer verilmiştir.

Tablo 5. 2001-2022 Yılları Arasında Bitkisel Üretim Miktarı (ton)

Yıllar/ Ürün Grupları	Tarla Bitkileri	Meyve	Sebze	Çay ve Baharat Bitkileri	Toplam
2001	44.340.414	8.175.000	18.110.000	1.466.946	72.092.360
2005	74.314.694	14.715.475	26.472.162	1.267.204	116.769.535
2010	60.688.250	16.385.745	25.997.195	1.529.607	104.600.797
2015	65.523.553	16.205.012	29.552.290	1.567.045	112.847.900
2020	71.277.723	21.853.084	31.177.124	1.765.555	126.073.486
2021	61.235.927	23.120.287	31.753.466	1.786.274	117.895.954
2022	70.204.451	25.188.764	31.589.309	1.646.905	128.629.429
Değişim (%) (2001-2022)	7,0	2,5	3,1	1,6	12,8

Kaynak: (TÜİK). (2022b). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Uretim-Istatistikleri-2022-45504> (Erişim Tarihi: 25.11.2022).

Tablo 5’te tarla bitkilerinde belli dalgalanmaların yaşandığı göze çarpmaktadır. Tarla bitkileri üretimi 2001 yılında 44.340.414 ton iken, 2020 yılında 71.277.723 tona yükselmiş, 2021 yılında 61.235.927 tona gerilemiş ve 2022 yılında bir önceki yıla göre %14,6’lık bir değişim yaşanarak 70.204.451 ton tarla bitkileri üretimi gerçekleşmiştir. Meyve, sebze, çay ve baharat bitkileri üretimi, tarla bitkileri üretimine göre daha istikrarlıdır. 2001-2022 yıllarında tarla bitkilerindeki değişim %7, meyve, sebze, çay ve baharat bitkilerinde ise sırasıyla %2,5, %3,1 ve %1,6 değişim yaşanmıştır. Toplam değişim ise %12,8 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 5’ten anlaşılacağı üzere Türkiye’de tarla bitkileri üretiminin oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Yalnızca besin ihtiyacını karşılamak için değil hayvancılık ile uğraşan üreticiler de hayvanların yem ihtiyacını tarla bitkileri üretiminden karşılamaktadır. Bitkisel üretimden sonra ikinci sırada gelen üretim kolu hayvancılıktır. Hayvansal üretimin en önemli belirleyicisi hayvan sayısıdır. Aşağıda yer alan Tablo 6’da yıllar itibariyle Türkiye’deki hayvan sayılarına yer verilmiştir.

Tablo 6. 2000-2022 Yılları Arasında Yıllara Göre Hayvan Sayıları

Hayvan Grubu/ Yıllar	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2021-2022 Değişim (%)
Büyükbaş (baş)	10.907	106.310	11.454	14.127	18.157	18.036	17.023	-5,62
Küçükbaş (baş)	35.693	31.821	29.382	41.924.	54.112	57.519	56.265	-2,18
Diğer (baş)	863	633	417	323	225	204	182	-10,56
Kanatlı (adet)	264.450	322.917	238.972	316.332	386.080	398.115	366.583	-7,92
Toplam	311.913	461.683	280.227	372.707	458.576	473.874	440.055	-7,14

Kaynak: (TÜİK). (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

Tablo 6’ya göre hayvan sayısında yıllar itibariyle bir artış gözlenmektedir. Ancak 2022 yılında hayvan sayısında bir azalma görülmektedir. Büyükbaş hayvanların %99’luk kısmını oluşturan sığır, 2021 yılında 17 milyon 850 bin baş iken 2022 yılında 16 milyon 851 bin başa düşmüştür. Neredeyse 1 milyon baş azalma olmuştur. Bu durumun sığırdaki kesilen hayvan sayısında yaşanan artışla ilgisi olduğu söylenebilir. Daha istikrarlı bir seyir izleyen manda sayısı 2021 yılında 185.574 baş iken 2022 yılında 171.835 başa gerilemiştir. 2022 yılında bir diğer hayvan grubu olan kanatlı hayvanlarda ise önceki yıla göre -7,92’lik bir değişim görülmektedir.

Türkiye’de hayvan sayılarındaki dalgalanmaların ve düşmelerin tarımsal girdi fiyatlarında yaşanan artışlardan kaynaklandığı ifade edilebilir. Nitekim 2022 yılı Eylül ayında TÜİK tarafından açıklanan tarımsal girdi fiyatlarına göre hayvan yeminde %145,46, gübrede %226,23 ve mazotta %193,88’lik bir artış yaşanmıştır. Bu durum hayvansal üretim yapan çiftçiler açısından üretimi engelleyici bir sorun oluşturmaktadır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayılarındaki azalmanın diğer nedeni ise yeterli desteğin sağlanamaması olabilir. Özellikle de işletmelerin daha çok küçük aile işletmesi şeklinde varlığını sürdürmesi, dağınık ve parçalı olması, teknoloji kullanımının yetersiz kalması gibi faktörler hayvancılık sektörünü doğrudan etkilemektedir. Hayvancılık sektörü destek ve teşvik ihtiyacı duyan bir sektördür. Doğru politikalarla desteklenerek daha verimli ve sürdürülebilir üretimin yapılmasının önü açılabilir. Bu bağlamda 2001-2022 yılları arasında Türkiye’de hayvansal ürünlerin üretimine ilişkin bilgilere Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. 2001-2021 Yılları Arasında Hayvansal Ürünlerin Üretimi

Yıllar	Kırmızı Et (ton)	Süt (ton)	Yumurta (adet)	Beyaz Et (ton)	Bal (ton)
2001	783.341	9.495.550	10.575.046	629.870	60.190
2005	737.220	11.107.897	12.052.455	979.406	82.336
2010	879.819	13.543.674	11.840.396	1.476.025	81.115
2015	1.187.018	18.654.682	16.727.510	1.961.999	108.128
2020	1.785.952	23.503.790	19.788.063	2.194.475	104.077
2021	1.952.038	23.200.306	19.297.591	2.297.071	96.344

Kaynak: (TÜİK). (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

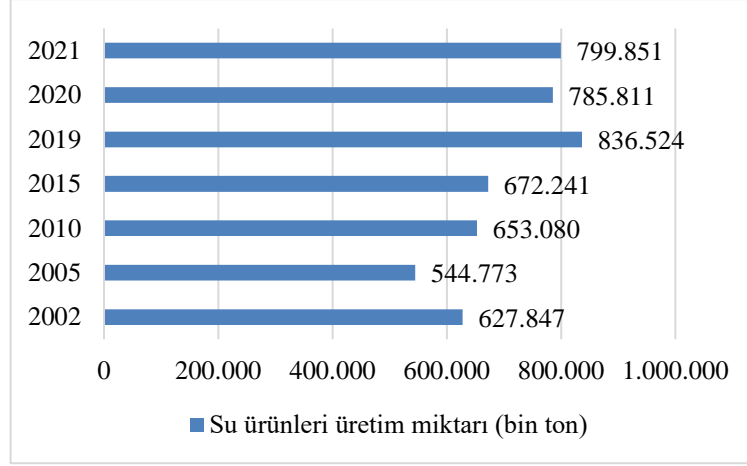
Tablo 7’de hayvansal ürünlerin üretiminde yıllar itibariyle bir artış olduğu görülmektedir. 2001 yılından 2021 yılına gelindiğinde yumurta üretiminin yaklaşık iki kat arttığı, beyaz et üretiminin dört kat arttığı ve kırmızı et üretiminin ise iki buçuk kat arttığı söylenebilir. Ancak son yıllarda yaşanan bu artışa rağmen Türkiye’de özellikle kırmızı et ürününde ithalat yapılmaktadır. Nüfusun hızla artması ve et üretiminin artan bu nüfusa karşı yeterli olmaması bu durumun nedenlerinden biridir. Bununla birlikte kırmızı et ve ithalat arasındaki bu çarpıklığın en önemli nedeni yapısal sorunlardır.

Türkiye’de kırmızı et üretimi ve fiyat artışları gündemde sıkça yer almaktadır. Dana karkas etin kilosu bazı bölgelerde 167 kg’a kadar çıkmıştır. Geçen yıla göre değişim oranı %140’dır (UKON, 2022). Bu zamları tetikleyen en büyük sebep artan girdi maliyetleri ve diğer yüksek maliyetlerdir. Özellikle çiğ süttten yeterli kazanç

sağlayamayan üreticiler süt veren ineklerini satarak sektörden geri çekilme kararı almaktadır. Durum böyle olunca hayvan sayısında da bir azalma söz konusu olmuştur. Bu azalma, kırmızı eti de etkilemiş ve kaçınılmaz olarak kırmızı et fiyatları artmıştır.

Çiğ süt ve kırmızı et sorunları birbiriyle ilintilidir. Tüm bu sorunların çözümünde Türkiye’de ithalata başvurulmaktadır. 2015 yılında Hayvancılık Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan Kırmızı Et Stratejisi adlı raporda ithalatın bir çözümden ziyade bir sorun teşkil edilebileceği görüşü savunulmuştur. Raporda kırmızı et fiyatlarının yüksek olmasında temel üç nedenden bahsedilmiştir. Bunlar; besi materyali üretiminin yetersiz olması, kaba yem üretiminde açığın oluşması ve karma yemin dışarıdan temin edilmesidir (GTHB, 2015, s. 35-36). Ancak bu nedenler ışığında herhangi bir çözüm alınmadığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye’de artan kırmızı et ve çiğ süt fiyatları nüfusun gerekli olan protein ihtiyacını karşılamamaktadır. Bu bağlamda hayvansal protein tüketimi de oldukça düşüktür. 2019 yılı verilerine göre Türkiye’de kişi başına günlük protein tüketimi 111.7 (g/kişi/gün) gramdır. Protein tüketimi içerisinde 33.6’sı hayvansal üretimden kaynaklı olup dünya ortalamasının (39.6) altında kalmıştır (Akman, Şen ve Cedden, 2017, s. 58; FAO, 2022). Protein ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan hayvansal ürünlerden bir diğeri ise su ürünleridir.

Türkiye denizlerle çevrili bir ülke konumundadır. Dolayısıyla su ürünleri üretiminde dünyada önemli ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye su ürünleri üretiminde İtalya, Fransa, Hollanda ve Yeni Zelanda gibi ülkeleri gerisinde bırakmaktadır. Türkiye’de su ürünleri üretimi 2021 yılında bir önceki yıla göre %1,8 artarak 799 bin 851 ton olarak gerçekleşmiştir. Üretimin %32,8’ini avcılık yoluyla elde edilen deniz balıkları, %4,1’ini avcılık yoluyla elde edilen diğer deniz ürünleri, %4,1’ini avcılık yoluyla elde edilen iç su ürünleri ve %59’unu yetiştiricilik ürünleri oluşturmuştur (TÜİK, 2021b). Şekil 9’da 2002-2021 yılları arasında su ürünleri üretimine ilişkin veriler gösterilmiştir.

Şekil 9. 2002-2021 Yılları Arasında Su Ürünleri Üretimi

Kaynak: TÜİK. (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

Şekil 9'a göre, toplam su ürünleri üretimi yıllar itibariyle genel olarak bir artış eğilimindedir. Özellikle 2019 yılında en yüksek üretimin gerçekleştiği görülmektedir. Ancak Türkiye'de hızla artan nüfus karşısında su ürünleri üretiminde hedeflenen üretim seviyesine ulaşamadığı söylenebilir. Türkiye'de kişi başına balık tüketimi 2000 yılında 8 kg iken, 2019-2021 yıllarında ortalama 6.7 kg düşmüştür. 2031 yılına gelindiğinde ise 4.7 kg'a düşeceği tahmin edilmektedir. Kişi başına balık tüketiminde 2019-2021 yılları dünya ortalaması 20.5 kg olup, İzlanda 91 kg, Portekiz 57 kg, Japonya 46 kg ve İspanya 42 kg'dır. 2031'de yılında ise bu rakamın 21.4 kg'a ulaşması beklenmektedir (OECD, 2021). Dolayısıyla Türkiye su ürünleri üretiminde kendi kendine yetebilen bir ülke olma konumundan uzaktadır. Özellikle 2021 yılında Marmara denizinde deniz salyası anlamını taşıyan müsilaj sorunu denizdeki yaşamı olumsuz etkilemiştir. Denizde yaşayan canlıların besin zincirindeki döngüsünü bozmuş olup, balık ve diğer deniz canlıları üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Sonuç olarak, bitkisel ve hayvansal üretime ilişkin sürdürülebilir bir teşvik sistemi kurulması üretimde sürdürülebilirliği sağlayabileceği gibi tüketimde de sürdürülebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunacaktır.

Türkiye'de tarımın yapısı tarımsal işletmelerin yapısını da doğrudan etkilemektedir. Tarımsal işletmelerin yapısı incelenirken ele alınan önemli faktörler, işletmelerin sahip olduğu arazi büyüklüğü, toprak mülkiyeti, arazi parça sayılarının çiftçi ailelerine dağılımı ve hayvan sayılarıdır (Benek, 2007, s. 195). Tarım sektörünün yapısından dolayı işgücüne diğer sektörlerle nazaran daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. İkinci bölümde, tarımın istihdam içindeki payında yıllar itibariyle bir azalma olduğu

ortaya konulmuştur. Bu durum, tarımın ihtiyaç duyduğu işgücünü karşılayıp karşılayamadığı konusunda tereddütlere sebep olmaktadır. Tarımsal üretimde işgücünden sonra diğer önemli bir konu ise işletmelerin sahip olduğu arazi büyüklüğüdür. Arazi ne kadar büyük ise bitkisel ve hayvansal üretim o kadar yükselecek dolayısıyla verimliliğin de artması beklenecektir. Türkiye’de tarımsal işletmelerin çoğunluğunda arazi varlığı oldukça az olup, arazi parçalılığının yüksek olması tarımsal üretimde verimliliği olumsuz etkilemektedir (Çomaktekin, 2009, s. 87). TÜİK tarafından en son yapılan araştırma 2016 yılına aittir. Bu bağlamda Türkiye’de 2016 Yılı Tarımsal İşletme Yapı Araştırmasına bağlı olarak işletme büyüklüğüne göre arazi kullanımı dağılımına ilişkin bilgilere Tablo 8’de yer verilmektedir.

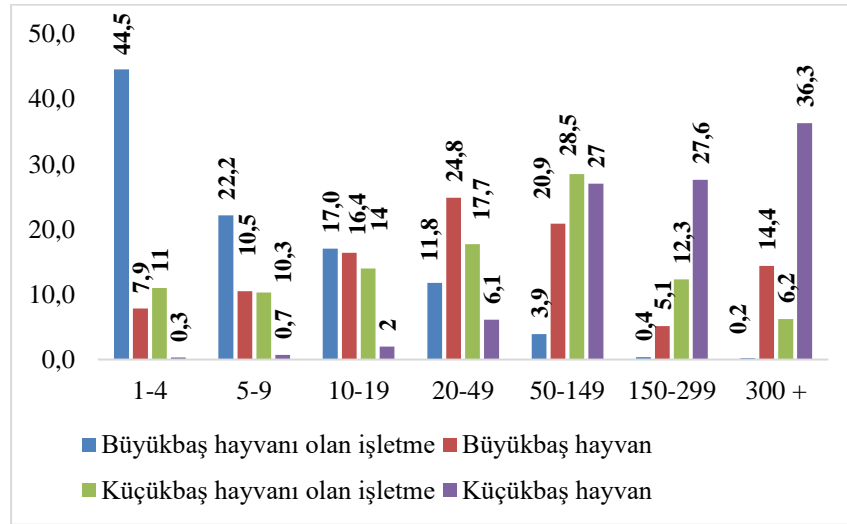
Tablo 8. 2016 Yılı İşletme Büyüklüğüne Göre Arazi Kullanımı Dağılımı (%)

İşletme büyüklüğü (dekar)	Ekilen tahıl ve diğer bitkisel ürün alanı	Nadas	Sebze ve çilek alanı ile çiçek bahçeleri	Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazi	Kavaklık-Söğütlük	Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi	Daimî çayır arazisi	Otlak	Koruluk ve orman arazisi	Tarıma elverişsiz arazi	Sadece hane halkının kendi tüketimi için kullanılan
-5	16,8	2,3	9,1	51,8	0,2	2,6	1,3	1,1	0,4	4,1	10,4
5 - 9	21,1	3,1	6,1	58,0	0,1	2,5	1,6	1,0	0,7	1,8	3,9
10 - 19	35,8	2,5	3,6	48,0	0,2	2,8	1,8	0,8	0,7	1,4	2,4
20 - 49	53,0	4,5	3,3	30,2	0,2	3,1	2,8	0,6	0,6	1,0	0,9
50 - 99	67,5	6,6	2,1	16,2	0,3	1,8	2,7	0,8	0,4	1,4	0,3
100 - 199	73,1	9,4	2,1	8,8	0,1	1,8	3,1	0,5	0,2	0,7	0,2
200 - 499	77,5	10,2	1,9	4,8	0,1	1,4	2,5	0,7	0,2	0,6	0,1
500 - 999	77,6	11,6	2,3	4,7	0,0	1,1	1,4	0,5	0,1	0,7	0,0
1000+	68,8	15,7	1,3	5,6	0,1	0,6	1,7	5,0	0,3	0,9	0,0
Toplam	69,3	9,7	2,2	11,9	0,1	1,6	2,4	1,3	0,3	0,9	0,3

Kaynak: (TÜİK). (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

Tablo 8'e göre işletmelerin varlığının en fazla olduğu araziler, ekilen tahıl ve diğer bitkisel ürün alanı ile meyve ve diğer bitkiler, içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazilerdir. Diğer araziler incelendiğinde ise işletmenin büyüklüğü ile nadasa bırakılan araziler arasında doğru orantılı ve işletmenin büyüklüğü ile sebze ve çilek alanı, meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler arasında ters orantılı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Tarımsal işletmelerin %80,7'si 100 dekardan küçük işletme büyüklüğü grubunda yer almakta olup, toplam işletmenin %5,3'ünde sadece büyükbaş ya da küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bununla birlikte tarımsal işletmelerin tasarrufundaki arazinin %97,1'i tarım arazisidir (TÜİK, 2022a). Şekil 10'da işletmelerin işletme büyüklüğüne göre işletme ve hayvan varlığı dağılımına yer verilmiştir.

Şekil 10. 2016 Yılı İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve Hayvan Varlığı Dağılımı (%)

Kaynak: (TÜİK). (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

Şekil 10'da büyükbaş hayvanı olan işletmeler içerisinde 1-4 baş büyüklüğündeki işletmelerin %44,5 ile en fazla orana sahip olduğu görülmektedir. Hayvan sayısı açısından bakıldığında ise 20-49 baş büyüklüğündeki işletmeler %24,8 ile en büyük orana sahiptir. Bu bağlamda işletme büyüklüğü arttıkça büyükbaş hayvanı olan işletme ile büyükbaş hayvan sayısının azaldığı görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de tarım işletmelerinin daha çok küçük ölçekli işletme özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Küçükbaş hayvan sayısına göre işletme büyüklüğüne bakıldığında ise işletmeler, %28,5 oranı ile 50-149 baş hayvanı olan işletme büyüklüğü grubunda yer almaktadır. Hayvan sayısı açısından ise %36,3 ile 300 ve fazla baş hayvanı olan

işletme büyüklüğü grubunda yoğunlaşma gözlenmektedir. İşletmelerin büyüklüğünün artmasıyla beraber hayvansal ve bitkisel üretiminde artacağı varsayılabilir. Üretimin artması ise verimliliği etkileyecektir. O hâlde, tarımsal ve hayvansal üretimde bir diğer önemli belirleyici faktör ise verimliliktir.

Verimlilik, bir ülkenin iktisadi olarak gelişme seviyesinin tespit edilmesinde kullanılan bir araçtır (Bayramoğlu, 2010, s. 53). Tarım sektöründe verimlilik genel olarak birim alandan elde edilen ürün miktarı veya birim alandan elde edilen tarımsal üretim değeri olarak açıklanmaktadır (Şahin vd., 2010, s. 214). Tarımsal üretimde verimlilik; sulama, gübre, işgücü, vergi, teşvik, girdi fiyatları, ilaç kullanımı gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Tarımsal verimliliğin artırılması için en bilinen yöntemlerden birisi birim başına daha fazla ürün üretmektir. 2005 yılında üretimde verimliliği ve kaliteyi arttırmak amacı ile sertifikalı tohumculuk ve fidan kullanımı konusunda destekler verilmeye başlanmıştır (Acar ve Aytüre, 2014, s. 124). 2005 yılında toplam sertifikalı tohum kullanıma 16.494 milyon TL ve fidan kullanım desteği 1.203 milyon TL toplam destek verilmiştir. 2021 yılında ise sertifikalı tohum ve fidan üreticilerine toplam 854 milyon TL destek verilmiştir (TOB, 2020a).

2016 yılında sertifikalı fidan üreten kuruluşların destekleme kapsamına alınması ile birlikte tarımsal verimlilik ile ilgili olumlu yönde gelişmeler yaşandığı söylenebilir. Sertifikalı tohum desteğinin büyük bir kısmını oluşturan bitkisel üretimde gerçekleşen verimliliğe ilişkin olarak Tablo 9'da 2005-2022 yıllarına ait üretimde öne çıkan bitkisel ürünlerin verimliliklerine yer verilmiştir.

Tablo 9. 2005-2022 Yılları Arasında Bitkisel Ürünlerin Verimlilikleri (kg/da)

Ürünler/Yıllar	2005	2010	2015	2019	2020	2021	2022
Mısır	700	726	933	940	941	890	933
Arpa	262	240	284	264	265	187	263
Buğday	235	241	281	276	292	266	296
Çavdar	209	259	295	277	284	211	279
Yulaf	203	233	242	242	278	208	266
Nohut	108	119	129	122	123	99	127
Şekerpancarı	4.524	5.459	5.848	5.822	6.846	5.876	6.921
Patates	2.672	3.251	3.095	3.538	3.514	3.682	3.739

Kaynak: TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Tablo 9’da dikkat çeken ürünlerden biri şekerpancarıdır. Nitekim şeker pancarının verimliliği diğer ürünlere göre oldukça fazladır. Bu durum şeker pancarında daha fazla üretim yapıldığının bir göstergesi olabilir. 2005-2022 yılları arasında genel olarak çoğu üründe verimlilik artışı görülmektedir. Örneğin, buğdayın dekar başına verimi 2005 yılında 235 kg iken, 2022 yılında 296 kg’a yükselmiştir. Özellikle mısırdaki diğer ürünlere göre verimlilik artışının yıllar itibariyle ivme kazandığı söylenebilir. Arpada ise 2015-2021 yıllarında bir düşüş yaşandığı dikkat çekmektedir. 2022 yılında ise 2015 yılındaki verimliliği yakalamış olduğu görülmektedir.

Türkiye’de tarımsal verimlilik; iklim değişikliği, kuraklık, kullanılan tarım yöntemleri gibi durumlardan etkilenmektedir. Tarımsal üretimde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin önüne geçmek için BM tarafından yayınlanan sürdürülebilir kalkınma amaçlarında on üçüncü amaç olan iklim eyleminde belli başlı hedefler belirlenmiştir. Bu hedefler çerçevesinde Türkiye’de tarımsal üretimde yeterli önlemin alınmadığı söylenebilir. Haliyle bu durum tarımsal verimliliğe de yansımaktadır. Türkiye’deki tarımsal verimliliği AB, ABD ve Dünya ortalamaları ile karşılaştırmak daha açıklayıcı olacaktır. Tablo 10’da 2021 yılında Dünya, AB ve ABD’deki temel tahıl ürünlerinin verimliliklerine, ekim alanına ve üretim miktarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 10. 2021 Yılı Bitkisel Ürünlere İlişkin Üretim Miktarı ve Verimlilik

Ürünler	Ülkeler	Alan (ha)	Üretim (ton)	Verim (kg/da)	Dünyadaki Payı (%)	
					Alan	Üretim
Arpa	AB	10.268.430	52.092.050	50.730	21,0	35,8
	Türkiye	3.082.990	5.750.000	18.651	6,3	3,9
	ABD	788.340	2.562.030	32.499	1,6	1,8
	Dünya	48.941.020	145.623.914	29.755	100,00	100,00
Mısır	AB	9.247.050	72.987.920	78.931	4,5	6,0
	Türkiye	758.032	6.750.000	89.046	2,2	0,6
	ABD	34.555.670	383.943.000	111.109	16,8	31,7
	Dünya	205.870.016	1.210.235.135	58.786	100,00	100,00
Yulaf	AB	2.553.510	7.488.480	29.326	26,7	33,2
	Türkiye	132.881	276.000	20.770	1,4	1,2
	ABD	263.050	578.220	21.981	2,8	2,6
	Dünya	9.562.497	22.571.619	23.604	100,00	100,00

Tablo-10 devamı

Çavdar	AB	1.925.900	7.958.440	41.323	44,4	60,2
	Türkiye	94.729	200.000	21.113	2,2	1,5
	ABD	118.980	249.130	20.939	2,7	1,9
	Dünya	4.334.961	13.223.426	30.504	100,00	100,00
Şeker Pancarı	AB	1.487.470	113.319.330	761.826	33,8	41,9
	Türkiye	288.940	18.250.000	631.620	6,6	6,8
	ABD	448.230	33.339.950	743.813	10,2	12,3
	Dünya	4.399.396	270.156.001	614.075	100,00	100,00
Buğday	AB	24.029.070	138.079.330	57.463	10,9	17,9
	Türkiye	6.623.061	17.650.000	26.649	3,0	2,3
	ABD	15.039.490	44.790.360	29.782	6,8	5,8
	Dünya	220.759.739	770.877.073	34.919	100,00	100,00

Kaynak: FAO verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 10'a göre dünyada buğday üretiminin %17,9'u, şekerpancarı üretiminin %41,9'u ve çavdar üretiminin %60,2'si AB ülkeleri tarafından üretilmektedir. Bununla birlikte mısır, yulaf ve arpa üretimlerinde de AB ülkeleri başta gelmektedir. Türkiye'nin ise ilgili ürünlerin üretiminde oldukça geri kaldığı gözlemlenmektedir. Bitkisel üretimde olduğu gibi hayvansal üretimde de elde edilen verim oldukça önemlidir. Hayvancılıkta 2002 yılında sığırdan ortalama elde edilen süt verimi 1.705 kg iken, 2021 yılında 3.273 kg'a yükselmiştir. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Hayvancılık Genel Müdürlüğü (GTHB) verilerine göre, 2021 yılında toplam süt üretimi 23 milyon tondur. Bunun 2,1 milyon tonu küçükbaş hayvanlar tarafından sağlanmıştır. Sağılan hayvan başına ortalama süt üretim miktarı ise 2019 yılında koyun, keçi ve mandada sırasıyla 77 kg, 105 kg, 887 kg'dır (TOB, 2022a). Türkiye'de 2020 yılında 23,5 milyon ton olan çiğ süt üretimi, 2021 yılında %1,3 azalarak 23,2 milyon ton olmuştur. 2021 yılında çiğ süt üretiminin %92,1'ini inek sütü, %4,9'unu koyun sütü, %2,7'sini keçi sütü ve %0,3'ünü manda sütü oluşturmaktadır (TÜİK, 2022d).

Dünyada ise toplam çiğ süt üretimi 2021 yılında 872 milyon tondur. 146 milyon ton ile AB dünyanın en fazla inek sütü üretiminin yapıldığı yer olmuştur. 2021 yılında Türkiye'de süt verimine bakıldığında en yüksek verim 3.250 kg/da ile sığırdan sağlanmıştır. En düşük ise 598 kg/da verim sağlayan koyun sütü olmuştur. Dünyada ise sığır sütünden elde edilen verim 26.920 kg/da olmuştur. Bunu takiben manda sütünden elde edilen verim ikinci sırada gelmekte olup, 19.513 kg/da verim gerçekleşmiştir (FAO, 2022a). Türkiye'de büyükbaş ve küçükbaş hayvan et

üretiminde ise 2021 yılında toplam 1.952 ton et üretilmiştir. Bunun %74'ü sığırdan sağlanmış olup, en düşük %0,6 oranında mandadan elde edilmiştir (TÜİK, 2022e). Verimlilik bakımından Türkiye’de sığır etinden 3.041 kg/da, koyun etinden 217 kg/da, keçi etinden 201 kg/da ve manda etinden 2.248 kg/da verim sağlanmıştır. Dünyada ise 67.883.097 ton sığır eti üretilmiş olup, elde edilen verim 16.887 kg/da’dır (FAO, 2022a).

Türkiye, et ve süt üretiminde ve veriminde, dünya ortalamasının oldukça altında kalmaktadır. Türkiye’de tarım ve hayvancılıkta modern tarım yöntemleri kullanılması verimliliği arttırabilir. Bununla birlikte tarım ve hayvancılık modern tarım yöntemleri kullanılması sürdürülebilirliğin sağlanmasına da yardımcı olacaktır. Ancak Türkiye’de üretimin ve verimin artması için başvurulan çözüm yolunun ithalat olduğu söylenebilir. Özellikle son yıllarda önemli tahıl kaynaklarından biri olan buğdayda ve önemli hayvansal ürün olan kırmızı ette ithalatın giderek arttığı dikkat çekmektedir. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü (TEPGE) tarafından açıklanan verilere göre, Türkiye’de buğdayda ithalat miktarları 2015/2016 döneminde 4.110 ton ve 2019/2020 döneminde 10.793 tondur. 2020/2021 döneminde ise 8.238 ton ithalat yapılmıştır. İthalatın 2000 yılından beri artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ihracat, bazı yıllar sabit kalmış olup genel olarak bir düşüş eğilimindedir (TEPGE, 2022). Sonuç olarak, temel besin kaynaklarından olan buğday, et ve süt ürünlerinin üretimi, verimi ve kişi başına tüketim miktarı bir ülkede tarım ve hayvancılık sektöründe kendine yeterliliğin temel faktörünü oluşturmaktadır.

4.1.2. Türkiye’de Tarım ve Hayvancılık Sektörüne İlişkin Teşvik Politikaları

Türkiye’de Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte tarımsal alanda yapılan en önemli yenilik 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılmasıdır. Bunu takiben 1926 yılında Medeni Kanun’un kabul edilmesi ile birlikte toprağın sahip değiştirmesine yönelik bir fırsat sunulmuştur. Bir başka ifadeyle, toprakta özel mülkiyet hakkı doğmuştur (Aracı, 2010, s. 24). Aynı zamanda devlet tarafından tarımsal üretimde artış sağlamak için Ziraat Bankasının sermayesi artırılarak uygun ve daha fazla kredi desteği sağlanmıştır.

1935 yılında Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerinin kurulması, 1937 yılında Zirai Kombinaların ve 1938 yılında Devlet Ziraat İşletmesi’nin kurulması tarım ve hayvancılık sektöründe köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. 1950’li

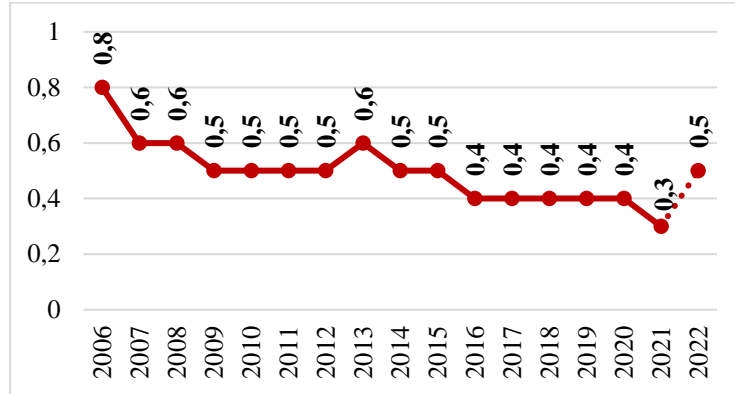
yıllarda traktörün yaygınlaşması ile birlikte tarımda ve hayvancılık sektöründe ciddi bir gelişim sağlanmıştır. Ancak makineleşme hareketleri tarımsal ve hayvansal üretimi arttırırken, tarım ve hayvancılık sektörünün istihdam ve GSYH içindeki payının azalmasına yol açmıştır (Günaydın, 2006, s. 13-14). Bununla birlikte 1961 Anayasası'nda ilk defa planlı kalkınma ilkesine yer verilmiştir. Bunu takiben beş yıllık kalkınma planları oluşturulmuş ve 20.09.1960 tarih ve 91 sayılı Kanunla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur.

Türkiye'de yaşanan tüm bu gelişmelere bağlı olarak tarım ve hayvancılık sektörünün ekonomideki yerini korumak ve üretimi arttırmak amacıyla tarım politikaları uygulamaya alınmıştır. 1990'lı yıllara kadar tarım politikalarında genel olarak artan nüfusun gıda güvenliğini temin etmek, sektörde üretim ve verimliliği arttırmak, tarımsal ve hayvansal ürünlerde kendine yeten bir ülke olmak, kırsal kalkınmayı sağlamak amaçlanmıştır. İlerleyen yıllarda bu amaçlara yeni amaçlar eklenmiştir. Bu amaçların en başında tarım ve kırsal kalkınma politikaları ve kurumsal yapıyı AB'ye uyumlu hale getirmek için gıda güvenilirliği eklenmiştir. Bununla birlikte kalkınma planları ekseninde 2019-2023 yıllarını kapsayan on birinci kalkınma planında tarım sektörüne ilişkin AB'ye uyum süreci gündemden düşmüş, yerine gündemde yer alan konular temel amaç olarak belirlenmiştir. Söz konusu temel amaç çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir, ileri teknolojiye dayalı bir tarım sektörü oluşturmaktır (TÜSİAD, 2020, s. 5; SBB, 2019, s. 87). Bu bağlamda Türkiye'de yıllara göre tarım politikalarında belli değişimler yaşandığı söylenebilir.

Türkiye'de tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan tarım politikaları kapsamında yer alan destekleme politikalarında uzun yıllar taban fiyatın belirlenmesi tercih edilmiştir. Daha sonraları girdi destekleri, düşük faizli kredi, teşvik prim ödemeleri, hayvancılık destekleri gibi politikalar uygulanmıştır. Teşvik politikalarında ise KDV istisnası, KDV iadesi, gümrük vergisi muafiyeti, vergi indirimi, faiz veya kâr payı desteği, yatırım yeri tahsisi ve sigorta primi desteği uygulandığı görülmektedir (TARYAT, 2023).

Tarım destek ödemeleri ile ilgili olarak 18/04/2006 tarihinde çıkarılan Tarım Kanun'unun 21. maddesinde, bütçeden tarımsal desteklemeler için ayrılan kaynağın GSYH'nin asgari %1 oranından az olamayacağı hükme bağlanmıştır (5488 sayılı Tarım Kanunu m.21). Bu maddeye göre tarımsal desteklerin yıllar itibariyle GSYH'ye oranı aşağıda yer alan Şekil 11'de yer verilmiştir.

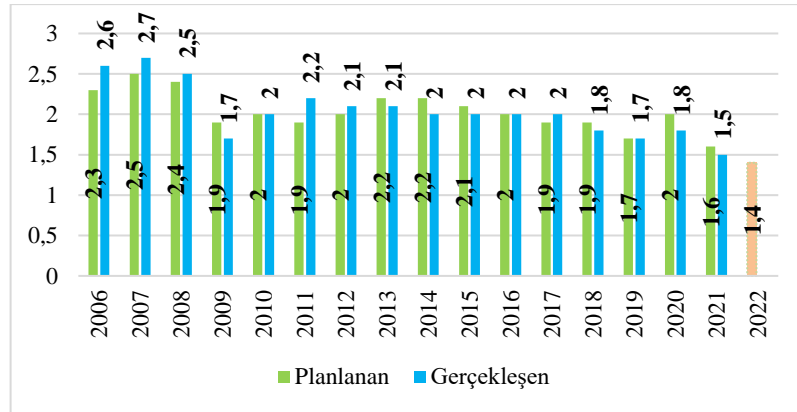
Şekil 11'deki veriler, Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın her yıl yayımladığı bütçe raporlarından elde edilmiştir.

Şekil 11. Tarımsal Destek Ödemelerinin GSYH Oranı (%)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler raporundan yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 11'e göre, tarımsal destek ödemelerinin GSYH'ye oranına ilişkin 2022 yılına ait hedef %0,5 olarak belirlenmiştir. Tarımsal destek ödemeleri, Tarım Kanun'unda belirtilen GSYH'nin %1 oranının altında kalmıştır. 2006 yılı diğer yıllara oranla Tarım Kanunu'nda belirlenen hedefe en fazla yaklaşılan yıl olduğu ifade edilebilir. Kanunda belirtilen hükmün uygulanması halinde tarımsal destek tutarında da bir artış meydana gelmesi muhtemeldir. 2006-2022 yılları arası tarımsal destek ödemelerinin bütçe içindeki payına Şekil 12'de yer verilmiştir.

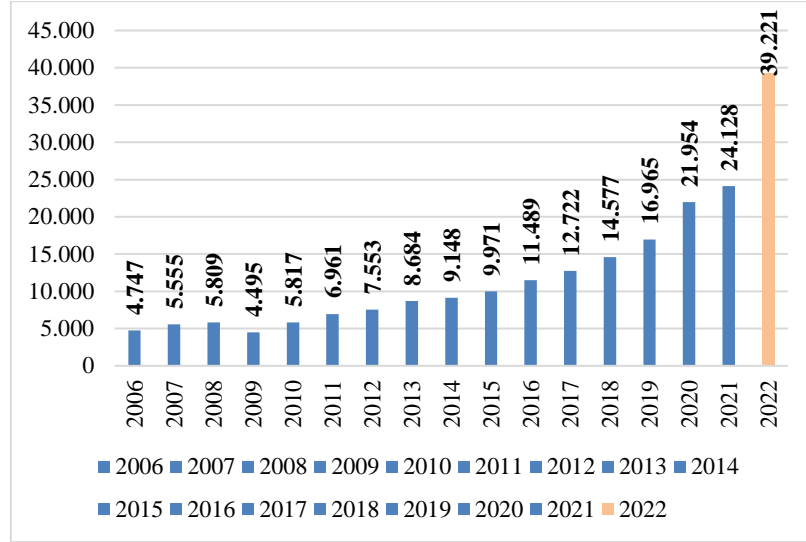

Şekil 12. Tarımsal Destek Ödemelerinin Bütçe İçindeki Payları (%)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler raporundan yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 12'de 2022 yılında gerçekleşen oran açıklanmadığı için yalnızca planlanan orana yer verilmiştir. Şekil 12'ye göre, 2006 yılından 2022 yılına kadar olan süreçte tarımsal desteklemelerin bütçe içinde planlanan payı genel olarak düşüktür. Bununla birlikte tarımsal desteklemelerin bütçe içinde gerçekleşen payı 2007, 2011 ve

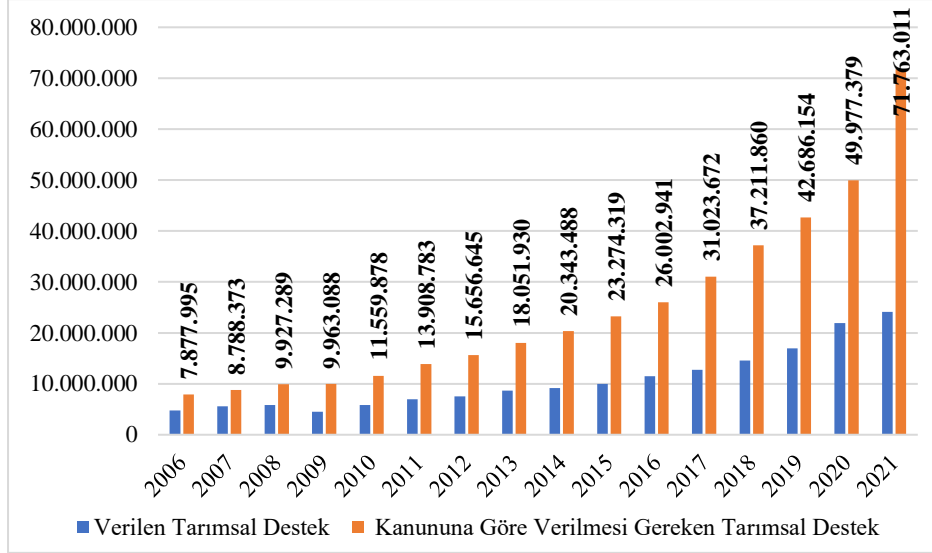
2020 yıllarında önceki yıllara göre yüksektir. Diğer yıllarda ise sabit kalmış veya düşmüştür. Ancak 2006 yılında bütçede tarımsal destek ödemelerine ayrılan pay, %2,3 olarak planlanırken, 2022 yılında bu pay %1,4'e düşmüştür. Tarımsal destek ödemelerindeki düşüşün daha net anlaşılabilmesi için 2006-2022 yıllarında toplam tarımsal destek ödeme miktarlarına Şekil 13'te yer verilmiştir.

Şekil 13. Tarımsal Destek Ödemeleri (milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler raporundan yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 13'te yer verilen 2022 yılı tarımsal destek ödeme miktarı tahmini tutarı ifade etmektedir. 2006-2008 yıllarında tarımsal destek ödemeleri artarken, 2009 yılında düşmüştür. Bunun sebebi 2009 yılında yaşanan ekonomik krizdir. Diğer yandan 2010-2021 yıllarında artış eğiliminde olduğu göze çarpmaktadır. Genel olarak tarımsal destek ödemelerinin yıllar itibariyle arttığı söylenebilir. Ancak bu artışa rağmen GSYH ve bütçe içindeki payı azalmaktadır. Şekil 13'e göre tarımsal destek ödemeleri her ne kadar artıyor görünse de bu artışlar Tarım Kanunu 21. madde gereğinin yerine getirilememesinden dolayı yeterli değildir. Şekil 14'te ise Tarım Kanununun 21. maddesine göre verilmesi gereken tarımsal destek miktarları ile gerçekleşen tarımsal destek miktarları ortaya konulmuştur.

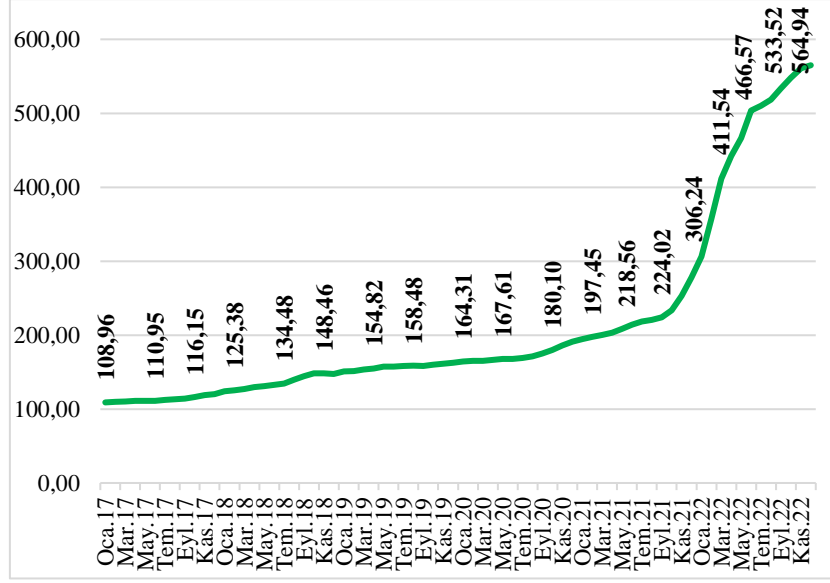

Şekil 14. Tarım Kanununa Göre Verilmesi Gereken Tarımsal Destek Miktarları (bin TL)

Kaynak: Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler raporundan yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 14’te verilen tarımsal destek miktarları ve verilmesi gereken tarımsal destek miktarları arasında ciddi bir fark olduğu görülmektedir. Tarım Kanununda yer alan 21.maddenin uygulanması halinde 2021 yılı için ödenmesi gereken destek miktarı 71.763.011 TL’dir. Fakat 24.182.842 TL ödeme yapılmıştır. Bu veriler ışığında çiftçiye verilen tarımsal desteklerin eksik olduğu söylenebilir. Tarım ve hayvancılık faaliyeti yapan çiftçiler sektörün risk ve belirsizliklerinden olumsuz etkilenmektedir. Bununla birlikte ödenen destekler yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla tarım ve hayvancılıkta sürdürülebilirliğin sağlanması zorlaşmaktadır.

Tarım ve hayvancılık sektöründe diğer bir sorun ise çiftçilerin veya üreticilerin tarımsal girdi maliyetlerinden dolayı zorluk yaşamalarıdır. Enflasyondan etkilenen ve harcamalardaki değişimi göstermek için kullanılan göstergelerden olan tarımsal girdi fiyat endeksi 2015 yılı esas alınarak hesaplanmaktadır. Şekil 15’te tarımsal girdi fiyat endeksine ilişkin verilere yer verilmiştir.

Şekil 15. Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi (2015 = 100)

Kaynak: (TÜİK). (2023). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106> (Erişim Tarihi: 04.01.2023).

Şekil 15'te tarımsal girdi fiyatı 2017 yılının ocak ayında 108,96 iken, 2022 yılının ocak ayında 306,24'e yükselmiştir. Aynı yılların aralık aylarında gerçekleşen tarımsal girdi fiyatları ise sırasıyla 120,05 ve 564,94'tür. Şekil 15'te görüldüğü üzere tarımsal girdi fiyatları sürekli bir artış eğilimindedir.

Tarımsal girdi maliyetlerinin son beş yıldır neredeyse beş kat arttığı ifade edilebilir. Bu durum tarım ve hayvancılık ile uğraşan çiftçileri olumsuz etkilemektedir. Hatta bu maliyetler karşısında birçok çiftçi sektörden geri çekilme kararı almıştır. Şöyle ki, tarımsal girdi maliyetleri son beş yılda yüksek artış gösterirken tarımsal destek ödemeleri (Bkz. Şekil 13), 2017 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte 1,8 kat artış göstermiştir. Dolayısıyla maliyetler ve destekler arasındaki farkın çiftçilerin faaliyetleri üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu söylenebilir.

4.1.3. Tarım ve Hayvancılık Sektörüne İlişkin Muafiyet ve İstisnalar

Türkiye'de en önemli gelir kaynaklarından biri olan vergiler birçok sektöre sirayet etmiştir. Türkiye'de 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun (GVK) 2. maddesinde yer alan zirai kazançlar vergilendirilecek olan gelir unsurları arasındadır. GVK 52. maddesinde ise zirai kazançlar; zirai faaliyetten doğan kazanç olarak ifade edilmektedir (GVK, 1960). GVK'ye göre tarım sektöründe gelir vergisi uygulamasında stopaj (kaynakta kesinti) yoluyla vergilendirilme ağırlıklı olmakla birlikte kanunda belirtilen belli büyüklükteki işletmelerin kazançları gerçek usule göre

vergilendirilmektedir. Öyleyse tarım sektöründe işletmenin ve arazinin büyüklüğüne göre zirai kazanç gerçek usule veya tevkifat usulüne göre vergiye tabi tutulmaktadır (Hayran, 2013, s.70). Zirai faaliyette mükellef çeşitliliğinin az olması ve genelde tevkifat yoluyla vergilendirilmesinden dolayı zirai faaliyette muafiyet uygulama imkânı kısıtlıdır. Mevzuatta çiftçilere yönelik tek bir muafiyet düzenlenmiştir. GVK madde 9’da düzenlenen hüküm uyarınca “*ziraat işlerinde kullandıkları hayvan, hayvan arabası, motor, traktör gibi vasıtalar veya sandallarla nakliyeciliği mutat hale getirmeksizin ara sıra ücret karşılığında eşya ve insan taşıyan çiftçiler*” bu hizmetlerine ilişkin olmak kaydıyla gelir vergisinden muafır.

İstisnalara bakıldığında ise istisna kapsamının dar olduğu söylenebilir. Bunun nedeni ise, vergi tabanının dar ve vergilendirmenin kolay olmasıdır. Zirai kazanç kapsamındaki istisnalardan biri teşvik ödülü istisnasıdır. Teşvik ikramiye ve mükafatları kapsamında GVK 29/1.maddesine göre, “*ilim ve fenni, güzel sanatları, tarımı, hayvan yetiştirilmesini ve memleket bakımından faydalı olan diğer işleri ve faaliyetleri teşvik maksadıyla verilen ikramiyeler ve mükafatlar*” vergiden istisnadır (GVK, 1960). Bu istisnaya örnek olarak, en iyi merinos koyununu veya en iyi domates yetiştirene ödül verilmesi durumunda ödül yoluyla elde edilen bu gelirlerin vergi dışı tutulması gösterilebilir. Diğerleri ise genç girişimci kazanç istisnasıdır. Genç girişimcinin faaliyete başladığı takvim yılından itibaren üç vergilendirme dönemi boyunca elde ettiği kazancın yıllık 150.000 TL’lik kısmı gelir vergisinden istisna edilmiştir. Ayrıca zirai kazançlarla ilişkilendirilecek bir diğer istisna da GVK geçici 76. maddesidir. Madde hükmüne göre “*10/02/2005 tarihli ve 5300 sayılı Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu kapsamında düzenlenen ürün senetlerinin elden çıkarılmasından doğan kazançlar, 31/12/2023 tarihine kadar gelir ve kurumlar vergisinden istisnadır*”.

4.1.4. Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Uygulanan Teşvikler

Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik gerçekleştirilecek olan yatırımlarda teşvikler oldukça önemlidir. Teşvikler tarım sektörü gibi ülke ekonomisine birçok açıdan katma değer oluşturan sektörler açısından stratejik bir öneme sahiptir. Özellikle ithalata olan bağımlılığın azaltılmasında sağlanan teşviklerin önemi büyüktür (TOBB, 2013, s. 28). Tablo 11’de 2009-2021 yılları arası farklı sektörlerle ilişkin sektör bazlı verilen teşvik belgelerine ve çeşitli verilere ilişkin rakamlara yer verilmiştir.

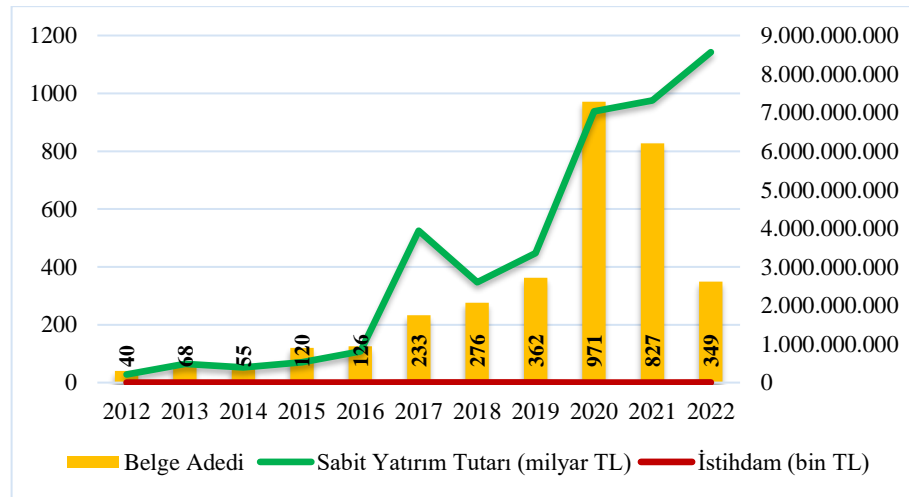

Tablo 11. 2009-2021 Yılları Arasında Sektör Bazlı Verilen Teşvik Belgeleri

Sektör	Belge (adet)	Pay (%)	Sabit Yatırım Tutarı (milyon TL)	Pay (%)	İstihdam	Pay (%)
Enerji	772	9,1	32.423	11,8	4.886	1,4
Hizmet	1.633	19,3	86.136	31,6	107.814	31,5
İmalat	5.399	63,9	141.854	52,0	214.996	62,9
Madencilik	252	2,9	8.887	3,2	7.028	2,0
Tarım	394	4,6	3.365	1,2	6.762	2,0
Toplam	8.450	100,00	272.665	100,00	341.486	100,00

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2022a). <https://www.Sanayi.Gov.Tr/Destek-Ve-Tesvikler/Yatirim-Tesvik-Sistemleri> (Erişim Tarihi: 17.01.2023).

Tablo 11'e göre, 2009-2021 yılları arasında toplam sektör bazlı teşvikli yatırımlara bakıldığında en düşük yatırımın tarım sektöründe gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte en fazla yatırım yapılan sektör, imalat sektörüdür. Teşvik belge sayısında ise en düşük sektör madencilik olup onu tarım sektörü takip etmektedir. Tarım sektöründe sabit yatırım tutarının payı %4,6 iken öngörülen istihdam katkısı %2,0'dir. Her ne kadar tarım sektöründe yatırıma yönelik belli projeler yürütülmüş olsa da yatırım teşvik konusunda tarım sektörünün diğer sektörlerin gerisinde kaldığı çıkarımı yapılabilir. Yaşanan iklim değişikliği, küresel ısınma vb. çevresel sorunlar tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik yatırımları azaltmaktadır. Şekil 16'da ise Türkiye'de tarım sektörüne yönelik teşvik belgeleri, sabit yatırım tutarı ve istihdam verilerine yer verilmiştir.

Şekil 16. 2012-2022 Yıllarında Türkiye'de Tarım Sektöründe Teşvik Belgeleri, Sabit Yatırım Tutarı ve İstihdam Miktarları

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı yatırım istatistik verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 16'ya göre 2022 yılında Türkiye'de teşvik belgeli yatırım sayısı bir önceki yıla göre düşmüş, sabit yatırım tutarı ise önceki yıla göre artmıştır. Sabit yatırım tutarı 2012 yılında 210.222.889 milyon TL iken, 2022 yılında 8.567.379.398 milyar TL'ye yükselmiştir. Sabit yatırım tutarı 2012 yılından 2018 yılına kadar artmış olup, 2018 yılında önceki yıla göre düşmüştür. İstihdamın ise daha istikrarlı olduğu söylenebilir. Hem yatırımları cazip kılmak hem de sektörü geliştirmek ve sürdürülebilir kılmak için teşvikler önemli bir rol oynamaktadır.

Çalışmanın örneklemini oluşturan Balıkesir ili, tarım ve hayvancılık potansiyelinin oldukça yüksek olduğu iller arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Balıkesir ili kapsamında tarım ve hayvancılık sektörünün sürdürülebilir kalkınma ve Türkiye ekonomisine olan katkısı değerlendirilmeye alınmalıdır.

4.2. Balıkesir İlinde Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Potansiyeli

Balıkesir, İstatistiki Bölge Birimi sınıflandırılması 2. düzey içerisinde TR22 Güney Marmara Bölgesi illerinden birisidir. TR22 Bölgesi, Türkiye'nin tarımsal ve hayvansal üretimde ön plana çıkan illerini kapsamaktadır. Bir başka ifadeyle, TR22 bölgesi temel faaliyet alanı tarım olan ve kırsal nüfusun fazla olduğu illerden oluşmaktadır. Bu iller; Balıkesir ve Çanakkale illeridir. (GMKA, 2014, s. 67). Bununla birlikte 14.583 km² yüzölçümüne sahip olan Balıkesir ilinin 2022 yılı adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları doğrultusunda mevcut nüfusu 1.257.590 milyondur (TÜİK, 2023a; HGM, 2022).

Balıkesir ili, 6 Aralık 2012 tarihinde 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediye statüsüne sahip olmuştur. Büyükşehir olmasının ardından ilde yer alan belde ve köyler mahalleye dönüştürülmüştür. Bununla birlikte Balıkesir ilinde var olan mahallelerin nüfusları da il ve ilçe merkez nüfusuna dâhil edilmiştir. Balıkesir ilinde arazi varlığı açısından tarım ve orman alanlarının yaygın olduğu söylenebilir. Ayrıca ilde meyve ve sebze üretimine ayrılan tarım alanlarının, toplam tarım alanları içindeki payının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Balıkesir'de hayvancılık sektörüne önemli bir girdi oluşturan yem maddelerinin üretimi de kayda değer ölçüdedir. Örneğin, yulaf (yeşil ot), yem bezelyesi, sorgum (yeşil ot), adi fiğ (yeşil ot) gibi yem bitkileri yetiştirilmektedir (TOB, 2020a). Bu bilgiler ışığında nüfusun önemli bir kısmının tarım ve hayvancılık ile uğraştığı düşünülebilir.

4.2.1. Balıkesir İlinin Sosyoekonomik Göstergeleri

Demografi kısaca nüfus bilimi olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle, insan nüfusunda var olan değişiklikleri inceleyen bir bilim dalıdır. Ekonomik ve sosyal değişimleri etkileyen demografinin (Yumurtacı, 2020, s. 103); beşerî sermaye, teknoloji, yatırım gibi birçok bileşen üzerinde etkisi bulunmakta ve üretim bileşenlerini de etkilemektedir. Dolayısıyla herhangi bir ilin demografik özellikleri ile birlikte mevcut işgücü varlığına ilişkin bilgiye ulaşılması da mümkündür (Biniş, 2020, s. 207).

Demografi, il ve ilçelerdeki gelişmişlik düzeyini, sosyal ve ekonomik durumu doğrudan etkilemektedir. Demografinin değişkenleri ise şu şekildedir; nüfusun Türkiye payı, nüfus yoğunluğu, net göç hızı, şehirleşme oranı, doğurganlık hızı, ortalama ilk evlenme yaşı-kadın, kaba boşanma hızıdır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022, s. 16). Bu değişkenler baz alınarak Balıkesir iline ait demografik bilgilere Tablo 12’de yer verilmiştir.

Tablo 12. 2022 Yılı Balıkesir İline Ait Demografik Göstergeler

Göstergeler	Türkiye	Balıkesir İli
Nüfus	85.279.553	1.257.590
Yıllık nüfus artış hızı (%)	7,2	5,6
Nüfus yoğunluğu (kişi/km ²)	111	88
Toplam doğurganlık hızı (çocuk sayısı)*	1,7	1,4
Ortalama ilk evlenme yaşı-kadın (yaş)	25,6	25,5
Kaba boşanma hızı (%)	2,13	2,51
Ortalama hanehalkı büyüklüğü	3,17	2,61

Kaynak: TÜİK. (2023a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1> (Erişim Tarihi: 25.01.2023).

*2021 yılı verisidir.

Tablo 12’den yola çıkarak Balıkesir ilinin Türkiye nüfusu içindeki payının %1,47 olduğu çıkarımı yapılabilir. Bununla birlikte Balıkesir ili yıllık nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğu konusunda Türkiye ortalamasına göre daha yavaş bir seyir izlemektedir. Diğer taraftan toplam doğurganlık hızı da Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır. Toplam doğurganlık hızı bir ülkede birden fazla alanın temelini oluşturmaktadır. Örneğin, kadının sosyal statüsü, eğitim düzeyi, gelir düzeyi, örf ve adetler, aile planlaması, göç, kadınların tarım dışı istihdama katılması gibi etmenler doğurganlık hızı ile ilişkilendirilebilir (Özgür, 2004, s. 6-7). Göstergelerden bir diğeri ise ortalama hanehalkı büyüklüğüdür. Boongaarts’a (2001, s. 277) göre, bir ülkede ortalama hanehalkı büyüklüğünün fazla olduğu durumlarda çocukların yetişkinlere

oranı daha yüksek olmakta ve hanehalkı oranı da yükselmektedir. Bununla birlikte hanehalkı büyüklüğünün, doğurganlık hızı ile pozitif yönlü bir ilişki içerisinde olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu açıdan bakıldığında Balıkesir ilinin hanehalkı büyüklüğü 2,61 ile Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır. Dolayısıyla doğurganlık hızının daha az olduğunu ve kadın istihdamına da olumlu bir etkisi olacağı çıkarımı yapılabilir.

Demografik yapının bir diğer önemli etmeni ise göçtür. Göç hareketleri bir ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve birçok farklı alanlarını doğrudan etkilemektedir. Özellikle son yıllarda Türkiye'nin dışarıdan göç aldığı sıkça gündemde yer almaktadır. Balıkesir ilinde ise yıllara göre bazı değişiklikler yaşanmıştır. Tablo 13'te ise Balıkesir iline ait temel göç verilerine yer verilmiştir.

Tablo 13. 2010-2021 Yılları Arasında Balıkesir İline Ait Göç Verileri

Yıllar/Gösterge	Nüfus	Verilen Göç	Alınan Göç	Net Göç	Net göç Hızı (binde)
2010	1.152.323	35.162	36.784	1.622	1,41
2011	1.154.314	36.638	37.143	505	0,44
2012	1.160.731	35.315	34.922	-393	-0,34
2013	1.162.761	39.688	38.710	-978	-0,84
2014	1.189.057	39.918	57.551	17.633	14,94
2015	1.186.688	48.892	43.296	-5.596	-4,7
2016	1.196.176	38.566	43.475	4.909	4,11
2017	1.204.824	40.371	43.998	3.627	3,01
2018	1.226.575	40.028	55.238	15.210	12,48
2019	1.228.620	42.931	41.467	-1.464	-1,19
2020	1.240.285	31.561	40.715	9.154	7,41
2021	1.250.610	40.287	50.218	9.931	7,97

Kaynak: TÜİK. (2022f). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.01.2023).

Tablo 13'te Balıkesir ilinin nüfusunda çok büyük değişiklikler yaşanmadığı görülmektedir. Bununla birlikte genel olarak alınan göç ve verilen göç arasında çok fark olmadığı ancak alınan göçün sayıca daha fazla olduğu söylenebilir. Alınan göç ve verilen göç arasındaki farkı temsil eden net göçe bakıldığında ise en düşük farkın 2015 yılında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yüksek olduğu yıllar ise 2014 ve 2018 yıllarıdır. Özellikle 2014 yılından sonra net göçte ani bir düşüş yaşanmıştır. 2012, 2013, 2015 ve 2019 yıllarında net göçün negatif olduğu görülmektedir. Bu durum verilen nüfusun alınan nüfustan daha fazla olduğunu göstermektedir. Net göçün nüfus dağılımında etkili ve belirleyici bir rol üstlendiği söylenebilir. Bu sebeple net göç çıktıları illere ait sektörleri de doğrudan etkilemektedir.

İnsanoğlunun önem verdiği en eski konulardan birisi olan sağlık konusunun, bütün toplumlar için aynı ölçüde mühim olduğu söylenebilir (Çelik, 2013, s. 175). Son yıllarda çoğu ülkede gıda krizi ile karşı karşıya kalma ihtimali giderek artmaktadır. Bu durum toplumun sağlığını da doğrudan etkilemektedir. Bir ülkenin kalkınmasında önemli rol oynayan eğitim konusu ise aynı zamanda beşerî sermayeye büyük katkı sağlamaktadır.

Eğitim beşerî sermaye oluşumunda doğrudan etkilidir. Bununla birlikte diğer göstergelere kıyasla eğitimin ölçülmesi göre çok daha zordur. Eğitime yapılacak olan yatırım ve harcamalar yoluyla oluşan işgücü, ilgili ülkenin beşerî sermaye stokunun ölçümü için kullanılabilir en gerçekçi göstergelerden biridir (Gökçen, 2006, s. 7). Bir ülkede beşerî sermaye oluşumuna bağlı olarak işgücü verimliliğinin artması, sağlıklı ve dengeli beslenme konusundaki gelişmeler eğitim ve sağlık göstergelerine tesir etmektedir. Türkiye ve Balıkesir iline ait eğitim ve sağlık göstergelerine ilişkin veriler Tablo 14 ve Tablo 15’te gösterilmiştir.

Tablo 14. 2021 Yılına Ait Eğitim Göstergeleri

Göstergeler	Türkiye	Balıkesir İli
Okuryazarlık oranı (%)	97,52	98,32
Okul öncesi net okullaşma oranı (%)	83,41	88,7
İlkokul net okullaşma oranı (%)	93,16	93,77
Ortaokul net okullaşma oranı (%)	89,84	91,49
İlköğretim (ilkokul+ortaokul) net okullaşma oranı (%)	94,34	95,08
Ortaöğretim (lise) net okullaşma oranı (%)	89,67	93,58
Yüksekokul veya Fakülte Mezunu (%)	17,81	17,73
İlkokul ve ortaokulda derslik başına düşen öğrenci sayısı	23	18
Ortaöğretimde derslik başına düşen öğrenci sayısı	29	25

Kaynak: TÜİK. (2022g). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).

Tablo 14’e göre, Balıkesir iline ait okuryazarlık oranının Türkiye ortalamasından yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte diğer verilerde de Balıkesir ili, Türkiye ortalamasının üstünde bir seyir izlemektedir. Bu durum Balıkesir’de eğitimin iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Bir diğer gösterge olan sağlık göstergesi ise aşağıda yer alan Tablo 15’te gösterilmektedir.

Tablo 15. 2020 Yılı Türkiye ve Balıkesir Sağlık Göstergeleri

Göstergeler	Türkiye	Balıkesir İli
Hastane sayısı (Sağlık Bakanlığı+Özel+Üniversite)	1.534	25
Hastane yatak sayısı	251.182	3.363
Hekim sayısı	171.259	1.945
Yüz bin kişi başına düşen toplam hastane sayısı	300	271

Kaynak: Sağlık Bakanlığı. (2022). <https://sbsgm.saglik.gov.tr/Eklenti/44131/0/saglik-istatistikleri-yilligi-2021-haber-bultenipdf.pdf> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).

Tablo 15'e göre, Balıkesir iline ait sağlık göstergeleri, Türkiye ortalamasına yakın bir seviyededir. Hekim sayısı Türkiye ortalamasının %1,13'üne, diş hekimi sayısı %1,21'ine karşılık gelmektedir. Yüz bin kişi başına düşen toplam hastane yatak sayısında ise Balıkesir ili Türkiye ortalamasına yakındır. Bu veriler Balıkesir ilinin sağlık göstergelerinin olumlu bir tablo yansıttığını ortaya koymaktadır.

Balıkesir ili, bugüne kadar olan dönemde tarım kenti olarak bilinmektedir. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri ilin büyük bir kısmına yayılmıştır. Dolayısıyla ekonomik yapı itibarıyla tarıma dayalı bir ekonomisi olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Balıkesir ilinin büyük kentlere yakın olması ulaşım ve ticarete kolaylık sağlamaktadır. Balıkesir ili ağırlıkta tarım ve hayvancılık sektörü ile birlikte madencilik, sanayi ve turizm sektörlerinin olduğu bir ekonomik yapıya sahiptir.

Balıkesir ili, çevre illere göre sanayileşme konusunda yeteri kadar yol katedememiştir. Günümüzde sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişin başlamasıyla birlikte Balıkesir ilinde yaşanan bu hızlı değişim baskısı ekonomik ve toplumsal olarak risk oluşturmaktadır. İlin yakınında bulunan illerde sanayileşmenin sonuçlarından olan yaşam kalitesinin düşmesi, çarpık kentleşme, sağlık problemleri gibi birden fazla sorun ile mücadele edilmektedir (GMKA, 2014, s. 52). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma ekseninde ilin ağırlıkta olduğu tarım ve hayvancılık faaliyetlerini daha sürdürülebilir, çevreye uyumlu ve bilginin yoğun olarak kullanıldığı bir faaliyete dönüştürmesi ile birlikte hem sanayide hem de tarım sektöründe çok yönlü bir gelişmenin sağlanabileceği söylenebilir.

4.2.2. Balıkesir İlinin İşgücüne Ait Mevcut Durumu

Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan teşviklerin daha iyi anlaşılabilmesi için istihdam profili ve işsizlik düzeyleri incelenmelidir. İstihdamda olanlar ile işsizliğin toplamı olarak (Cerev ve Yenihan, 2017, s. 79) ifade edilen işgücüne ait göstergeler öncelikle Türkiye genelindeki ve TR22 bölgeleri şeklinde ele alınmıştır. Balıkesir iline ait işgücü göstergelerine ulaşamadığından TR22 bölgesi şeklinde yer verilmek zorunda kalınmıştır. Tablo 16’da Türkiye ve TR22 bölgesine ait temel işgücü göstergelerine yer verilmiştir.

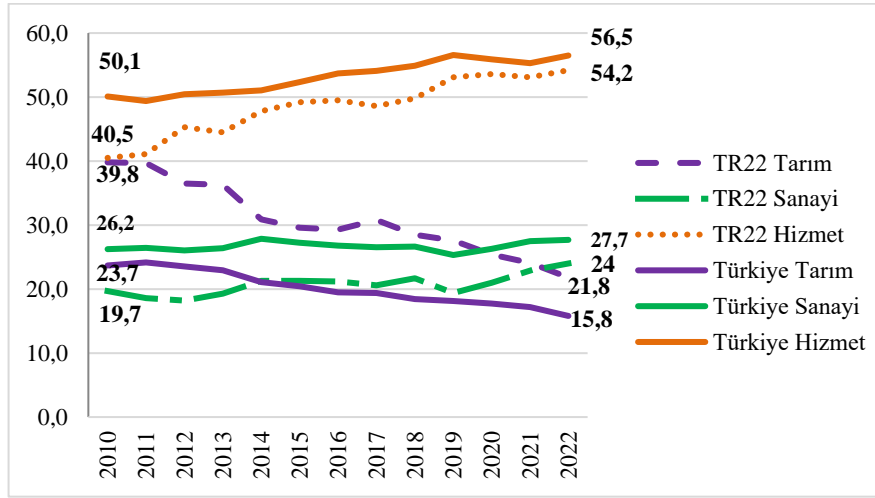
Tablo 16. Türkiye ve TR22 Bölgesinde Temel İşgücü Göstergeleri

Göstergeler	2019		2020		2021		2022	
	TR22	Türkiye	TR22	Türkiye	TR22	Türkiye	TR22	Türkiye
İşgücü (bin)	681	32.549	678	30.873	718	32.743	754	34.334
İstihdam (bin)	625	28.080	625	26.812	661	28.827	701	30.752
İşsiz (bin)	56	4.469	53	4.061	57	3.916	53	3.582
İşgücüne katılım oranı (%)	48,3	53	47,7	49,3	49,4	51,4	51,2	53,1
İstihdam oranı (%)	44,3	45,7	44	42,8	45,5	45,2	47,6	47,5
İşsizlik oranı (%)	8,3	13,7	7,8	13,2	7,9	12	7,1	10,4

Kaynak: TÜİK. (2023b). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> (Erişim Tarihi: 31.01.2023).

Tablo 16’da Balıkesir ve Çanakkale illerini kapsayan TR22 bölgesinin işgücü ve istihdamda 2022 yılında bir artış yaşadığı görülmektedir. İşgücüne katılım oranı ise istihdam edilenler ve işsizlerin, üniversite ve yetiştirme yurtları, huzurevi, hapishane vb. yerlerde ikamet edenler dışında kalan on beş yaş üstündeki bireylerin nüfusa oranını ifade etmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 42). İşgücüne katılım oranı TR22 bölgesinde Türkiye ortalamasının altındadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, yıllar itibariyle bölgenin istihdam yapısındaki değişimdir. Bir diğer neden ise bölgede tarım sektörü ön planda olduğu için tarım sektörünün istihdam oranının son yıllarda düşmesi ve bu düşüşe paralel olarak sektörde çalışan kadın sayısındaki azalmadır (GMKA, 2014, s. 49). Aynı zamanda Balıkesir ilinde tarım sektörünün ön planda olması yeni istihdam alanlarının oluşmamasına da neden olmaktadır. Dolayısıyla istihdam ortamı sağlayacak yeni yatırımlara ihtiyaç olduğu söylenebilir (Biniş, 2020, s. 214).

Türkiye ve Balıkesir ilinde 2010-2022 yılları arasında sektörel bazda bir değerlendirilme yapıldığında; istihdamda ve işsizlikte sektörel değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Şekil 17’de sektöre dayalı istihdamın dağılımına yer verilmiştir.

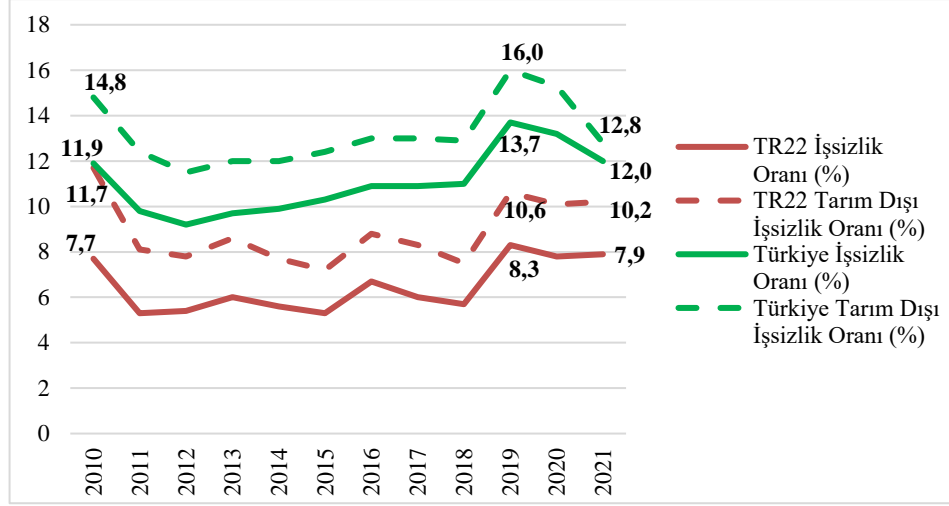

Şekil 17. Türkiye ve TR22 Bölgesi İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK. (2023b). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> (Erişim Tarihi: 31.01.2023).

Şekil 17’ye göre tarım sektörünün istihdam içindeki payı TR22 bölgesinde ve Türkiye’de yıllar itibariyle azalmıştır. Bununla birlikte hizmet sektöründe genel olarak bir artış yaşandığı görülmektedir. Türkiye’de 2010 yılında tarım sektöründe istihdam oranı %23,7 iken, 2021 yılında %15,8’e gerilemiştir. Diğer sektörlerde ise sanayi ve hizmet sektörü 2010 yılında sırasıyla %26,2 ve %50,1 orana sahipken 2022 yılında sanayi sektörü %27,7 ve hizmet sektörü %56,5’e yükselmiştir. TR22 bölgesinin tarım sektöründe istihdam oranı Türkiye ortalamasının üzerindedir. TR22 bölgesinin 2010 yılında tarım sektörü istihdam oranı %39,8 iken 2022 yılında %21,8’e düşmüştür. Genel çerçevede tarım sektöründe bir azalış yaşandığı görülmekle birlikte özellikle hizmet sektöründe artış yaşandığı dikkat çekmektedir. 2010 yılında sanayi ve hizmet sektörünün istihdam oranı sırasıyla %19,7 ve %40,5’tir. 2022 yılında ise sanayi sektörü ve hizmet sektörünün istihdam oranları sırasıyla %24 ve %54,2’ye yükselmiştir. TR22 bölgesinde yıllar itibariyle istihdam oranında tarım sektöründe yaşanan düşüşe rağmen Türkiye ortalamasının üzerinde olması bu bölgede kırsal nüfusun ağırlıkta olmasıyla ilişkilendirilebilir. İstihdamın tamamlayıcısı olan işsizlik ile ilgili göstergelere ise Şekil 18’de yer verilmiştir.

Şekil 18. Türkiye ve TR22 Bölgesi İşsizlik Oranları (%)

Kaynak: TÜİK. (2023b). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> (Erişim Tarihi: 31.01.2023).

Şekil 18’de işsizlik oranları; işsizlik ve tarım dışı işsizlik oranı olarak iki şekilde ele alınmıştır. Tarım dışı işsizlik oranı; tarım dışında iş arayan bireylerin, tarım dışı işgücü içindeki oranını ifade etmektedir. Dolayısıyla tarım dışı işsizlik hesaplanırken meslek bilgisi dikkate alınarak bir hesaplama yapılmaktadır. Türkiye ve TR22 bölgesinde 2010 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte işsizlik ve tarım dışı işsizlik oranlarında belli dalgalanmalar yaşandığı göze çarpmaktadır. Tarım dışı işsizlik oranı, işsizlik oranına göre her iki değişkende de yüksektir. Bu durum kentleşmenin yaygınlaşmasından dolayı kırsal nüfustaki azalmanın bir işareti olabilir. Şekil 18’e göre 2019 yılında tarım dışı işsizlik ve işsizlik oranlarında ciddi bir yükseliş yaşanmıştır. 2019 yılında işsizlik oranlarının bu kadar yüksek olmasının 2018 yılında yaşanan kur krizinden kaynaklandığı söylenebilir. 2021 yılında TR22 bölgesinde işsizlik ve tarım dışı işsizlik oranları sırasıyla %7,9 ve %10,2’dir. Türkiye ortalaması ise %12,0 ve %12,8 oranlarına sahiptir. Dolayısıyla TR22 bölgesinde tarım dışı işsizlik ve işsizlik oranları Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır.

Balıkesir sanayi, turizm, madencilik, lojistik, yenilenebilir enerji gibi birçok sektörde faaliyet göstermektedir. Tarım ve hayvancılık sektörünün ağırlıkta olmasından dolayı tarıma dayalı sanayi alanında gelişmiş olması akla gelmektedir. Ancak tarıma dayalı sanayi alanında yeterli bir gelişimin sağlandığı söylenemez. İlin sahip olduğu bu potansiyelleri değerlendirmesi sonucunda Türkiye ekonomisine önemli katkılar sağlayacağı öngörülebilir.

4.2.3. Balıkesir İlinin Dış Ticaret Yapısı

Balıkesir, Türkiye’de yoğun ulaşım güzergahı olan İstanbul, Bursa ve İzmir yollarına yakınlığı ticaretin de kolaylaşmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda Balıkesir ilinin ticaret yapısının incelenmesiyle birlikte ilin genel ekonomik durumunun analizi yapılabilecektir.

2021 yılında ticaret borsası işlem hacmine göre ilk 20’de yer alan ticaret borsaları sıralamasında Balıkesir’in ilçesi olan Bandırma ticaret borsası on dördüncü sırada yer almaktadır. 2020 yılında bir önceki yıla göre %40,9 artan Bandırma ticaret borsası işlem hacmi, 2021 yılında %40,3 artarak 12.059.823 milyon TL olmuştur. 2021 yılında Bandırma ticaret borsasının işlem hacmine göre ilk 20’de yer alan ticaret borsası içinde payı %1,9 ve Balıkesir ticaret borsasının payı ise %1,2’dir. Balıkesir ticaret borsası işlem hacmine bakıldığında 2021 yılında %52,9 artarak 7.669.852 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte ticaret hacmi bakımından 2019 yılında 60.852 milyon TL olan işlem hacmi 2020 yılında 78.176 milyon TL artarak %28,5’luk bir değişim yakalamıştır (TOBB, 2022, s. 62). Balıkesir’in ticaret yapısının analiz edilmesinde yararlanılması gereken diğer dış ticaret verileri Tablo 17’de gösterilmiştir.

Tablo 17. Türkiye ve Balıkesir İlinde Dış Ticaret Verileri (bin dolar)

Gösterge /Yıllar	Balıkesir			Türkiye		
	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi
2015	516.550	437.317	953.867	150.982.114	213.619.211	364.601.325
2016	519.248	395.799	915.047	149.246.999	202.189.242	351.436.241
2017	533.760	402.148	935.908	164.494.619	238.715.128	403.209.747
2018	598.754	398.221	996.975	177.168.756	231.152.483	408.321.239
2019	575.444	406.080	981.524	180.832.722	210.345.203	391.177.924
2020	601.312	401.905	1.003.217	169.637.755	219.516.807	389.154.562
2021	765.927	511.212	1.277.139	225.214.458	271.425.553	496.640.011
2022	934.360	613.675	1.548.035	254.201.009	363.708.915	617.909.924

Kaynak: TÜİK. (2023c). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

Tablo 17’ye göre Balıkesir’in ihracatı 2015 yılında 516.550 bin dolar iken 2022 yılında 934.360 bin dolara yükselmiştir. Yalnızca 2019 yılında bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüş yaşanan kur krizinden dolayı olabilir. Türkiye’de ihracat verilerine bakıldığında 2015 yılında 213.619.211 bin dolar olan ihracat 2022 yılında 254.201.009 bin dolara yükselmiştir. Türkiye’de ihracatın düştüğü yıl ise Balıkesir’in aksine 2020 yılıdır. 2020 yılındaki bu düşüş, tüm dünyada yaşanan COVID-19 salgını ile

ilişkilendirilebilir. İthalat verileri incelendiğinde, Balıkesir ilinde ithalatın ihracata göre daha düşük olduğu görülmektedir. Türkiye’de ise tam tersine ithalat ihracata göre daha yüksektir. Buna ek olarak Balıkesir ilinde ihracat, ithalata göre daha istikrarlı bir seyir izlemektedir. Balıkesir ilinin Türkiye genelinde ihracat ve ithalat payı sırasıyla %0,31-0,37 ve %0,16-0,20 aralığında değişmektedir. Dış ticaret hacminde de Balıkesir ilinin payı %0,23-0,26 aralığındadır. Bu payların daha da yükselmesi ve dış ticaret olarak Balıkesir ilinin daha da geliştirilmesine yönelik adımlar atılması gerektiği söylenebilir. Tarım ve hayvancılık sektörünün ağırlıkta olduğu Balıkesir ilinde tarımsal ihracat ile ilgili veriler Tablo 18’de gösterilmiştir.

Tablo 18. Balıkesir İli İhracat Rakamları

Yıllar	Tarımsal İhracat (bin dolar)	Toplam İhracat (bin dolar)	Tarımsal İhracatın Toplam İhracat İçindeki Payı (%)
2014	207.135,00	548.120,00	37,79
2015	155.881,83	508.567,68	30,65
2016	158.155,60	520.553,68	30,38
2017	203.649,61	531.744,67	38,30
2018	236.956,28	615.416,34	38,50
2019	218.476,10	585.453,99	37,32
2020	187.590,20	617.523,94	30,38
2021	231.448,51	789.924,79	29,30
2022	274.329,83	934.121,84	29,37

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2023.

Tablo 18’den anlaşıldığı üzere Balıkesir ilinde 2014 yılında gerçekleşen tarımsal ihracat 2022 yılına kadar genel olarak artış göstermiştir. Ancak istikrarlı bir artıştan söz edilemez. İlde 2015 ve 2020 yıllarında tarımsal ihracat bir önceki yıla göre düşmüştür. Toplam ihracata bakıldığında 2015 yılında bir önceki yıla göre düşüş yaşanmış, 2020 yılında ise bir önceki yıla kıyasla artış meydana gelmiştir. Bununla birlikte il, 2014 yılında etler ve yenilen sakatat ürününde en çok ihracat yapan il sıralamasında birinci sırada yer almıştır (GMKA, 2017, s. 68). 2022 yılında ise Balıkesir hem tarımsal hem de toplam ihracatta önemli bir artış yakalamıştır. Tüm bunlara rağmen tarımsal ihracatın toplam ihracat içindeki payı dalgalı bir seyir izlemektedir. Özellikle 2021 yılında diğer yıllara göre tarımsal ihracatın payı oldukça düşüktür.

Temel faaliyet alanı tarım ve kırsal nüfusun fazla olduğu Balıkesir ili, 2021 yılında yulaf (yeşilot), mısır (hasıl), buğday (hasıl/yeşilot), çavdar (yeşilot) üretiminde birinci sırada yer almıştır. Bununla birlikte çavdar, bakla (kuru), bakla (yemlik)

üretiminde ise ikinci sıradadır. 2022 yılında ise yulaf (yeşilot), mısır (hasıl), buğday (hasıl/yeşilot) üretiminde ikinci sıraya düşmüş ve çavdar üretiminde beşinci sıraya düşmüştür (TÜİK, 2023d). Balıkesir ilinin bahsi geçen tahıl, yem ve yeşil ot ürünlerinin üretimindeki sıralamasına bakıldığında Türkiye’de tarım sektöründe önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Buna ek olarak ilde meyve ve sebze üretimi de yapılmaktadır. 2022 yılında Balıkesir’de fasulye, karpuz, kavun, hıyar ve domates üretimi yapılmıştır. Özellikle yemeklik yağ üretimi, ilde önemli bir yere sahiptir. Hayvancılık bakımından da ilde tavukçuluk, büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapıldığı gibi arıcılık, balıkçılık yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Dolayısıyla Balıkesir’in tarımsal ve hayvansal ürün üretiminde varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Bu bağlamda tarım sektörü açısından Balıkesir ilinde bir değerlendirilme yapılabilmesi için öncelikle arazi varlığına ve tarım alanlarının dağılımına bakılması gerekmektedir.

4.2.4 Arazi Varlığı ve Tarım Alanı

Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde arazi varlığının durumu üretim ve verimlilik açısından oldukça önem taşımaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 19’da Balıkesir iline ait arazi dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 19. Balıkesir Arazi Varlığı ve Dağılımı (hektar)

Yıllar	2017	2018	2019	2020	2021
Arazi Dağılımı	Alan	Alan	Alan	Alan	Alan
Tarım Alanı	407.126	393.636	388.025	390.253	391.141
Çayır-Mera Alanı	81.358	81.877	81.916	81.828	82.019
Orman Alanı	649.115	649.115	649.115	649.115	649.115
Tarım Dışı Arazi	320.701	333.572	339.244	337.104	336.025
Tarla Arazisi	268.324	254.259	246.836	250.845	254.542
Zeytinlik	81.932	82.990	83.050	83.759	83.613
Bağ-Bahçe Ziraati Arazisi	1.730	1.425	1.359	1.263	1.115
Sebze Ziraati Arazisi	25.693	25.348	26.566	26.456	21.186
Meyvelik-dutluk	9.931	10.663	10.976	11.980	12.628
Süs Bitkileri	50	53	43	46	49
Nadas Arazisi	19.466	18.898	19.195	15.904	18.009
Toplam (Yüzölçümü)	1.458.300	1.458.300	1.458.300	1.458.300	1.458.300

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2023.

Tablo 19’da yer alan verilere göre, 2021 yılında Balıkesir yüzölçümünün %44,5’ini orman alanları, %26,8’ini tarım alanları, %5,62’sini çayır-mera alanları ve %23,04’ünü tarım dışı arazi oluşturmaktadır. Toplam tarım alanları içerisinde Balıkesir’in Gönen ilçesi %11’lik bir pay ile ilk sırada yer alırken bunu %8’lik pay ile Manyas, Bandırma ilçeleri ve %7 ile Susurluk ilçesi takip etmektedir. Altıeylül, Burhaniye, Dursunbey ve Edremit ilçelerinin payı ise %6’dır. Tablo 19’da görüldüğü gibi 2017-2019 yıllarında tarım alanında bir azalma olmuştur. Tarım alanlarındaki bu azalmaların en bilinen nedenleri arazilerin miras yoluyla bölünmesi ve köyden kente göçler nedeniyle tarım arazilerinin boş kalmasıdır. 2020 ve 2021 yıllarında ise tarım alanlarında küçüğe olsa bir artış yaşanmıştır. Ancak 2017 yılındaki seviyeye ulaşamamıştır. 2021 yılında toplam tarım arazisi içinde %65,08 oranıyla en fazla pay, tarla arazisine aittir. Tarla arazisini %21,38 oranıyla zeytinlik takip etmektedir. Sebze ziraatı, meyvelik ve dutluk araziler ise sırasıyla %5,42’lik ve %3,23’lük paylara sahiptir. Bu durum Balıkesir’in tarla ve zeytinlik arazilerinin daha fazla olduğunu ve daha çok bu türdeki arazilere yönelik faaliyet gerçekleştirdiğini göstermektedir. Tarım alanları ile ilgili değişimlerin daha net anlaşılması için Tablo 20’de Balıkesir ve Türkiye perspektifinde tarım alanlarındaki değişimler incelenmiştir.

Tablo 20. 2005-2022 Yıllarında Tarım Alanlarının Değişimi (dekar)

Yıllar	Balıkesir	Türkiye	Balıkesir’in Payı
2005	4.516.000	266.067.150	1,69
2006	4.278.999	258.762.710	1,65
2007	4.243.189	248.873.935	1,70
2008	4.252.427	245.052.225	1,73
2009	4.217.385	242.946.808	1,73
2010	4.090.593	243.942.052	1,67
2011	3.978.509	236.137.614	1,68
2012	4.421.426	237.819.993	1,85
2013	4.239.316	238.055.119	1,78
2014	4.207.586	239.407.138	1,75
2015	4.111.229	239.336.141	1,71
2016	4.131.253	237.111.592	1,74
2017	4.071.263	233.465.984	1,74
2018	3.936.356	231.799.859	1,69
2019	3.880.249	230.995.034	1,67
2020	3.902.536	231.451.337	1,68
2021	3.911.237	234.728.774	1,66
2022	3.908.733	238.450.494	1,63

Kaynak: TÜİK. (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).

Tablo 20’de genel olarak Balıkesir ve Türkiye’de tarım alanlarında bir azalma yaşandığı görülmektedir. Ancak bazı yıllarda tarım alanlarında bir yükseliş olduğu da dikkat çekmektedir. Özellikle 2012 ve 2013 yılları bu duruma örnek gösterilebilir. Bu yıllarda 2006 yılında tarım dışı arazi kullanım sınıflandırılmasına ait olan alanlar, 2012 yılında tarımsal alana dönüştürülmüştür. Bu yılda tarımsal alana dönüşen toplam alan 90.460 hektardır (Bayar, 2018, s. 193). Balıkesir ilinin Türkiye’deki payına bakıldığında ise yıllar itibariyle büyük değişimler yaşanmadığı ve %1,63-1,85 aralığında değiştiği görülmektedir. “Arazi Toplulaştırma ve Tarla İçi Geliştirme Hizmetleri” 19.04.2019 tarihli 7139 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren Kanun ile birlikte Tarım Reformu Genel Müdürlüğü’nden Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne devredilmiştir. 2018 yılına kadar 6,05 milyon hektar alanda toplulaştırma ve 3,60 milyon hektar alanda arazi toplulaştırma işlemleri yapılmıştır. 2023 yılına gelindiğinde ise toplam 8,5 milyon hektar arazide toplulaştırma işlemlerinin tamamlanması hedeflenmiştir. Türkiye’de tarımda temel sorunlardan biri olan arazi parçalılığının oldukça yüksek olması tarım işletmelerini de olumsuz etkilemektedir. Arazi parçalılığı konusunda yapılacak olan çözümlerden biri doğru bir şekilde yapılan toplulaştırma çalışmalarıdır (TOB, 2019b, s.13).

4.2.5. Tarımsal İşletme Yapısı

Tarım işletmesinin toprakları parçalı olduğunda tarla sınırları, yol ve su arklarına ayrılan alan artacağından dolayı belli bir kısım tarım arazisi kullanılamamaktadır. Bu durum tarımsal üretimi de olumsuz yönde etkilemektedir (Küsek, 2014, s. 17). Tablo 21’de 2022 ve 2021 yıllarında arazi büyüklüğüne göre işletme sayısı verilerine ulaşılamadığı için 2014 yılında Balıkesir ilinin arazi büyüklüğüne göre tarımsal işletme sayısına yer verilmiştir.

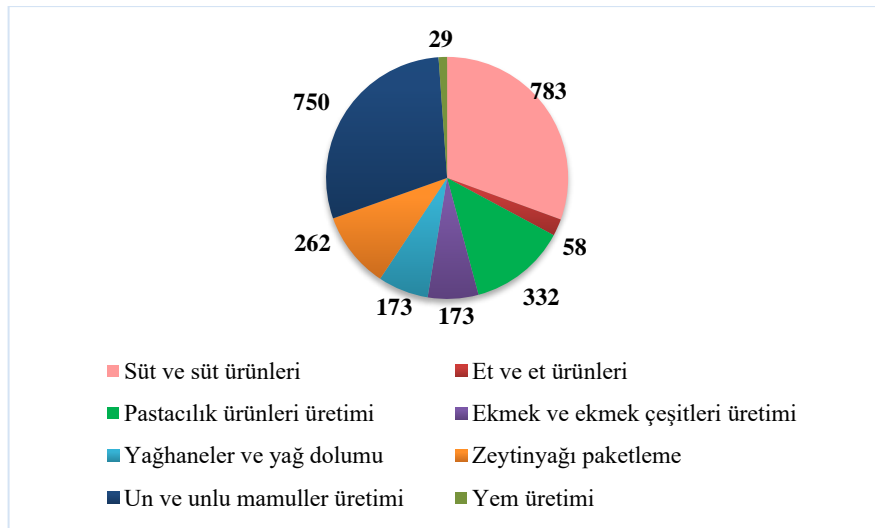
Tablo 21. Balıkesir İlinin Tarımsal İşletme Büyüklüğü (hektar)

Arazi büyüklüğü (ha)	İşletme sayısı	Toplam işletme sayısına oranı (%)
0-1	2.940	7,2
1-2	6.436	15,8
2-5	16.133	39,6
5-10	9.872	24,3
10-20	3.873	9,5
>20	1.441	3,5
Toplam	40.695	100

Kaynak: GMKA. (2014). <https://www.gmka.gov.tr/bolge-planlari> (Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Tablo 21'e göre Balıkesir ilinin 5 ha altındaki arazi büyüklüğüne sahip olan küçük işletmeler, tüm işletmelerin %50'sinden fazladır. Dolayısıyla Balıkesir ilinde küçük aile işletmelerinin büyük işletmelere göre daha fazla olduğu görülmektedir (GMKA, 2014, s. 54). Balıkesir ilinde bulunan tarımsal işletme sayısının toplam işletme sayısına oranı en yüksek 2-5 ha arazi büyüklüğüne sahip olan işletmelerdir. En düşük oran ise %3,5 ile 20 ha üzeri arazi büyüklüğüne sahip olan işletmelere aittir. 2022 yılı için yalnızca toplam tarımsal işletme sayısına ulaşılmıştır. 2014 yılında toplam işletme sayısı 40.695 iken, 2022 yılında toplam işletme sayısı 40.400'e gerilemiştir (Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2023). Bu kapsamda Balıkesir ilinde 2022 yılında 2014 yılına kıyasla tarım ve hayvancılığa yönelik yatırımların azaldığı çıkarımı yapılabilir.

Balıkesir'de, arazi parçalılığı yüksek olduğu için arazi toplulaştırması ilin yararına olabilir. Aynı zamanda ilde bulunan tarım işletmelerinin ortalama arazi büyüklüğünün küçük ve parçalı olması nedeniyle tarımsal işletmelerde kârlılık oranı düşük ve rekabet gücü zayıftır. Özellikle zeytin üretiminde önemli bir il olan Balıkesir'de zeytin ürününe yönelik işletme sayısı yetersizdir. Et ve süt üretim işletmelerinde de benzer bir durum söz konusudur (GMKA, 2017, s. 13). Bu bağlamda Balıkesir'de tarım ve tarıma dayalı sanayi tesislerinden öne çıkanlar Şekil 19'da gösterilmiştir.

Şekil 19. 2022 Yılı Balıkesir İli Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayi Tesisleri Sayısı

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

Şekil 19'da görüldüğü üzere Balıkesir ilinde en fazla süt ve süt ürünleri tesisleri mevcuttur. Süt ve süt ürünleri tesisini un ve unlu mamuller tesisleri takip etmektedir.

En az tesisin ise yem üretiminde olduğu dikkat çekmektedir. Hayvancılık için önemli olan yem üretiminde tesis sayısının daha fazla olması hayvancılıkta girdi maliyetlerini olumlu yönde etkileyebileceği söylenebilir. Balıkesir ilinde büyükbaş işletme sayısı tarımsal işletme sayısına göre daha fazladır. Tablo 22’de 2021 yılında Balıkesir ilinin ilçelere göre büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanı işletme sayılarına yer verilmiştir.

Tablo 22. 2021 Yılı Balıkesir İli Hayvancılık İşletme Sayısı

2021/İlçe	Yetiştirici Sayısı	Büyükbaş		Küçükbaş		Kümes	
		İşletme Sayısı	Hayvan Sayısı	İşletme Sayısı	Hayvan Sayısı	İşletme Sayısı	Hayvan Sayısı
Altıeylül	6.566	4.379	92.916	2.119	234.789	68	4.170.237
Ayvalık	677	335	7.066	342	38.391	0	0
Balya	2.629	1.602	26.323	1.025	86.819	2	127.280
Bandırma	1.299	602	15.623	533	37.259	164	9.609.500
Bigadiç	5.393	4.450	75.077	858	79.500	85	2.556.579
Burhaniye	1.113	595	13.317	509	45.672	9	773.370
Dursunbey	3.828	2.515	25.750	1.274	90.210	39	977.500
Edremit	686	443	7.585	240	25.067	3	47.000
Erdek	823	491	4.292	222	9.390	110	2.389.396
Gömeç	304	93	1.982	211	16.079	0	0
Gönen	5.780	3.888	43.764	1.847	159.260	45	1.541.218
Havran	1.607	1.190	16.945	417	23.651	0	0
İvrindi	4.861	3.315	49.670	1.476	175.249	70	2.682.666
Karesi	4.596	2.679	43.894	1.857	210.389	60	4.905.639
Kepsut	3.843	2.348	27.809	1.486	76.105	9	477.500
Manyas	2.157	1.171	21.115	961	62.340	25	2.899.983
Marmara	253	133	971	120	13.934	0	0
Savaştepe	1.973	1.100	15.072	837	38.434	36	1.242.047
Sındırgı	3.764	2.510	29.342	1.232	145.589	22	276.800
Susurluk	2.611	1.540	31.541	1.022	116.902	49	1.813.095
Toplam	54.763	35.379	550.054	18.588	1.685.029	796	36.489.810

Kaynak: Balıkesir İl Müdürlüğü Hayvan Sağlığı ve Yetiştiriciliği Şubesi, 2023.

Tablo 22’de 2021 yılı itibarıyla Balıkesir ilinde yetiştirici sayısının en fazla olduğu ilçe Altıeylül olup en az olduğu ilçe Marmara ilçesidir. Toplam büyükbaş hayvan işletme sayısının %12,6’sı Bigadiç, %12,4’ü Altıeylül ilçesine aittir. Bu ilçeleri takiben Gönen ilçesi %11’lik bir paya sahiptir. Toplam büyükbaş hayvan işletme sayısı içinde %0,4’lük pay ile en az paya sahip olan ilçe ise Marmara ilçesidir. Bununla birlikte toplam küçükbaş hayvan işletme sayısında %11,4 ile en fazla paya sahip olan ilçe Altıeylül’dür. Altıeylül ilçesini Karesi takip etmektedir. Büyükbaş hayvan işletme sayısında olduğu gibi %0,6 oranıyla en az paya sahip olan ilçe Marmara’dır. Yüzölçümü 117 kilometrekare (km²) olan Marmara ilçesi Balıkesir ilçelerinin arasında en düşük nüfusa ve yüzölçümüne sahiptir. Bununla birlikte ilçede zeytincilik, bağcılık ve balıkçılık hayvancılığa göre daha yaygındır. Marmara ilçesinin orta kesimleri dağlık, kuzeyi ve güneyi ise genellikle tepelik olmasından dolayı

küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığın daha az yapılmakta olduğu söylenebilir. Aynı zamanda diğer ilçelere kıyasla yüzölçümünün düşük ve nüfusun az olması da hayvancılık faaliyetlerini etkilemektedir.

Balıkesir ilinde daha çok büyükbaş ve küçükbaş hayvan işletmelerinin hâkim olduğu söylenebilir. Kümes hayvanı işletme sayısı, büyükbaş ve küçükbaş hayvan işletme sayılarının gerisinde kalmaktadır. Toplam kümes hayvanı işletme sayısının %20,6'sını Bandırma, %13,8'ini Erdek ve %10,7'sini Bigadiç oluşturmaktadır. Bandırma ilçesinin en yüksek paya sahip olmasındaki etken ise Türkiye'de kümes hayvanı ürün üretiminde önde gelen işletmelerden biri olan Bandırma Vitaminli Yem Sanayi ve Ticaret A.Ş. (BANVİT) işletmesine sahip olmasıdır. Ancak bir Türk şirketi olan Banvit'in %79,48 hissesi 2017 yılında Brezilyalı BRF ile Katar Yatırım Otoritesi'ne satılmıştır. Kümes hayvanında yerli ve milli bir üretici olan Bandırma ilçesi Banvit'in satılmasıyla birlikte bu niteliğini kaybetmiştir.

4.2.6. Tarımsal ve Bitkisel Üretim

2022 yılında Balıkesir ilinde 42.258 bin kişi ÇKS'ne kayıtlıdır. Türkiye'de ise 2022 yılında toplam ÇKS'ye kayıtlı çiftçi sayısı 2.172.974'tür. Balıkesir ili, Türkiye'de ÇKS'ye kayıtlı çiftçi sayısının yaklaşık %2'sini oluşturmaktadır. Balıkesir ilinde bitkisel üretim açısından bir değerlendirilme yapıldığında öne çıkan tahıl ve yem bitkileri ürünleri; buğday, yulaf, mısır, çeltik ve çavdardır. Tablo 23'te bu ürünlere ilişkin olarak üç yıllık üretim miktarı, Türkiye sıralaması ve Türkiye içindeki payı ortaya konulmuştur.

Tablo 23. Balıkesir İlinde Bazı Tahıl Ürünlerinin Üretimi ve Türkiye Üretimine Oranı (%)

Ürün Çeşidi	Yılı	Balıkesir Üretim (ton)	Türkiye Üretim (ton)	Balıkesir'in Payı (%)	Sıralama
Arpa (Yeşilot)	2020	30.275	537.066	5,6	7.
	2021	24.258	443.553	5,5	5
	2022	21.530	482.665	4,5	7.
Çavdar	2020	22.625	295.681	7,7	6.
	2021	25.104	200.000	12,6	2.
	2022	18.913	273.000	6,9	5.
Yulaf	2020	11.442	314.528	3,6	10.
	2021	10.541	276.000	3,8	7.
	2022	5.822	365.000	1,6	16.

Tablo-23 devamı

Yulaf (Yeşilot)	2020	539.861	3.850.475	14,0	2.
	2021	612.373	3.752.850	16,3	1.
	2022	604.928	4.649.051	13,0	2.
Mısır (Hasıl)	2020	14.765	126.142	11,7	2.
	2021	24.930	128.704	19,4	1.
	2022	14.060	114.672	12,3	2.
Buğday (Hasıl/Yeşilot)	2020	167.890	348.838	48,1	1.
	2021	132.035	286.270	46,1	1.
	2022	84.045	310.966	27,0	2.
Bakla, Kuru (Yemlik)	2020	1.424	4.133	34,5	1.
	2021	731	2.623	27,9	2.
	2022	653	2.452	26,6	2.
Çeltik	2020	121.935	980.000	12,4	3.
	2021	137.187	1.000.000	13,7	3.
	2022	133.136	950.000	14,0	3.
Mısır (Slaj)	2020	1.689.724	27.186.949	6,2	3.
	2021	1.770.708	27.309.962	6,5	3.
	2022	1.891.841	28.558.983	6,6	3.
Ayçiçeği Tohumu (Yağlık)	2020	37.740	1.900.000	2,0	14.
	2021	50.216	2.215.000	2,3	11.
	2022	57.247	2.350.000	2,4	10.

Kaynak: TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

İl, 2020 yılında yıllık 167.890 ton buğday (hasıl/yeşilot) üretimiyle Türkiye üretiminin %48,1'ini ve bakla kuru üretimiyle de Türkiye üretiminin %34,5'ini karşılamıştır. 2020 yılında buğday ve bakla üretiminde birinci sırada yer almış olup 2022 yılına gelindiğinde buğday üretiminde ikinci sıraya düşmüş ve Türkiye üretimindeki payı %27'ye gerilemiştir. Tablo 23'de görüldüğü üzere ciddi bir düşüş yaşayan ürünler ise yulaf ve çavdardır. Yulaf üretiminde 2020 yılında 2021 yılına göre daha fazla üretim yapılmasına rağmen sıralama açısından değerlendirildiğinde 2020 yılında onuncu sırada yer alırken 2021 yılında yedinci sıraya yükselmiştir. Bu durum diğer illerin daha fazla yulaf üretimi gerçekleştirdiğinin bir göstergesi olabilir. Silajlık mısır ise hayvancılık sektörüne önemli girdi sağlamasıyla bilinmektedir. Balıkesir ilinde ise silajlık mısır üretimi üç yılda art arda sıralamasını korumuş ve Türkiye üretiminde %6,2 ila %6,6 arasında değişkenlik gösteren bir paya sahip olmuştur. Balıkesir ilinde öne çıkan sebzeler ile ilgili veriler ise Tablo 24'de gösterilmiştir.

Tablo 24. Balıkesir İlinde Bazı Sebze Ürünlerinin Üretimi

Ürün Çeşidi	Yılı	Balıkesir Üretim (ton)	Türkiye (ton)	Balıkesir'in Payı (%)	Sıralama
Bamya	2020	5.180	40.654	12,7	2.
	2021	3.684	32.423	11,4	1.
	2022	3.796	30.484	12,5	1.
Dereotu	2020	1.637	8.267	19,8	2.
	2021	1.531	10.432	14,7	2.
	2022	1.280	10.229	12,5	2.
Maydanoz	2020	11.227	97.760	11,5	2.
	2021	8.920	108.604	8,2	2.
	2022	4.380	105.574	4,1	3.
Bakla, Taze	2020	4.665	54.317	8,6	6.
	2021	3.291	41.162	8,0	5.
	2022	4.575	38.163	12,0	3.
Roka	2020	614	15.045	4,1	4.
	2021	604	27.350	2,2	5.
	2022	540	40.674	1,3	7.
Patlıcan	2020	47.232	835.422	5,7	3.
	2021	25.507	832.938	3,1	8.
	2022	12.968	781.242	1,7	15.
Domates (Salçalık)	2020	414.989	4.547.580	9,1	4.
	2021	361.707	4.514.736	8,0	4.
	2022	442.930	5.045.144	8,8	5.
Kırmızı Pancar	2020	861	7.881	10,9	5.
	2021	621	10.444	5,9	4.
	2022	150	23.543	0,6	9.
Bezelye, Taze	2020	4.351	108.492	4,0	7.
	2021	5306	111.625	4,8	6.
	2022	5218	120.455	4,3	6.
Kavun	2020	65.190	1.724.856	3,8	7.
	2021	56.931	1.638.638	3,5	8.
	2022	50798	1.587.230	3,2	10.

Kaynak: TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Tablo 24'e göre, Balıkesir ilinde en fazla üretimin salçalık domateste gerçekleştiği görülmektedir. 2021 yılında 361.707 tona düşen bu ürün, 2022 yılında 442.930 tona yükselmiştir. Türkiye içerisindeki payına bakıldığında her ne kadar 2022 yılında 2020 yılına göre daha fazla üretim yapılmış olsa da 2022 yılındaki payı %8,8 ile 2020 yılındaki payından düşüktür. Tabloya göre en az üretimin gerçekleştiği ürünler kırmızı pancar ve rokadır. Bu ürünlerin üretimi az olmasına rağmen iller arasındaki sıralamada ilk onda yer almaktadır. Fakat kırmızı pancar üretiminde ciddi bir azalma olduğu dikkat çekmektedir. 2020 yılında kırmızı pancarın Türkiye payı %10,9 iken 2022 yılında %0,6'ya gerilemiştir. Bu gerileme, pancarın fazla su isteyen bir ürün olmasından dolayı yaşanan kuraklığın pancar üretimini etkilemesiyle ilişkilendirilebilir. Patlıcan üretiminin ise yıllar itibarıyla düştüğü göze çarpmaktadır. 2022 yılında bir önceki yıla göre neredeyse 2,5 kat daha az üretim yapılmıştır. Öyle ki iller arasında 2020 yılında üçüncü sırada yer alırken 2022 yılında on beşinci sıraya

gerilemiştir. Aynı şekilde Türkiye içerisindeki payı da %5,7'den %1,47'e düşmüştür. Yine son yıllarda mevsim normallerinin altında seyreden hava sıcaklıkları sebze üretimini de etkilemiştir.

Balıkesir'de Türkiye içerisinde en fazla paya sahip olan ve sıralamasını koruyan ürün dereotudur. Dereotu üretiminde Türkiye'de birinci sırada yer alan Hatay ilini, Balıkesir ili takip etmektedir. Ancak Balıkesir'de yıllar itibariyle dereotu üretiminde azalma olduğu dikkat çekmektedir. Bu yüzden de Türkiye'deki payı giderek düşmüştür. Bir diğer ürün olan bakla üretiminde ise 2021 yılında bir azalma gerçekleşmiş, ancak üç yıllık periyotta Türkiye içerisindeki payı artmış ve altıncı sıradan üçüncü sıraya yükselmiştir. Balıkesir ilinde öne çıkan bir diğer ürün ise maydanozdur. Birçok üründe olduğu gibi maydanoz üretimi de son üç yılda düşmüştür. Özellikle Türkiye'deki payı %11,5'tan %4,1'e gerilemiştir.

Balıkesir ili, 2022 yılında Türkiye'nin toplam sebze üretiminin %10,4'ünü karşılamıştır. 2021 yılında bu oran %9,8 iken 2020 yılında %11,4'tür. 2020 yılına göre 2022 yılında sebze üretimini karşılama oranı düşmüştür.

Üretimin azalmasının nedeni iki şekilde açıklanabilir. İlki, tarımsal girdi enflasyonunda yaşanan artışlardır. TÜİK'e göre, tarımsal girdi fiyatları 2022 Aralık ayında yıllık %103,14 ve bir önceki yılın aynı ayında %45,61 olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılının aralık ayına göre %57,5, kasım ayına göre %85,2 ve on iki aylık ortalamaya göre %93,9'luk bir artış yaşanmıştır (TÜİK, 2023e). Bu durum tarımsal enflasyonun ciddi bir artışa uğradığını göstermektedir. Bu artışlar karşısında maliyetlerin yükselmesi sonucunda çiftçilerin tarımsal üretim yapma konusunda endişeleri de artmıştır.

Tarımsal üretimin düşmesindeki ikinci neden ise son yıllarda yaşanan kuraklıklardır. Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından, son sekiz yılın kaydedilen en sıcak yılının 2022 yılı olduğu tespit edilmiştir. Sıcaklıkların artması ve yağışların azalması tarım ve hayvancılık sektöründe üretimi olumsuz yönde etkilemektedir. Bununla birlikte Türkiye, iklim değişikliklerinden büyük ölçüde etkilenmektedir. WMO tarafından özellikle Akdeniz bölgesinin yeterli önlemler alınmadığı takdirde sıcaklığa ve kuraklığa direnemeyeceği ileri sürülmüştür (WMO, 2023). Balıkesir ilinde öne çıkan meyve, çay ve baharat bitkileri ile ilgili veriler ise Tablo 25'te gösterilmiştir.

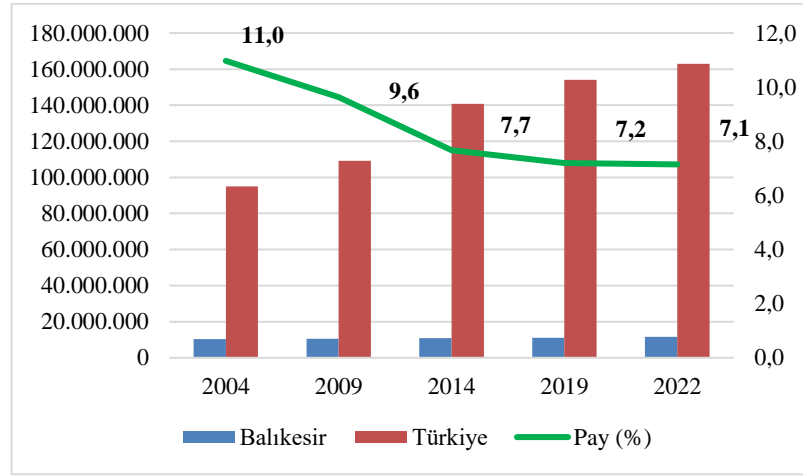
Tablo 25. Meyve, Çay ve Baharat Bitkileri Ürünlerinin Üretimi (ton)

Ürün Çeşidi	Yılı	Balıkesir Üretim (ton)	Türkiye (ton)	Balıkesir'in Payı (%)	Sıralama
Yağlık Zeytinler	2020	107.916	803.486	13,4	2.
	2021	141.934	1.182.847	12,0	4.
	2022	217.856	2.037.783	10,7	4.
Sofralık Zeytinler	2020	22.658	513.140	4,4	6.
	2021	35.778	555.833	6,4	4.
	2022	44.003	938.217	4,7	7.
Hünnap	2020	82	1.229	6,7	6.
	2021	107	1.760	6,1	7.
	2022	187	2.248	8,3	4.
Kızılıcak	2020	549	14.231	3,9	6.
	2021	374	13.745	2,7	10.
	2022	143	13.750	1,0	22.
Mandalina (Satsuma)	2020	8.493	767.482	1,1	8.
	2021	5.514	801.780	0,7	8.
	2022	27.151	854.720	3,2	5.
İncir (Yaş)	2020	2.032	320.000	0,6	9.
	2021	1.775	320.000	0,6	12.
	2022	2.900	350.000	0,8	6.
Ceviz	2020	5.621	286.706	2,0	17.
	2021	6.537	325.000	2,0	16.
	2022	13.586	335.000	4,1	6.
Çilek	2020	1.670	546.525	0,3	22.
	2021	17.323	669.195	2,6	8.
	2022	23.555	728.112	3,2	8.

Kaynak: TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

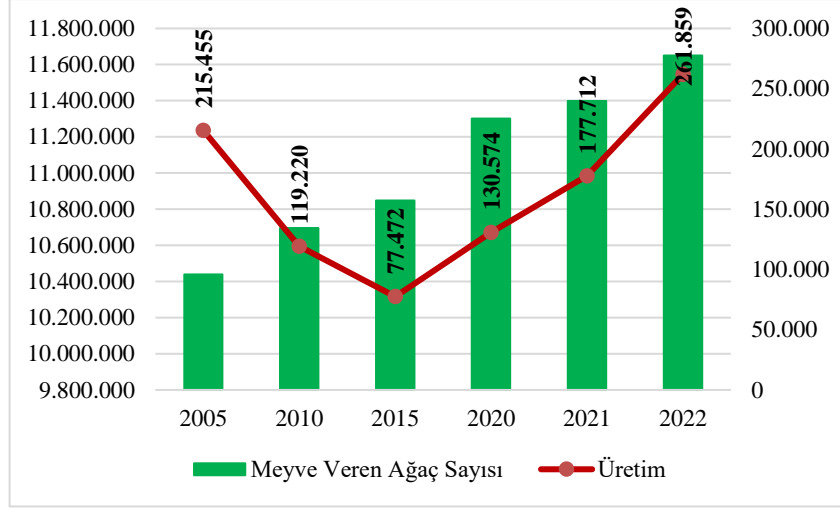
Tablo 25'te ilk göze çarpan ürünün yağlık zeytin olduğu söylenebilir. 2020 yılında yağlık zeytinde 107.916 ton üretim yapılırken, 2022 yılında 217.856 ton üretim yapılmıştır. Bu üç yıllık süreçte yağlık zeytin üretiminin arttığı görülmektedir. Ancak Türkiye içindeki payı %13,4'ten %10,7'e düşmüştür. Aydın, İzmir ve Muğla illerinde Balıkesir iline göre iki yılda daha fazla üretim yapılmıştır. Bu yüzden de Balıkesir'in payı azalmıştır. Yine de Balıkesir ili Türkiye'de sıralama açısından 2020 yılında ikinci sırada, 2021 ve 2022 yıllarında dördüncü sırada yer alarak sıralamasını korumuştur. Kızılıcak üretiminin Türkiye'de olduğu gibi Balıkesir ilinde de azaldığı görülmektedir. Balıkesir'in payı da üç yıllık süreçte %3,9'dan %1,0'e inmiştir. Kızılıcak üretiminde su en belirleyici faktörlerdendir. Yaşanan yüksek sıcaklıkların bu ürünün üretimini etkilediği söylenebilir. Mandalina da ise tam tersine hem Balıkesir'de hem de Türkiye'de üretim artmıştır. Diğer ürünlerden olan ceviz ve çilek üretiminde ise yaşanan artışlar dikkat çekmektedir. Türkiye bazında ciddi bir artış söz konusu olmasa da Balıkesir ilinde ciddi artışlar söz konusudur. Bu yüzden de ceviz ve çilek üretiminde Balıkesir ilinin Türkiye içindeki payı sırasıyla %2,0'dan %4,1'e ve %0,3'den %3,2'ye yükselmiştir.

Balıkesir’de öne çıkan meyve ağaçlarından biri olan zeytin ağaçları, toplam ağaç varlığının %79,72’sini oluşturmaktadır. Balıkesir ve Türkiye’de yıllar itibariyle zeytin ağacı varlığı Şekil 20’de gösterilmektedir.

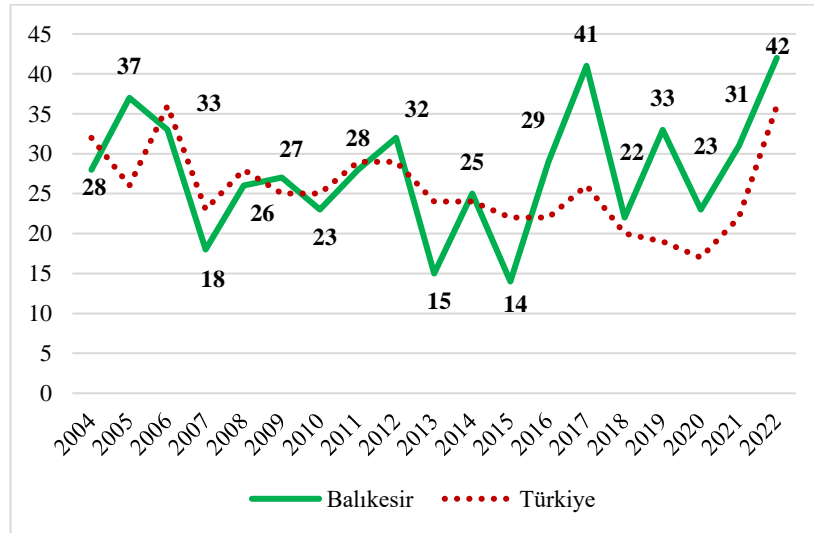
Şekil 20. 2004-2022 Yılları Arasında Zeytin Ağacı Varlığı ve Balıkesir’in Türkiye Payı
Kaynak: TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 20’de yıllar itibariyle zeytin ağaçlarının sayısında bir artış yaşanırken Türkiye içindeki payının azaldığı görülmektedir. 2004 yılında %11 olan pay, 2022 yılında %7,1’e düşmüştür. Zeytin varlığındaki artışa rağmen Türkiye içindeki payın düşmesi başka illerde daha fazla zeytin ağacı yetiştirildiğinin bir göstergesi olabilir. Edremit Körfezi ve çevresi Türkiye’de önemli zeytin ve zeytinyağı üretim merkezleri arasında yer almaktadır. Ancak üretimde verimlilik oldukça düşüktür. Bunun nedenlerinden biri çiftçilerin zeytin yetiştirme konusunda yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. Diğerleri ise zeytin fidanı dikiminde ve verim için yaş hesaplamasında geleneksel yöntemlerin kullanılması, sulamanın da yine geleneksel yöntemlere göre yapılmasıdır. Dolayısıyla zeytinden sağlanacak olan verim düşmektedir. Aynı zamanda zeytinliklerin emlak yatırım aracı olarak görülmesi ve imara açılacak beklentisine girilmesi sonucunda tarım amaçlı olarak işletilmemesidir. Bu da tarım sektörüne ciddi zarar vermektedir (GMKA, 2017, s. 14). Bu bağlamda zeytin üretimi ile ilgili veriler Şekil 21’de gösterilmiştir.

Şekil 21. Balıkesir Zeytin Ürününde Meyve Veren Ağaç Sayısı ve Üretim Miktarı (adet, ton)
Kaynak: TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 21’de ağaç sayısı artmasına rağmen üretimin azaldığı göze çarpmaktadır. 2022 yılında ise meyve veren ağaç sayısında ve üretimde artış yaşandığı görülmektedir. 2010 ve 2015 yıllarında ağaç sayısında artış yaşanırken üretim düşmüştür. Bu durumun temel nedeni ise zeytin ağacının kuraklık, aşırı soğuk, don benzeri hava olaylarından olumsuz etkilenmesidir. 2015 yılında zeytin ağacı sayısının artmasındaki etken ise devletin ilgili yılda çeşit ayrımı yapmadan dekar başına 250 TL destek vermesidir. Üretim ile birlikte zeytinden sağlanan verimlilikte oldukça önem taşımaktadır. Zeytin üretimine ilişkin verimlilik ise Şekil 22’de gösterilmiştir.

Şekil 22. 2004- 2022 Yılları Arasında Zeytin Üretiminde Verimlilik (kg, meyve veren ağaç)
Kaynak: TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 22'den anlaşıldığı üzere Balıkesir ilinde zeytin üretiminde verimlilik istikrarlı bir seyir göstermemektedir. 2004-2022 yılları arasında 14 kg ile en düşük verimliliğin 2015 yılına ait olduğu görülmektedir. En yüksek verimlilik ise 2022 yılında 42 kg olarak gerçekleşmiştir. Ulusal Zeytin ve Zeytinyağı Konseyi'nin raporuna göre, Balıkesir ilinde 2020-2021 yılında 11 milyon 156 bin meyve veren ağaçta ortalama verim bir önceki yıla göre %14,7'den %11,7'e düşmüştür. 2021-2022 yılında ise 11 milyon 320 bin meyve veren ağaçta ortalama verim %11,7'den %15,7'e yükselmiştir. Rekolte¹ ise 2020-2021 döneminde 130.575 TL'den 2021-2022 döneminde 177.833 TL'ye yükselmiştir. 2022-2023 döneminde ise %21,29 verim elde edileceği tahmin edilmektedir (EİB, 2023). Tarımsal ve hayvansal üretimde geleneksel yöntemlerden vazgeçilerek sürdürülebilir yöntemler kullanılmasının üretimi de verimliliği de olumlu yönde etkileyeceği söylenebilir.

4.2.7. Hayvan Varlığı ve Hayvansal Üretim

Türkiye'de büyükbaş hayvan varlığı 1980'li yıllar itibaren azalışa geçmiştir. 2006-2010 yıllarında ise daha stabil kalmış ve 2010 yılından 2022 yılına kadar artış eğiliminde olmuştur. Küçükbaş hayvan varlığında ise 1980 yılından 2010 yılına kadar ciddi bir azalma görülmüş, 2011 yılından günümüze kadar olan dönemde artışlar yaşanmıştır (Özek, 2022, s. 242-244). Türkiye'de yaklaşık olarak 1,2 milyon büyükbaş hayvancılık işletmesi bulunmakta olup bu işletmelerin %70'i on baş ve altında hayvana sahiptir (Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 79). On baş altında hayvana sahip olan işletme varlığının fazla olması yeterli ekonomik büyüklükte hayvancılık işletmelerine sahip olunmadığının ve daha çok geçim kaynağı olarak görüldüğünün bir göstergesidir. Balıkesir ilinde de bahsedilen durumun benzeri yaşanmaktadır. Türkiye ve Balıkesir ilinde büyükbaş, küçükbaş ve kanatlı hayvan sayılarına ilişkin veriler Tablo 26'da yer verilmiştir.

---

¹ Tarımda bir yılda elde edilen herhangi bir ürünün toplamıdır.

Tablo 26. Türkiye ve Balıkesir İlinde Hayvan Sayıları

Yıllar	Ülke/Şehir	Büyükbaş Hayvan (baş)	Küçükbaş Hayvan (baş)	Kümes Hayvanı (adet)
2005	Balıkesir	292.727	836.232	19.008.531
	Türkiye	10.631.405	31.821.789	322.917.207
2010	Balıkesir	495.073	791.265	22.116.064
	Türkiye	11.454.526	29.382.924	238.972.961
2015	Balıkesir	526.644	1.000.230	31.051.315
	Türkiye	14.127.837	41.924.100	316.332.446
2020	Balıkesir	544.121	1.487.392	38.275.515
	Türkiye	18.157.971	54.112.626	386.080.582
2021	Balıkesir	550.054	1.685.029	39.062.390
	Türkiye	18.036.117	57.519.204	398.125.270
2022	Balıkesir	510.561	1.434.296	38.841.208
	Türkiye	17.023.791	56.008.096	366.583.816

Kaynak: TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Tablo 26'ya göre, Balıkesir ilinde büyükbaş hayvan sayısının yıllar itibariyle genel olarak arttığı söylenebilir. 2005 yılında 292.727 baş olan büyükbaş hayvan sayısı, 2022 yılında 510.561 başa yükselmiştir. Türkiye açısından büyükbaş hayvan sayısında bir değerlendirme yapıldığında bazı yıllar inişli çıkışlı olsa da genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2022 yılı için Türkiye'de büyükbaş hayvan sayısının %3'ünü, küçükbaş hayvan sayısının %2,5'i ve kümes hayvanı sayısının %10,6'sını Balıkesir ili oluşturmaktadır. 2022 yılında büyükbaş, küçükbaş ve kanatlı hayvan sayısında önceki yıla göre bir azalma görülmüştür. Yaşanan bu azalışların özellikle yem fiyatlarındaki artıştan kaynaklandığı söylenebilir. Hayvan varlığının daha net anlaşılması için hayvan cinslerinin de incelenmesi gerekmektedir. Tablo 27'de buna ilişkin veriler ortaya konulmuştur.

Tablo 27. Balıkesir İlinin Türkiye Hayvan Varlığı İçindeki Payı (%)

Hayvan Cinsi	Balıkesir			Türkiye Payı (%)		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Büyükbaş						
Sığır (Kültür)	377.461	404.676	369.178	4,27	4,59	4,45
Sığır (Yerli)	37.358	36.644	33.142	2,44	2,65	2,69
Sığır (Melez)	123.977	103.259	102.994	1,63	1,35	1,41
Manda	5.325	5.475	5.247	2,77	2,95	3,05
Küçükbaş						
Koyun (Merinos)	435.921	505.749	460.636	12,29	12,66	11,64
Koyun (Yerli)	864.015	989.630	811.600	2,24	2,40	1,99
Keçi (Kıl)	187.456	189.650	162.060	1,60	1,57	1,43
Kümes Hayvanı						
	2020	2021	2022	2020	2021	2022

Tablo-27 devamı

Et Tavuğu	30.498.181	31.563.332	33.477.482	11,8	11,7	13,3
Yumurta Tavuğu	7.401.676	7.171.346	5.224.103	6,1	5,93	4,76
Diğer Kanatlı Hayvan*	375.658	327.712	139.623	5,58	4,88	2,54
Arı Kovanı	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Arı Kovanı**	168.952	175.564	-	%2,1	%2,0	-

Kaynak: TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

*Hindi, Kaz, Ördek ve Beç Tavuğu.

**Arı Kovanı ile ilgili 2022 verisine ulaşılamamıştır.

Tablo 27’de üç yıllık periyotlarda Balıkesir ilinin hayvan varlığı incelenmiş olup 2022 yılında %13,3 ile en fazla paya sahip olan hayvan cinsinin et tavuğu olduğu görülmektedir. Et tavuğunu, küçükbaş hayvan olan %11,64 oranıyla merinos koyun takip etmektedir. Tabloda özellikle 2022 yılında bir önceki yıla göre hayvan cinslerinde bir azalış olduğu göze çarpmaktadır. Yalnızca et tavuğu sayısında bir artış yaşanmıştır.

Türkiye, 1970’li yıllara kadar yerli ırk hayvanlar ile mera hayvancılığı ağırlıkta büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapmıştır. Günümüzde ise Türkiye’nin sığır varlığı kültür ırkları lehine bir dönüşüm geçirmiştir (Özek, 2022, s. 243). 2022 yılında sığır varlığının %48,7’sini kültür ırkı, %43,3’ünü kültür melezi, %7,2’sini yerli ırk oluşturmaktadır. Tablo 27’de görüldüğü üzere Türkiye büyükbaş hayvan varlığının yaklaşık %3’ü Balıkesir’de olup ilin sığır varlığı; %72,3’ü kültürden, %20,17’si kültür melezinden ve geri kalan %6,5’i yerli ırklardan meydana gelmektedir. Küçükbaş hayvan varlığının %2,5’ini oluşturan Balıkesir ilinde ise %56,6’sını yerli koyun, %32’sini merinos ve %11,3’ünü kıl keçisi oluşturmaktadır. Türkiye kümes hayvanları varlığının %10,6’sını oluşturan Balıkesir ilinde, %86,19’u et tavuğu, %13,45’i yumurta tavuğu ve %0,36’sı diğer kanatlı hayvanlardan oluşmaktadır. Balıkesir’in hayvan varlığı açısından Türkiye için önemli bir il olduğu sonucuna varılabilir. Bu bağlamda hayvan sayısındaki değişime bağlı olarak hayvansal üretimde de değişimler beklenmektedir. Balıkesir iline ait hayvansal üretim ile ilgili veriler Tablo 28’de gösterilmiştir.

Tablo 28. 2002-2021 Yılları Arasında Hayvansal Üretim Miktarı

Hayvan Cinsi	2002	2019	2021	2002 Yılına Göre Değişim (%)
	Üretim Miktarı (Ton/Adet)	Üretim Miktarı (Ton/Adet)	Üretim Miktarı (Ton/Adet)	
Süt (ton)*	319.988	724.498	-	-100
Tavuk Eti (ton)	126.280	338.757	362.261	186,87
Yumurta (bin adet)	964.263	972.818	964.239	-0,002
Kırmızı et (ton)	23.692	48.693	34.164	44,2
Bal (ton)	1.290	2.480	2.656	105,8
Yapağı (ton)	1.011	2.362	3.184	214,96
Kıl üretimi (ton)	45	80	86	91,22

Kaynak: Balıkesir İl Müdürlüğü Hayvan Sağlığı ve Yetiştiriciliği Şubesi, 2023.

*2021 yılı TÜİK tarafından süt üretim miktarı açıklanmamıştır.

Tablo 28'e göre, Balıkesir ilinde 2002 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte hayvansal üretim artmıştır. Olumlu değişim tavuk eti ve yapağı da yaşanmıştır. Kırmızı ette ise 2021 yılına göre 2019 yılında daha fazla üretimin yapıldığı görülmektedir. Yumurta da ise 2002 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte ciddi artışlar olmamıştır. Yumurtada, kırmızı ette olduğu gibi 2019 yılında daha fazla üretim yapılmıştır. 2019 yılında yaşanan bu artış, ilgili yılda canlı hayvanda ithalatın artması ile ilişkilendirilebilir. Balıkesir ilinde hayvan varlığında öne çıkan hayvan grubu küçükbaş hayvan ve kümes hayvanlarıdır. Hayvansal üretimde ise özellikle tavuk eti göze çarpan ürünler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Balıkesir ili, daha çok kanatlı sektöründe varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte hayvansal üretimde ilin Türkiye içindeki payına bakmak daha doğru bir çıkarımın yapılmasını sağlayacaktır. Tablo 29'da buna ilişkin veriler ortaya konulmuştur.

Tablo 29. 2002-2022 Yıllarında Hayvansal Üretimde Balıkesir'in Payı

Yıl/Bölge	2002			2022		
	Türkiye	Balıkesir	Balıkesir'in payı (%)	Türkiye	Balıkesir	Balıkesir'in payı (%)
Süt	8.408.568	319.988	3,81	10.051.820	724.498*	7,21
Tavuk eti	696.187	126.280	18,14	2.245.770	362.261	16,13
Kırmızı et	778.945	23.692	3,04	1.952.038	34.164	1,75
Yumurta (bin adet)	11.554.910	964.263	8,35	19.297.591	964.239	5,00
Bal	74.554	1.290	1,73	96.344	2.656	2,76

Tablo 29-devamı

Yapağı	38.224	1.011	2,64	85.916	3.184	3,71
Kıl	2.589	45	1,74	6.700	86	1,28

Kaynak: Balıkesir İl Müdürlüğü Hayvan Sağlığı ve Yetiştiriciliği Şubesi, 2023; TÜİK, 2022a.

*Süt üretimine ilişkin veri 2019 yılına aittir.

Tablo 29’da görüldüğü gibi Balıkesir ili 2019 yılında 724.498 ton süt üretimi ile Türkiye toplam süt üretiminin %7,21’ini karşılamaktadır. 2022 yılında %16,13 ile en fazla pay tavuk eti üretiminde gerçekleşmiştir. Ancak 2002 yılında tavuk eti payının daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Balıkesir’de 2002 yılında kırmızı ette 23.962 ton üretim yapılırken 2022 yılında 34.164 tona yükselmiştir. Ancak Türkiye içindeki payında bir azalma olmuştur. Bu durum 2022 yılında Türkiye’nin toplam kırmızı et üretim miktarının 2002 yılına göre önemli ölçüde artmasından kaynaklı olabilir. Söz konusu durum yumurta ve kıl üretimi içinde geçerlidir. Yapağı da ise 2022 yılında Balıkesir’in payı %3,71’e yükseldiği görülmektedir. Genel çerçevede bir değerlendirme yapıldığında Balıkesir’in ağırlıkta olduğu hayvansal üretim, tavuk eti üretimidir. Bir diğer hayvansal üretim olan su ürünleri üretiminde de Balıkesir ili varlığını sürdürmektedir.

4.2.8. Su Ürünleri Üretimi

Marmara ve Ege Denizi’ne kıyısı olan Balıkesir ili, su ürünleri açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Son dört yıla ait su ürünleri ile ilgili istatistik veriler Tablo 30’da gösterilmektedir.

Tablo 30. 2018-2021 Yılları Arasında Balıkesir İli Su Ürünleri Üretimi

Yıl	Avcılık		Yetiştiricilik		Toplam
	İçsu		Deniz/İçsu		
	Üretim Miktarı (ton)	Tesis Sayısı (adet)	Kapasite (ton/yıl)	Üretim Miktarı (ton)	Üretim Miktarı (ton)
2018	2.361	24	12.879	1.101	3.462
2019	2.610	22	14.260	2.463	5.073
2020	2.792	18	7.752	2.047	4.839
2021	2.904	20	10.802	5.015	7.919

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

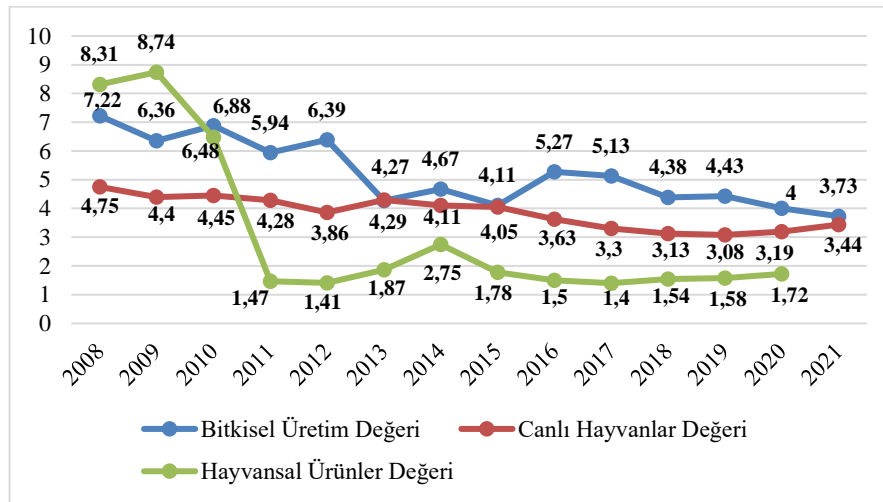
Tablo 30’da avcılık üretim miktarı bir artış eğiliminde iken tesis sayısının yıllar itibariyle azaldığı görülmektedir. Yetiştiricilikte ise üretim miktarında 2020 yılında bir

önceki yıla göre düşüş, 2021 yılında ise yükseliş yaşanmıştır. Toplam üretim miktarının en yüksek olduğu yıl ise 2021 yılıdır. Türkiye’de avcılık işsu üretim miktarı içinde Balıkesir’in payı 2021 yılı için %8,8’dir. Yetiştiricilik üretim miktarı içindeki payı ise %1,1’dir. Bu bağlamda Balıkesir ilinde daha çok avcılık ile üretim yapıldığı söylenebilir.

4.2.9. Tarımsal ve Hayvansal Üretim Değeri

Tarımsal üretiminin büyüklüğünü ifade eden tarımsal ve hayvansal üretim değeri tarım sektörünün performansını göstermektedir. Türkiye’de tarımsal üretim değeri açısından bir değerlendirilme yapıldığında tarımsal üretim değerinin en fazla olduğu bölge TR3² bölgesidir. Bu durumun sebebi ise TRC³ bölgesinden sonra en fazla tarımsal destek alan bölge olmasıdır (Karaman, 2018, s. 168).

Balıkesir’de tarımsal ve hayvansal üretim değerine bakıldığında, yıllar itibariyle belli dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir. Balıkesir’in tarımsal ve hayvansal üretim değeri ile ilgili istatistiki veriler Şekil 23’te gösterilmiştir. 2008-2021 yılına kadar bitkisel ve canlı hayvanlar üretim değerlerine ulaşılmış olup hayvansal ürünlerin değerine 2020 yılına kadar ulaşılmıştır.

Şekil 23. 2008-2021 Yılları Arasında Balıkesir İli Tarımsal Üretim Değerlerinin Türkiye Üretim Değerine Oranı (%)

Kaynak: TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

² İller: İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak.

³ İller: Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt.

Şekil 23 incelendiğinde, Balıkesir ilinde bitkisel üretim değerinde zaman zaman inişler ve çıkışlar olduğu göze çarpmaktadır. 2008 yılında %7,22 oranıyla en yüksek, 2021 yılında ise %3,44 oranıyla en düşük bitkisel üretim değerine sahip olmuştur. Canlı hayvan değerine bakıldığında ise bitkisel üretim değerine göre daha düşük olduğu ancak daha istikrarlı bir seyir izlediği görülmektedir. Yine en yüksek canlı hayvan değeri %4,75 oranıyla 2008 yılında, en düşük %3,08 ile 2019 yılında gerçekleşmiştir.

Şekil 23'te en dikkat çeken üretim değeri ise hayvansal üretim değeridir. Özellikle 2009 yılına kadar artış gösteren hayvansal üretim değeri, 2010 yılında %8,74'ten %6,48'e gerilemiş ve 2011 yılında %1,47 oranıyla ani bir şekilde düşmüştür. Bu durum aynı yıl içerisinde diğer illerde hayvansal ürün değerinin daha yüksek oranda olması ile açıklanabilir (GMKA, 2014, s. 53). Buna ek olarak yapılan desteklemelerin yetersiz kaldığı da söylenebilir. Hayvansal ürün değerinde yaşanan gerilemeler ürün çeşitliliğini ve üretim miktarını etkilemektedir. Bu bağlamda Balıkesir'de modern tarım yöntemlerinin kullanılması, verimli ve kaliteli ürünler üretilmesiyle tarımsal üretim değerini olumlu yönde etkileyerek dünya pazarında rekabet gücü arttırabilecektir.

4.2.10. Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları

Organik tarım, Türkiye'de 1985 yılında sadece ihracata yönelik olarak sekiz ürün çeşidi ile başlamıştır. Organik tarımın temel amacı; biyolojik çeşitliliğin ve doğal kaynakların korunması, toprak ve su kaynaklarındaki kirliliğin azaltılması ile sürdürülebilirliğin sağlanmasıdır (Tarım ve Köyşleri Bakanlığı, 2009, s. 150).

Türkiye, organik tarıma coğrafi ve toprak koşulları açısından oldukça uyumludur. Gerek bitkisel ve hayvansal ürün çeşitliliği gerek hayvancılık yapılan yerlerde doğal çayır ve mera alanlarının bulunması gerekse de çevresel kirliliğin diğer ülkelere kıyasla daha az olması organik tarım için oldukça caziptir (Bayram, Yolcu ve Aksakal, 2007, s. 206). Balıkesir ilinde organik tarımın en yoğun olarak uygulandığı ilçe Ayvalık olup, onu Bigadiç, Burhaniye ve Sındırgı takip etmektedir. Organik olarak yetiştirilen başlıca ürünler badem, biber, buğday, çam fıstığı, elma, kekik, kereviz ve zeytindir (TOB, 2022b). Tablo 31'de Balıkesir ilinde organik tarım üretimine ilişkin verilere yer verilmiştir.

Tablo 31. 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir Organik Tarımsal Üretim Verileri

Yıllar	Çiftçi Sayısı	Bitkisel Üretim Alanı (hektar)	Türkiye'deki Payı (%)	Bitkisel Üretim Miktarı (ton)	Türkiye'deki Payı (%)
2002	147	1.924	2,14	73.440	2,36
2005	51	102	0,06	2.266	0,78
2010	63	429	0,68	495	0,15
2015	57	604	0,19	1.121	0,10
2020	85	1.771	0,76	2.786	0,25
2021	121	1.799	0,83	1.900	0,17
2022	148	2.095	1,08	3.012	0,26

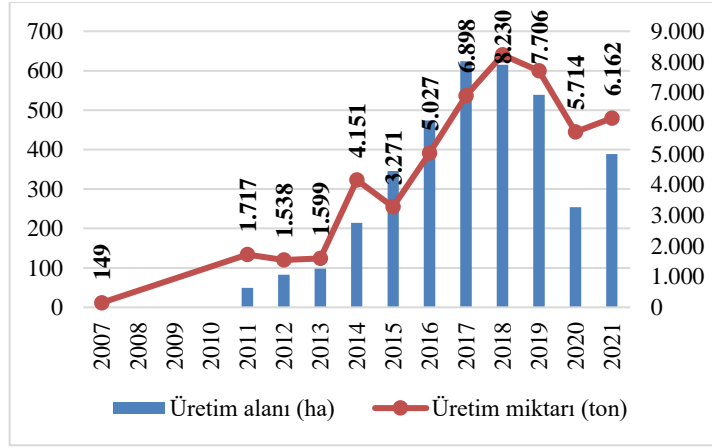
Kaynak: TOB. (2022b). <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Organik-Tarim/Istatistikler> (Erişim Tarihi: 18.02.2023).

Tablo 31’de organik tarımsal üretim ile ilgili veriler incelendiğinde, Balıkesir ilinin 2002 yılı bitkisel üretim alanı ve miktarında Türkiye içinde en yüksek paya sahip olduğu dikkat çekmektedir. 2002 yılından 2010 yılına kadar olan süreçte bitkisel üretim alanında genel olarak bir azalış gözlemlenmektedir. 2015 yılında ise bir önceki yıla göre bitkisel üretim alanında artış yaşanmış ve 2020, 2021 ve 2022 yılları da bu artışı takip etmiştir. Bitkisel üretim miktarında ise 2002 yılında en yüksek üretim yapılırken en düşük üretim 2010 yılında gerçekleşmiştir. Bitkisel üretim alanında olduğu gibi 2010 yılından sonra bir yükseliş söz konusu olmuştur. Ancak 2021 yılında bir önceki yıla göre üretim miktarında azalma yaşanmıştır. 2022 yılında ise önceki yıla kıyasla bitkisel üretim alanında ve bitkisel üretim miktarında bir artış gerçekleşmiştir. Ayrıca 2022 yılında bitkisel üretim miktarının Türkiye içindeki payı %0,26’ya yükselmiştir.

Organik tarımda temel sorunlar; çiftçilerin örgütlenememesi, üreticilerin organik ürünler ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmaması ve desteklerin yetersizliğidir. Tablo 31’de görüldüğü gibi 2002 yılından itibaren organik tarım düşüşe geçmiştir. Bu durum organik tarımda sürekliliğin sağlanamadığını göstermektedir. Organik tarımdan sonra akla gelen diğer bir uygulama ise iyi tarım uygulamalarıdır. İyi tarım uygulamaları, gıda güvenliği ve kalitesinin sağlanması amacı güdülen ilk defa Avrupa’da uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye’de ise 2007 yılında on sekiz ilde başlamıştır.

İyi tarım uygulamaları ile ilgili ilk yönetmelik, 08.09.2004 tarih ve 25577 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır. Yönetmeliğin birinci maddesinde iyi tarım uygulamalarının amacı kısaca; çevre, insan ve hayvan sağlığına zarar vermeyen bir

tarımsal üretimin yapılması, tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması ve doğal kaynakların korunması şeklinde ifade edilmiştir (RG, 2004/2557). Türkiye açısından bir değerlendirme yapıldığında yıllar itibariyle iyi tarım uygulamalarında üretim alanı ve üretim miktarı Şekil 24'teki gibidir.

Şekil 24. İyi Tarım Uygulamaları Üretim Alanı ve Miktarı

Kaynak: TÜİK ve TOB istatistiki verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 24'te Türkiye 2007-2021 yıllarında iyi tarım uygulamalarının üretim alanında 2017 yılına kadar bir artış söz konusu iken 2018, 2019 ve 2020 yıllarında üretim alanında düşüşler görülmektedir. Üretim miktarında ise 2020 yılında ciddi bir düşüş yaşanırken 2021 yılında bir artış gerçekleşmiştir. 2019 yılında iyi tarım uygulamaları üretim alanı toplam tarım alanı içindeki payı %2,7 iken 2021 yılında bu pay %1,6'ya gerilemiştir. 2021 yılında iyi tarım uygulamalarıyla üretim yapılan bölgelerde ilk sırada 18 il ile Karadeniz Bölgesi yer almakta, onu 14 il ile Doğu Anadolu Bölgesi ve 13 il ile İç Anadolu Bölgesi, 11 il ile Marmara Bölgesi, 9 il ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 8 il ile Ege Bölgesi ve Akdeniz Bölgesi takip etmektedir (TOB, 2022c). En az üretim alanı 43.058 dekar ile Karadeniz Bölgesi olmuştur. Türkiye'de toplam iyi tarım uygulamaları üretim alanı içerisinde Marmara Bölgesinin payı %9,7'dir. En fazla üretim alanına sahip il ise Balıkesir'dir. 2021 ve 2022 yıllarında Balıkesir iline ait iyi tarım uygulamaları ile ilgili veriler Tablo 32'de gösterilmektedir.

Tablo 32. 2021 ve 2022 Yıllarında Balıkesir İli İyi Tarım Uygulamaları

Yıl/Bölge	2021			2022		
	Türkiye	Balıkesir	Balıkesir'in payı (%)	Türkiye	Balıkesir	Balıkesir'in payı (%)
Üretici Sayısı	10.265	397	3,87	9.570	269	2,81
Üretim alanı (da)	3.894.849	116.895	3	2.068.933	89.305	4,32
Üretim miktarı (kg)	6.162.453.726	97.198.965	1,58	5.336.251.605	105.299.104	1,97

Kaynak: TOB. (2022c). <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Iyi-Tarim-Uygulamalari/Istatistikler> (Erişim Tarihi: 20.02.2023); TÜİK. (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Tablo 32’de görüldüğü gibi 2021 yılında Balıkesir ilinde iyi tarım uygulamalarının üretim alanı 116.895 dekar olup, Türkiye içindeki payı ise %3’tür. Üretim miktarı incelendiğinde 97.198.965 ton iyi tarım üretimi yapılırken Balıkesir’in Türkiye içindeki payı %1,58 olmuştur. 2022 yılında iyi tarım uygulamalarının üretim alanı 89.305 dekar olup, Türkiye içindeki payı önceki yıla göre artmıştır. Bununla birlikte 2022 yılında 2021 yılına kıyasla daha fazla üretim gerçekleşmiştir. Marmara Bölgesinde 397 üretici sayısı ile en fazla üreticiye sahip olan il, Balıkesir ilidir. Bu bağlamda Balıkesir ilinin organik tarım ve iyi tarım uygulamaları açısından Türkiye’de önemli bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir.

Organik tarımda olduğu gibi iyi tarım uygulamalarının da yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi için çiftçilerin yeterli bilgiye sahip olması ve çiftçi bilincinin artırılması gerekmektedir. Çiftçilerin bilgiye erişimini kolaylaştırmak için Ar-GE çalışmaları oldukça önem taşımaktadır. Dolayısıyla işgücü, okur-yazarlık ve demografik yapı Ar-GE çalışmalarını etkilemektedir. Bununla birlikte organik tarım ve iyi tarıma yönelik yatırımları cazip kılmak bu alanda gerçekleşecek olan üretimi de önemli ölçüde etkileyecektir. Bir başka ifadeyle organik tarım ve iyi tarım uygulamalarına yönelik mali teşvikleri arttırmak tarım ve hayvancılık sektöründe sürdürülebilir ve verimli bir üretimin gerçekleşmesini sağlayabilecektir.

4.3. Balıkesir İli Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Uygulanan Mali Teşvikler

Mali teşvikler genel itibariyle, ekonomide yer alan birimleri belli alanlarda iyileştirmek amacıyla uygulanan maliye politikası araçlarından biridir. Özellikle mali teşvikler, yatırım alanında uygulanmaktadır. Ekonomide yatırımlar aracılığı ile üretim hacminin, istihdam düzeyinin ve büyüme hızının artışı hedeflenmektedir. Bununla birlikte mali teşvikler bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesi ve ülkede yeni yatırımları cazip kılarak küresel rekabet gücünü arttırmayı da amaçlamaktadır (Altay ve Karabulut, 2017, s. 190).

15/6/2012 tarihli ve 2012/3305 sayılı Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkındaki Kararda 4. maddesinde teşvik sisteminin dört uygulama şeklinde olduğundan bahsedilmiştir. Bunlar; genel, bölgesel, öncelikli ve stratejik yatırımların teşvikidir. Genel teşvik, teşvik edilmeyecek yatırım konuları dışında kalan tüm yatırımları kapsamaktadır. Bölgesel teşvik, iller arasındaki gelişmişlik düzeyinin azaltılmasını ve illerin üretim ve ihracat potansiyellerini artırılmasını amaçlamaktadır. Öncelikli yatırımlarda belirli yatırım konularının 5. bölge destekleri ile desteklenmesi hedeflenmektedir. Stratejik yatırımlarda ise cari açığın azaltılmasına yönelik katma değeri yüksek yatırımlar desteklenmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023).

Genel teşvik sisteminde asgari sabit yatırım tutarı; 1. ve 2. bölgelerde 3 milyon TL, 3., 4., 5. ve 6. bölgelerde 1 milyon 500 bin TL'dir. Stratejik yatırımlar için belirlenen asgari sabit yatırım tutarı 50 milyon TL olup bölgesel teşvik uygulamalarında asgari sabit yatırım tutarı 1 milyon 500 bin TL'den başlamak üzere desteklenen her bir sektör ve her bir il için ayrı ayrı olacak şekilde belirlenmiştir. Uygulanacak destek unsurları aşağıda listelenmiştir (TARYAT, 2023):

- KDV İstisnası: Teşvik belgesi kapsamında yurt içinden ve yurt dışından alınacak yatırım malı ile belge kapsamındaki yazılım ve gayri maddi hak satış ve kiralama için katma değer vergisinin ödenmemesi şeklinde uygulanmaktadır.
- Gümrük Vergisi Muafiyeti: Yurt dışından temin edilecek yatırım malı için gümrük vergisinin ödenmemesi şeklinde uygulanmaktadır.

- Vergi İndirimi: Gelir vergisi veya kurumlar vergisinin yatırım için öngörülen katkı tutarına ulaşınca kadar, indirimli olarak uygulanmasıdır.
- Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği: Yatırımla sağlanan ilave istihdam için ödenmesi gereken sigorta primi işveren hissesinin asgari ücrete karşılık gelen kısmının Bakanlık tarafından karşılanmasıdır.
- Sigorta Primi (İşçi Hissesi) Desteği: Yatırımla sağlanan ilave istihdam için ödenmesi gereken sigorta primi işçi hissesinin asgari ücrete karşılık gelen kısmının Bakanlık tarafından karşılanmasıdır.
- Faiz veya Kâr Payı Desteği: Teşvik belgesinde kayıtlı sabit yatırım tutarının %70'ine kadar kullanılan krediye yönelik ödenecek olan faizin veya kâr payının belli bir kısmının Bakanlık tarafından karşılanmasıdır.
- Yatırım Yeri Tahsisi: Teşvik Belgesi düzenlenmiş olan yatırımlar için Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının tarafından belirlenen usul ve esaslar kapsamında yatırım yerinin tahsis edilmesidir.
- Katma Değer Vergisi İadesi: Sabit yatırım tutarı 500 milyon TL üstündeki stratejik yatırımlar kapsamında gerçekleştirilen bina-inşaat harcamaları için tahsil edilen KDV'nin iade edilmesidir. Destek unsurları bölgelere ve sektörlerle göre değişiklik göstermektedir.

Yukarıda yer alan destek unsurlarından yararlanan yatırım harcamaları, diğer kamu kurum ve kuruluşlarının desteklerinden yararlanamamaktadır. Fakat diğer kamu kurum ve kuruluşlarının yalnızca sübvansiyonlu kredi desteğinden yararlanan yatırımlar, sübvansiyonlu krediye faiz veya kâr payı desteği sağlanmaması şartıyla, karar kapsamındaki destek unsurlarından yararlanabilmektedir. Bununla birlikte yatırım teşviklerinin türüne göre destek unsurları değişmektedir. Bölge fark etmeksizin, belirlenen asgari sabit yatırım tutarı şartıyla birlikte diğer tebliğ şartlarını sağlayan tarımsal yatırımlar, genel teşvik sistemi kapsamında; gümrük vergisi muafiyeti, KDV istinası desteklerinden yararlanmaktadır. 2. bölge kapsamında yer alan bölgesel teşvikler desteklenen tarım sektörleri ve asgari yatırım tutarları Tablo 33'te gösterilmektedir.

Tablo 33. Bölgesel Teşvikler Kapsamında Desteklenen Tarımsal Sektörler, Asgari Yatırım Tutarları veya Kapasiteleri

Bölgesel Teşviklerden Yararlanacak Sektörler	2. Bölge
Entegre hayvancılık yatırımları (entegre damızlık hayvancılık yatırımları dâhil)	3 Milyon TL
Gıda ürünleri ve içecek imalatı	3 Milyon TL
Su ürünleri yetiştiriciliği (Balık yavrusu ve yumurtası üretimi dâhil)	3 Milyon TL
Soğuk hava deposu hizmetleri	1.000 metrekare
Lisanslı depoculuk	3 Milyon TL
Seracılık	20 dekar

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

2. bölgede, süt yönlü büyükbaş entegre yatırımlarında 500 büyükbaş, et yönlü büyükbaş entegre yatırımlarında 700 büyükbaş, damızlık küçükbaş hayvan entegre yatırımlarında 2.000 küçükbaş, süt ve et yönlü küçükbaş entegre yatırımlarında 2.000 küçükbaş, damızlık büyükbaş entegre yatırımlarında 500 büyükbaş ve kanatlı entegre yatırımlarında 200.000 adet asgari kapasite şartı aranmaktadır. Bölgesel teşvik unsurları ise bölgelere göre değişkenlik göstermektedir. 2. bölgede yer alan Balıkesir iline ait teşvik unsurları aşağıda Tablo 34’te gösterilmiştir.

Tablo 34. Bölgesel Teşvik Kalemleri

Bölgesel Teşvik Unsurları			2. Bölge
KDV İstisnası			+
Gümrük Vergisi Muafiyeti			+
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	OSB* ve EB** dışında	20
		OSB ve EB içinde	25
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		OSB ve EB dışında	3 yıl
		OSB ve EB içinde	5 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi			+

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

*OSB: Organize Sanayi Bölgesi

**EB: Endüstri Bölgesi

Tablo 34’te yer verilen KDV istisnası ve gümrük vergisi muafiyeti tüm bölgeler için geçerlidir. Yatırımın OSB veya EB’de yapılması durumunda yatırımcılar vergi indirimi ve sigorta primi işveren hissesi desteğine yönelik bir alt bölgede sağlanan oran ve sürelerde bu desteklerden yararlanabilmektedir. İthalat bağımlılığı fazla olan ara malı veya ürünlerin üretimine yönelik yatırımlar, stratejik yatırımların teşviki uygulamaları kapsamında desteklenmektedir. Desteklenecek olan yatırımların kriterleri ise şu şekildedir (TARYAT, 2023):

- Asgari sabit yatırım tutarının 50 milyon TL ve üzerinde olması, yatırım konusu olan ürünün yurt içi toplam üretim düzeyinin ithalattan az olması,
- Yatırımla sağlanan katma değer en az %40 olması ve üretilecek ürünle ilgili toplam ithalat değerinin son bir yıl içerisinde 50 milyon ABD Doları'nın üzerinde olması.

Öncelikli yatırımlarda aşağıda belirtilen yatırım konuları 5. bölgede uygulanan bölgesel desteklerden faydalanabilir. Fakat bu yatırımların 6. bölgede yer almaları söz konusu olduğunda 6. bölge desteklerine bağlıdır. Belirtilen yatırım konuları ise aşağıdaki gibidir (TARYAT, 2023):

- KOSGEB ve TÜBİTAK tarafından desteklenen Ar-GE projeleri sonucunda geliştirilen ürünlerin üretimine yönelik yatırımlar.
- Lisanslı depoculuğa dayalı yatırımlar.
- Asgari 25 milyon TL tutarındaki 25 dekar ve üzeri yerli aksam kapsamında otomasyona dayalı sera yatırımları.
- Çevre İzin ve Lisans Yönetmeliği kapsamında Çevre Lisansına tabi yatırımlar.

Yukarıda bulunan yatırım konularına 20/04/2023 tarihli ve 7108 sayılı karar ile öncelikli yatırımlar kapsamına dijital dönüşüm destek programı kapsamındaki yatırımlar ve yeşil dönüşüm destek programı kapsamındaki yatırımlar eklenmiştir (RG, 2023/7108). Öncelikli yatırımlarda sağlanan destek unsurları ise Tablo 35'te gösterilmiştir.

Tablo 35. Öncelikli Yatırım Kapsamında Destek Unsurları

Destek Unsurları		Destek Oranları ve Süreleri
KDV İstisnası		+
Gümrük Vergisi Muafiyeti		+
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	40
	Vergi İndirim (%)	80
Faiz veya Kâr Payı Desteği	İç Kredi	5 Puan
	Döviz veya Döviz Endeksli Kredi	2 Puan
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		7 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi		+

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

Tablo 35’te bölgesel teşvik unsurlarında olduğu gibi KDV istisnası ve gümrük vergisi muafiyeti öncelikli yatırım unsurlarında da yer almaktadır. Stratejik yatırımlar için sağlanacak olan destek unsurlarına ise Tablo 36’da gösterilmiştir.

Tablo 36. Stratejik Yatırımlarda Destek Unsurları

Stratejik Yatırım Destek Unsurları		2. Bölge
Gümrük Vergisi Muafiyeti		+
KDV İstisnası		+
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	50
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		7 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi		+
Faiz Desteği	İç Kredi	5 puan
	Döviz/Dövizle Endeksli Kredi	2 puan
Sigorta Primi (İşçi Hissesi) Desteği		10 yıl
Gelir Vergisi Stopajı Desteği		10 yıl
KDV İadesi		+ (Sadece 500 milyon TL ve üzeri yatırımlar için)

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

Tablo 35 ve 36’da yatırımın türüne göre yararlanılan destek unsurları farklılık göstermektedir. Bu durumun en temel sebebi stratejik yatırımlarda katma değeri yüksek yatırımların desteklenmesinin esas alınmasıdır. Bölgesel teşviklerde ise iller arasındaki eşitsizliklerin azaltılması ve illerin üretim ve ihracatının artırılması amaçlanmaktadır. Bu yüzden stratejik yatırımlardaki destek unsurları bölgesel teşviklere göre daha fazla ve spesifiklidir. Bununla birlikte Güney Marmara Kalkınma Ajansı (GMKA) tarafından Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliğinde belirtilen usul ve esaslara göre mali ve teknik destek olmak üzere iki destek türü uygulanmaktadır. Mali destek türünde doğrudan finansman desteği, finansman desteği ve faizsiz kredi desteği verilmektedir. Teknik destek türünde ise Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliğinde belirtilen başvuru sahiplerine yönelik olarak danışmanlık, geçici uzman personel görevlendirme, eğitim verme gibi kurumsal nitelikli teknik destek hizmeti sağlanmaktadır.

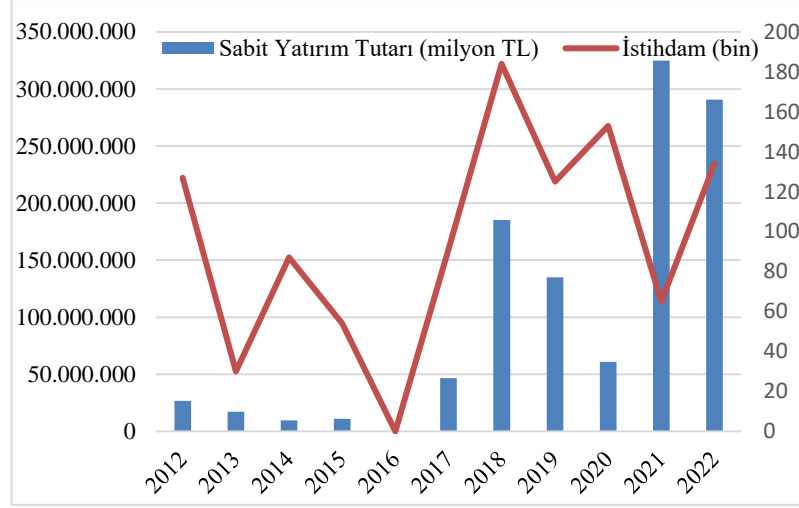
Balıkesir ilinde teşvik belgeli yatırımların sektörel dağılımı Tablo 37’de gösterilmektedir. Tabloda 2012-2022 yılları baz alınarak tarım, madencilik, imalat, enerji ve hizmet sektörlerinin dağılımı incelenmiştir.

Tablo 37. Balıkesir İli Teşvik Belgeli Yatırımların Sektörel Dağılımı (2012-2022 Yılları)

Yıllar	Tarım	Madencilik	İmalat	Enerji	Hizmetler
2012	10,6	12,7	63,8	6,3	6,3
2013	2,0	1,9	62,7	15,7	17,6
2014	5,7	7,7	38,4	13,4	34,6
2015	7,8	5,8	37,2	15,7	33,3
2016	-	4,7	30,1	47,6	17,4
2017	5,0	3,4	40,0	34,0	17,8
2018	10,9	10,0	38,6	20,8	19,8
2019	8,8	10,3	44,1	13,2	23,5
2020	8,4	1,6	50,4	16,0	23,5
2021	7,3	11,0	51,3	15,6	14,7
2022	8,6	7,5	49,1	27,2	7,5

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2023a). <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 25.03.2023).

Tablo 37’de verilen teşvik belgeli yatırımların sektörel dağılımına bakıldığında tarım sektörüne verilen teşvik belgeli yatırımlarda büyük bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Ancak düşük oranlarda seyretmektedir. Bununla birlikte enerji sektörünün %6,3’ten, %27,2’ye yükseldiği, madencilik sektörünün %12,7’den %7,5’e gerilediği görülmektedir. 2022 yılında tarım sektöründe teşvik belgeli yatırımın bir önceki yıla göre arttığı söylenebilir. Fakat sektörel dağılıma bakıldığında tarım sektörü diğer sektörlerin gerisinde kalmaktadır. Balıkesir iline verilen teşvik belgeli yatırımların belge adedi 952’dir. Bu yatırım belgelerinin, 69’u tarım sektörüne, 65’i madencilige, 437 adedi imalat sanayine, 209’u enerji sektörüne, 172’si hizmet sektörüne verilmiştir. Ayrıca Balıkesir ilinde 2012-2022 yıllarında tarım sektörüne verilen teşvik belgeli yatırımların sağladığı toplam istihdam 49.597’dir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023a). Bölgesel yatırım teşviklerinde sabit yatırım tutarı ve istihdam ile ilgili veriler ise Şekil 25’te gösterilmektedir.

Şekil 25. Balıkesir İlinde Yatırım Teşviklerinde Tarım Sektöründe Sabit Yatırım Tutarı ve İstihdam

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı yatırım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 25'te görüldüğü üzere Balıkesir ili yatırım teşviklerinde sabit yatırım tutarı yıllara göre değişmektedir. 2016 yılında ise tarım sektörüne yönelik herhangi bir yatırım teşvik belgesi düzenlenmemiştir. 2016 yılında madencilik, hizmet, imalat ve enerji sektörüne yönelik yatırım teşvikleri sağlanmıştır. Sabit yatırım tutarı 2020 yılında önceki yıllara göre epey gerilemiştir. Bu durum tüm dünyada yaşanan COVID-19 salgını ile ilişkilendirilebilir. Salgının giderek azalması ve bu salgın ile birlikte temiz gıda ihtiyacına olan talebin artması 2021 yılında bir önceki yıla göre tarım sektöründe yatırım tutarının artmasına yol açmıştır. Ancak diğer sektörler ile kıyaslandığında tarım sektörü diğer sektörlerin gerisinde kalmıştır.

2021 yılında sabit yatırım tutarındaki bu artışa rağmen istihdamda keskin bir düşüş yaşandığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla uygulanan sabit yatırımın istihdamı yeteri kadar karşılayamadığı çıkarımı yapılabilir. Bunun akabinde 2022 yılında sabit yatırım tutarı bir önceki yıla göre azalırken, istihdam bir önceki yıla göre artış yaşamıştır. Şekil 25'te yer alan verilere göre genel olarak bir istikrarsızlık hakimdir. Özellikle son iki yılda tarım sektörüne yönelik yatırım tutarlarında artış yaşandığı ancak istihdamda paralel bir artış yaşanmadığı görülmektedir. Balıkesir ilinde tarım sektörüne sağlanan yatırım teşvikleri ile verilen desteklerde ilgili sektör için oldukça önemlidir.

4.4. Balıkesir İli Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Uygulanan Destekler

Balıkesir ilinde tarımsal destekler farklı kurum ve kuruluşlar tarafından verilmektedir. Çalışmanın bu kısmında Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik verilen destekler, teşvikler, hibeler ve krediler yıllar itibariyle incelenmektedir. Balıkesir ilinde ilçelere göre desteklenen ürünler değişkenlik göstermektedir. İlçelere göre tarım havzaları üretim ve destekleme modeli kapsamında desteklenen ürünler Tablo 38’de listelenmiştir.

Tablo 38. Balıkesir İlinde Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli Kapsamında Desteklenen Ürünler

Balıkesir-Altıeylül	Arpa, Buğday, Mısır (Dane), Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytin - Zeytinyağı	Balıkesir-Gönen	Arpa, Buğday, Çeltik, Kanola, Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytin - Zeytinyağı
Balıkesir-Ayvalık	Arpa, Buğday, Mısır (Dane), Pamuk (Kütlü), Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı, Patates	Balıkesir-Havran	Arpa, Buğday, Çavdar, Mısır (Dane), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytin - Zeytinyağı
Balıkesir-Balya	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Nohut, Triticale, Yem Bitkileri, Yulaf	Balıkesir-İvrindi	Arpa, Buğday, Çavdar, Mısır (Dane), Nohut, Yem Bitkileri, Yulaf
Balıkesir-Bandırma	Arpa, Buğday, Çeltik, Mısır (Dane), Kanola, Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı, Soğan (Kuru)	Balıkesir-Karesi	Arpa, Buğday, Çavdar, Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytin - Zeytinyağı
Balıkesir-Bigadiç	Arpa, Buğday, Çavdar, Mısır (Dane), Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı	Balıkesir-Kepsut	Arpa, Buğday, Çavdar, Nohut, Triticale, Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı
Balıkesir-Burhaniye	Arpa, Buğday, Kuru Fasulye, Nohut, Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytin - Zeytinyağı	Balıkesir-Manyas	Arpa, Buğday, Çeltik, Mısır (Dane), Kanola, Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı
Balıkesir-Dursunbey	Arpa, Aspir, Buğday, Çavdar, Mısır (Dane), Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri	Balıkesir-Marmara	Buğday, Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı
Balıkesir-Edremit	Arpa, Buğday, Mısır (Dane), Kuru Fasulye, Pamuk (Kütlü), Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı	Balıkesir-Savaştepe	Arpa, Buğday, Çavdar, Kuru Fasulye, Nohut, Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı

Tablo-38 devamı

Balıkesir-Erdek	Buğday, Mısır (Dane), Kuru Fasulye, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı, Soğan (Kuru)	Balıkesir-Sındırgı	Arpa, Buğday, Çavdar, Mısır (Dane), Kuru Fasulye, Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri
Balıkesir-Gömeç	Arpa, Buğday, Kuru Fasulye, Yem Bitkileri, Zeytin - Zeytinyağı	Balıkesir-Susurluk	Arpa, Aspir, Buğday, Çeltik, Mısır (Dane), Nohut, Ayçiçeği (Yağlık), Yem Bitkileri, Yulaf, Zeytin - Zeytinyağı

Kaynak: TARYAT. (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

Balıkesir ilinde toplam desteklerin içinde alan bazlı destekler 2002 yılında önemli bir paya sahip olmuştur. Balıkesir ili 2002-2022 yılları itibariyle alan bazlı verilen tarımsal destekler Tablo 39’da gösterilmektedir.

Tablo 39. 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir İli Alan Bazlı Destekler

Tarımsal Desteklemeler	2002	2005	2006	2009	2010	2014	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Alan Bazlı Destekler	32.294.427	47.284.642	52.516.972	20.209.826	21.616.533	27.198.866	32.762.021	34.889.596	52.209.903	61.130.611	64.416.216	81.671.099	129.599.095
DGD	32.294.427	33.600.511	52.385.261	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mazot*		8.210.478	-	8.908.990	9.565.604	11.648.212	12.453.629	26.320.076	31.824.624	39.863.375	49.517.779	49.100.792	56.075.753
Enerji	-	-	131.711	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kimyevi Gübre		5.473.653	-	11.263.849	11.632.520	14.183.473	15.485.775	-	9.488.307	9.668.048	11.910.754	24.590.608	27.188.744
Kuraklık	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17.833	20.795
Toprak Analizi	-	-	-	11.418	372.882	496.362	562.681	-	-	-	-	16.880	-
Organik Tarım	-	-	-	25.569	20.256	267.181	635.061	869.772	1.058.715	1.736.240	143.103	1.013.109	1.254.731
İyi Tarım Uygulamaları	-	-	-	-	25.271	603.639	3.624.876	7.468.278	7.825.619	8.481.121	835.325	4.377.025	3.644.494
Fındık (Alan Bazlı)	-	-	-	-	-	-	-	3.910	1.604	610	610	1.777	21.327
Geleneksel Zeytin Bahçeleri Rehabilitasyonu	-	-	-	-	-	-	-	2.578.382	1.726.166	1.040.955	1.191.193	948.446	1.092.769
5 Dekar Altındaki Küçük İşletme Desteği	-	-	-	-	-	-	-	227.560	284.868	340.262	554.046	363.407	203.013
Organik Organamineral Gübre	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	263.405	1.237.422	3.245.052
Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.800	29.825
Alan Bazlı Ek Girdi Desteği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36.822.594

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2023.

*2009 yılı ve sonrasında mazot desteğine gübre desteği eklenmiştir.

Tablo 39'dan anlaşıldığı üzere 2002 yılında alan bazlı destek ödemeleri kapsamında yalnızca doğrudan gelir desteği uygulanmıştır. 2002-2005 yılları arasında bu destek türünün arttığı görülmektedir. 2009 yılından itibaren ise doğrudan gelir desteğinin kaldırılması ile birlikte yeni destek türleri uygulanmıştır. 2009 yılında sonra uygulanan mazot ve gübre desteği ise alan bazlı destekler içerisinde önemli bir paya sahip olmuştur.

2005 yılında uygulanan kimyevi gübre desteği, 2006 yılında verilmemiştir. 2007 yılında ise genel seçimlerin olması nedeniyle yeniden verildiği söylenebilir. 2015 yılında toplam 15.485.775 bin TL destek sağlanan kimyevi gübre de 2017 yılında herhangi bir destek sağlanmamıştır. Bununla birlikte 2018, 2019 ve 2020 yıllarında 2015 yılına göre bir azalma olduğu görülmektedir. Son iki yılda ise önemli ölçüde artışı dikkat çekmektedir.

Organik ve iyi tarım uygulamaları desteklerinde genel olarak bir artış söz konusudur. Ancak organik tarım desteğinde 2020 yılında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün sebebi yaşanan COVID-19 salgını olabilir. Tarım ve hayvancılık sektöründe hayati bir öneme sahip olan kuraklık desteğinin ise son iki yıldır uygulanmakta olduğu ve diğer destek türlerine kıyasla daha az verildiği söylenebilir. İyi tarım uygulamalarında ise organik tarımda olduğu gibi 2020 yılında ani bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Bununla birlikte 2022 yılında bir önceki yıla göre azalışı dikkat çekmektedir. Tablo 39'da alan bazlı desteklerde genel olarak bir artış olduğu fakat bu artışın istikrarlı olmadığı söylenebilir. 2022 yılı için alan bazlı desteklerin %43,2'sini mazot ve gübre desteği, %21'ini kimyevi gübre desteği ve %28,4'ünü ek girdi desteği oluşturmaktadır.

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın yaptığı değişiklikle birlikte Bitkisel Üretime Destekleme Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ'in (Tebliğ No: 2021/40) 2. maddesinin birinci fıkrasındaki destekler arasına ek girdi desteği, toprak analizi desteği ve 2022 yılında yapılacak sertifikalı tohum kullanım desteği ibaresi eklenmiştir (RG, 2022/31796). Ek girdi desteği ve toprak analiz desteği tarımsal üretimde artan girdi maliyetleri nedeniyle bitkisel üretimin azalmasının önüne geçmek amacıyla verilmektedir. 2021 yılında Balıkesir ilinde ise toprak analiz desteği ödenirken 2022 yılında ek girdi desteği ödenmiştir. Bir diğer destek türlerinden olan Balıkesir iline ait fark ödemeleri, hayvancılık ve kırsal kalkınma destekleri Tablo 40'ta gösterilmektedir.

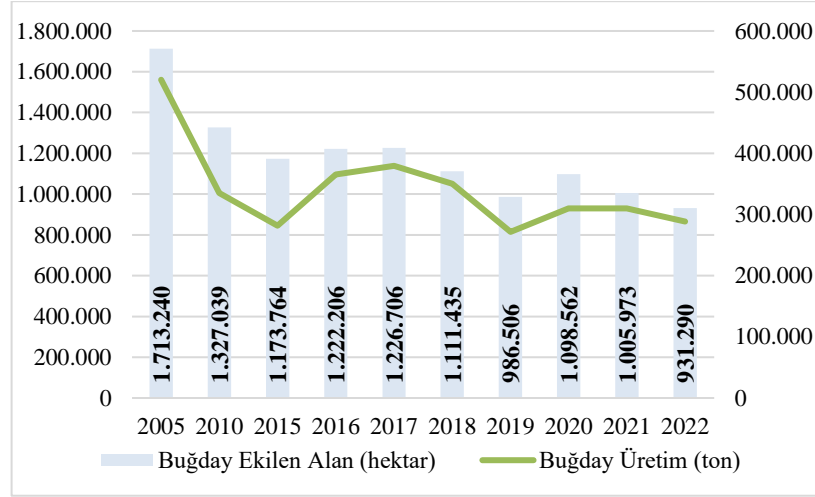
Tablo 40. 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir İli Fark Ödemeleri, Hayvancılık ve Kırsal Kalkınma Destekleri

Tarımsal Desteklemeler	2002	2005	2006	2009	2010	2014	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Fark Ödemeleri	2.103.964	12.003.347	13.207.608	37.184.403	24.111.815	29.372.200	35.230.318	71.863.727	42.777.843	48.088.140	71.208.072	46.588.473	105.071.580
Hayvancılık Destekleri	7.318.228	25.238.298	33.735.266	49.895.461	81.878.193	156.699.483	183.611.826	170.464.378	151.105.625	219.665.028	341.975.764	336.659.475	507.136.176
Yem Bitkileri	1.341.985	7.998.103	8.341.014	7.732.448	7.764.515	15.770.108	14.982.106	18.015.319	26.435.008	38.796.570	37.722.932	37.582.414	39.739.698
Süt	5.872.110	13.563.760	21.046.346	22.044.727	39.766.551	49.062.372	55.484.369	54.875.638	58.105.176	114.020.998	125.830.020	195.845.667	336.026.704
Büyükbaş Hayvan Desteği	-	-	-	12.022.618	24.421.836	40.215.372	39.154.590	331.973	205.360	580.659	824.145	840.250	958.650
Atık Desteği	-	-	-	-	-	-	-	8.417	13.026	2.004	21.042	7.000	1.400
İslah Amaçlı Küçükbaş Yetiştirici Birlikleri	-	-	-	4.430.552	5.424.327	12.465.421	13.431.469	13.407.015	13.369.965	13.395.134	14.851.794	18.820.825	21.333.720
Buzağı	-	562.435	1.112.254	2.989.976	3.963.720	7.017.121	7.683.131	61.086.136	28.162.412	38.334.916	112.973.366	56.306.173	60.311.038
Diğer Hayvancılık Destekleri	104.134	3.114.000	3.235.652	675.141	537.244	32.169.089	52.876.162	22.739.880	24.814.678	14.534.747	49.752.465	27.257.146	48.764.966
Kırsal Kalkınma Desteği	-	-	-	-	-	7.096.683	2.417.803	3.022.997	7.247.566	4.570.776	7.438.259	7.293.891	13.837.341
Genç Çiftçilere Yönelik Proje Desteği	-	-	-	-	-	-	-	7.935.840	8.266.500	-	-	-	-
Uzman Eller Proje Desteği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2.479.665

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2023.

Tablo 40'tan anlaşıldığı üzere Balıkesir ilinde toplam ödenen fark ödemeleri desteği yıllar itibariyle artış göstermiştir. Özellikle 2022 yılında önceki yıla göre oldukça yüksek bir artışın gerçekleştiği göze çarpmaktadır. 2018, 2019 ve 2021 yıllarında ise önceki yıllara göre daha az fark ödeme desteği verilmiştir.

Fark ödemeleri desteği kapsamında Balıkesir'de 2002 yılından bugüne kadar olan süreçte desteklenen ürünler şu şekildedir; kütlü pamuk, yağlık ayçiçeği, kanola, dane mısır, soya fasulyesi, zeytinyağı, hububat, buğday, çeltik, nohut, kuru fasulye, mercimek ve dane zeytin. Bu bağlamda Balıkesir ilinde buğday üretiminde birinci ve ikinci sıralarda yer alan buğdayın ekim alanı, üretim ve verimliliğine ilişkin veriler Şekil 26'da gösterilmektedir.

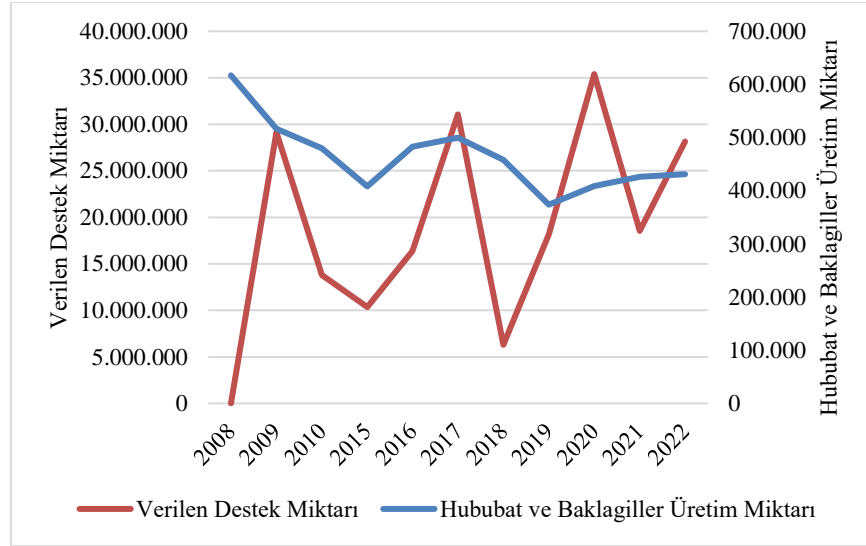
Şekil 26. 2005-2022 Yılları Arasında Buğday Ekilen Alan, Üretim Miktarları

Kaynak: TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 26 incelendiğinde, buğdayda ekilen alanın 2005 yılı itibariyle genel olarak azaldığı görülmektedir. 2010, 2016 ve 2017 yıllarında önceki yıllara göre artış gösterse de 2022 yılında buğdayın ekim alanı 2005 yılından bu yana en düşük seviyesindedir. 2005 yılı buğdayda en fazla üretimin yapıldığı yıldır. 2019 yılında ise ekilen alanın azalmasıyla birlikte üretim önemli miktarda gerilemiştir. 2022 yılında yine buğday üretiminin önceki yıllara göre düştüğü görülmektedir. Buğdaya verilen destek ise 2009 yılında başlamış olup 2012 yılı itibariyle hububat, baklagiller⁴ grubu altında ele alınmıştır. 2009, 2010 ve 2011 yıllarında sırasıyla 13.981.530, 6.733.63 ve 7.692.090 TL destek ödemesi yapılmıştır. 2012 yılı ve sonrasında hububat ve

⁴ Buğday, arpa, yulaf, çavdar, tritikale, mercimek, kuru fasulye, nohut.

baklagiller grubunda yer alan ürünlere ait üretim ve destek miktarı karşılaştırılması yapılarak verilen desteklerin üretimi ne ölçüde etkilediği görülebilir. 2021 ve 2022 yıllarında bu gruba dane mısırdaki eklenmiştir. Şekil 27’de hububat, baklagiller üretimine ve destek miktarına yer verilmiştir.

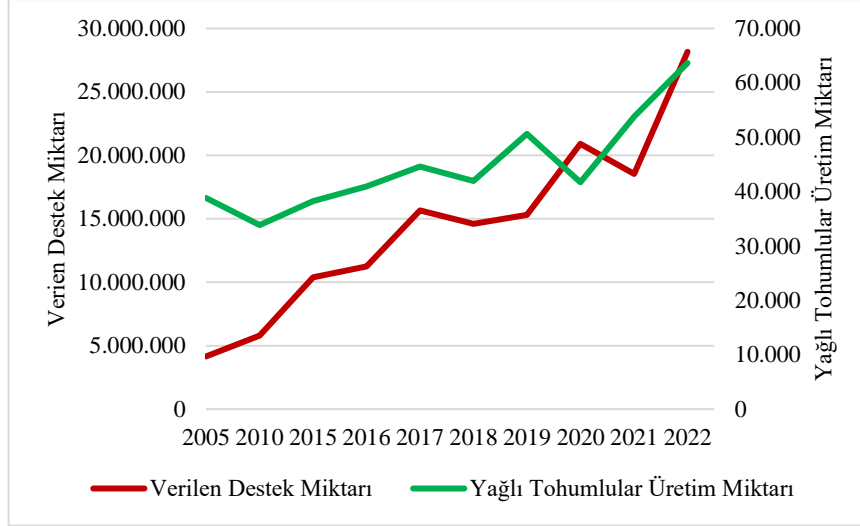
Şekil 27. 2008-2022 Yılları Arasında Hububat-Baklagil Grubu Üretim ve Destek Miktarı Karşılaştırması

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü ve TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 27’de hububat ve baklagil grubuna verilen destek miktarlarında ani yükseliş ve azalışların olduğu göze çarpmaktadır. 2008 yılında herhangi bir destek verilmemiş olup en yüksek üretim 2008 yılında gerçekleşmiştir. 2020 yılı en fazla destek verilen yıl olmasına rağmen üretimde bu destek miktarına paralel bir artış görülmemektedir. Ayrıca 2021 ve 2022 yıllarında da verilen destek miktarının azaldığı ve buna bağlı üretimin de düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla destek ödemeleri ve üretim arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur.

Balıkesir ili hububat ve baklagil ürünlerinde önemli bir il olma özelliğini korumaktadır. Ancak son yıllarda verilen desteklerin azalması ve bu doğrultuda üretiminde azalması ülkemiz açısından bir kayıp olarak görülmelidir. Bir diğer ürün grubu olan yağlı tohumlular⁵ grubuna ilişkin üretim miktarı ve verilen destek miktarı Şekil 28’de gösterilmektedir.

⁵ Kütlü pamuk, aspir, ayçiçeği, soya, kanola

Şekil 28. 2005-2022 Yılları Arasında Yağlı Tohumlular Grubu Üretim ve Destek Miktarı Karşılaştırması

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü ve TÜİK tarım istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 28’de yağlı tohumlularda verilen destek miktarının giderek arttığı görülmektedir. Genel olarak destek miktarına göre üretiminde arttığı gözlemlenmektedir. Ancak 2020 yılında son 15 yılın en yüksek desteği verilirken üretim önceki yıllara göre oldukça düşmüştür. Bu bağlamda özellikle son yıllarda yaşanan sıcaklıkların etkisiyle 2020 yılında verilen desteklerin yetersiz kaldığı söylenebilir. 2022 yılında yağlı tohumlular için verilen destek üretim miktarı zirvede yerini almıştır. Aynı şekilde üretimde verilen desteklere bağlı artmıştır. Bu bağlamda hububat ve baklagil grubuna göre yağlı tohumlulara verilen desteklerin daha istikrarlı olduğu söylenebilir.

Tablo 40’ta hayvancılık desteklerinde süt desteğine önemli bir pay ayrıldığı görülmektedir. Hayvancılık desteklerinin %66,2’sini oluşturan süt desteği, 2002 yılından bu yana sürekli bir artış eğilimindedir. Süt desteğinin ardından hayvancılık destekleri içinde önemli bir paya sahip olan bir diğer destek türü ise buzağı desteğidir. Buzağı desteğinde 2017 yılında önceki yıllara göre oldukça yüksek bir ödeme yapıldığı görülmektedir. 2017 yılındaki bu artışın sebebi olarak tarım ve hayvancılık sektörlerine yönelik milli tarım politika uygulamalarının benimsenmesidir. Milli tarım politikası çerçevesinde bir değerlendirilme yapıldığında buzağı desteğinde gerçekleşen bu önemli artış ile yerli üretimin teşvik edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Hayvancılık sektörü için önemli bir girdi olan yem bitkileri ise hayvancılık destekleri içerisinde %7,8’lik bir paya sahiptir. Tablo 40’ta görüldüğü gibi 2019 yılı itibariyle yem bitkilerine önemli bir destek sağlanmıştır. Ancak 2021 ve 2022 yıllarında girdi

maliyetlerinde yaşanan yüksek artışlara rağmen ödenen yem desteğinin azaldığı dikkat çekmektedir. Çevre kirliliği açısından önemli bir destek türü olan atık desteğinin ise oldukça düşük olduğu görülmektedir. Özellikle hayvancılık faaliyetinden kaynaklanan atıklarda bulunan çeşitli gazlar çevreye ciddi zararlar vermektedir. Çevresel sürdürülebilirlik açısından hayvancılık sektörüne verilen atık desteğinin daha fazla önemsenmesi gerekmektedir.

Balıkesir ilinde gerçekleşen kırsal kalkınma destekleri diğer destek türlerine göre çok daha yeni olup bazı yıllar hiç destek verilmemiştir. İlk kez 2022 yılında uygulanan uzman eller projesinde toplam ödenen destek tutarı 2.479.665 TL'dir. Genç çiftçilere yönelik proje desteği ise 2017 ve 2018 yıllarında uygulanmış olup diğer yıllar uygulanmamıştır. Balıkesir'e yönelik kırsal kalkınma desteklerinin de yetersiz olduğu söylenebilir. Özellikle Türkiye için önemli bir tarım hayvancılık sahası olan bu ilde desteklerin doğru zamanda yeterli miktarlarda verilmesi bu sektörlerin daha da gelişmesini sağlayacaktır. Bir başka destek grubu olan diğer tarımsal amaçlı destekler ise Tablo 41'de gösterilmektedir.

Tablo 41. 2002-2022 Yılları Arasında Balıkesir İli Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler

Tarımsal Desteklemeler	2002	2005	2006	2009	2010	2014	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	-	3.943	1.418.087	1.518.446	1.646.849	2.813.783	4.649.898	6.061.427	7.451.420	5.192.480	11.032.647	11.085.795	12.177.324
Tarımsal Yayımlar ve Danışmanlık	-	-	-	-	-	105.010	1.200.997	363.225	122.745	361.722	737.472	506.000	546.000
Sertifikalı Tohum-Fidan	-	3.943	1.418.087	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sertifikalı Tohum Kullanım	-	-	-	862.955	718.513	1.476.751	1.531.548	2.763.118	2.441.467	2.052.523	3.421.408	2.284.042	5.875.955
Sertifikalı Tohum Üretim	-	-	-	147.416	225.192	833.850	1.186.473	1.824.152	3.489.269	2.438.657	3.563.309	4.155.846	4.128.434
Sertifikalı Fidan Kullanım	-	-	-	508.075	703.144	390.657	452.993	598.713	831.399	-	1.876.817	1.308.798	59.833
Sertifikalı Fidan Üretim	-	-	-	-	-	-	-	-	473.666	-	940.671	553.134	1.027.169
ÇATAK	-	-	-	-	-	-	230.918	397.518	1.491	242.442	-	-	-
Ar-GE Destekleri	-	-	-	-	-	-	-	25.524	-	1.002	1.064	43.421	23.346
Çiftlik Muhasebe Veri Ağı Katılım Desteği	-	-	-	-	-	7.515	46.969	89.178	91.382	94.990	83.567	-	70.800
Lisanslı Depo İşletmelerine Kira Destekleme Ödemesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.144	408.339	2.234.554	445.787
Toplam	41.716.620	84.530.230	100.877.933	108.808.136	129.253.390	223.181.015	258.671.866	294.237.965	269.058.857	338.647.035	496.070.958	483.298.733	770.301.181

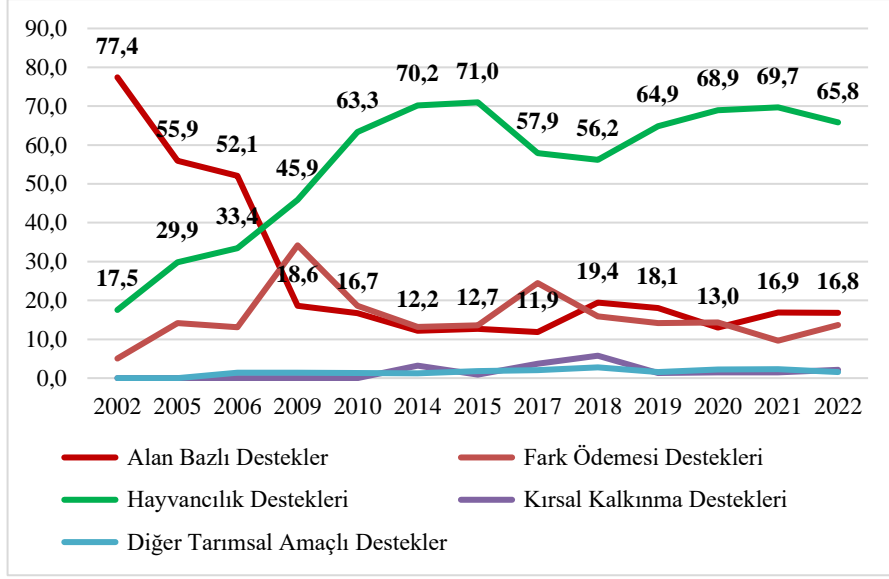
Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2023.

Tablo 41’de görüldüğü üzere diğer tarımsal amaçlı destekler kapsamında yer alan sertifikalı tohum kullanım desteği yıllar itibariyle artmıştır. ÇATAK desteği ise 2015 yılından 2019 yılına kadar uygulanmıştır. Özellikle 2018 yılında diğer yıllara göre oldukça az bir ödeme gerçekleştiği dikkat çekmektedir. ÇATAK desteği sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarından birçoğuna hizmet etmektedir. Ancak ilgili desteğin Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörleri açısından potansiyel il olan Balıkesir ilinde devam etmemesi hem çevresel hem de sektörel olarak bir kayıp olarak nitelendirilebilir. Tarım ve hayvancılık sektörleri için önemli olan Ar-GE desteğine bakıldığında ise 2015 yılı itibariyle uygulandığı ve son iki yılda destek tutarının azaldığı dikkat çekmektedir. 2018 yılında ise hiç ödeme yapılmamıştır. Bu durum Balıkesir ilinde Ar-GE desteğinin yetersiz olduğunu göstermektedir.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yayınlanan strateji raporunda; Gıda, tarım, hayvancılık, enerji gibi sektörlerin verimliliğini arttırmak ve dışa bağımlılığı alternatif kaynaklarla azaltmak için Tarım ve Orman Bakanlığı ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından sektörlere yönelik teknolojik ürün bazlı hedefler belirlenmiştir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023a). Bu hedeflerin içerisinde Ar-GE’ye dayalı tarım teknolojilerine yer verilmiştir. Ancak somut bir girişimin gerçekleşmediği söylenebilir. Dünyada son sekiz yıldır tarım teknolojileri ve yeni gıda adı altındaki girişimler hızla devam etmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de ve Balıkesir ilinde Ar-GE’ye yönelik desteklerin artırılması tarım teknolojileri için faydalı olacaktır.

Balıkesir iline yönelik tarımsal destekleme miktarları yıllar itibariyle değişkenlik göstermektedir. Bununla birlikte fark ödemesi desteklerinde ürünlerin gruplandırılarak ele alınması hangi ürünün ne kadar desteğe ihtiyacı olduğu konusunda belirsizliklere neden olmaktadır.

Tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması açısından Tablo 41’de yer alan destek türleri oldukça önemlidir. Ancak Tablo 41’de görüldüğü üzere bu desteklerin yetersiz olduğu söylenebilir. Aynı zamanda tarımsal destek türlerinin toplam destekler içindeki paylarına bakılmasında fayda vardır. Aşağıdaki Şekil 29’da tarımsal destek türlerinin toplam destekler içindeki payına yer verilmiştir.

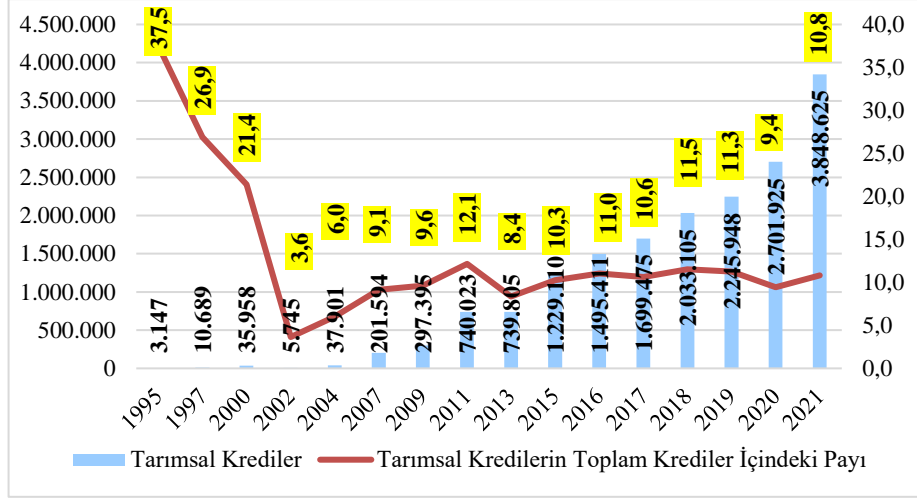

Şekil 29. 2002-2022 Yılları Arasında Tarımsal Destek Türlerinin Toplam Destekler İçindeki Payları (%)

Kaynak: Balıkesir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 29’da 2002 yılında %77,4 oranı ile en fazla desteğin alan bazlı desteklerden karşılandığı görülmektedir. Alan bazlı desteklerin eğiliminde genel olarak bir azalış söz konusudur. Tam aksine hayvancılık desteklerinde ise yıllar itibariyle bir artış gerçekleşmiştir. Ancak 2017 ve 2018 yıllarında hayvancılık desteklerinde bir azalış olmuştur. Bu yıllarda hayvancılıkta ithalatın giderek artmasının ve yüksek enflasyonun etkisinin olduğu söylenebilir.

2022 yılı için en fazla destek türünün hayvancılık desteklerinde ve en az destek türünün diğer tarımsal amaçlı desteklerde gerçekleştiği söylenebilir. Bu bağlamda Balıkesir ilinde hayvancılık desteklerinin ağırlıkta olduğu ifade edilebilir. Tarım ve hayvancılık sektöründe önemli bir diğer destek aracı ise tarım kredileridir. Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik verilen tarımsal krediler ve toplam krediler içerisindeki payı Şekil 30’da gösterilmektedir.

Şekil 30. 1995-2021 Yılları Arasında Tarımsal Kredilerin Toplam Krediler İçindeki Payı (%)
Kaynak: TBB istatistik raporlarından yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 30 incelendiğinde Balıkesir ilinde 2002 yılından 2021 yılına kadar olan süreçte tarımsal kredilerde istikrarlı bir artış gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 1997 ve 2002 yılları arasında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. 1997 yılında 10.689 bin TL'ye yükselen tarımsal kredi kullanımı 2002 yılında 5.745 bin TL'ye kadar gerilemiştir. Aynı zamanda 2002 yılında tarımsal kredilerin toplam krediler içindeki payında da keskin bir düşüş yaşandığı görülmektedir. 2000 yılında Maastricht Kriterinin altında bulunan kamu kesimi borç yükü ve 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz özellikle kamu bankaları üzerinde bir baskı oluşturmuştur.

2002 yılından sonra özel bankalarında tarım sektörüne kredi imkânı sağlaması ile birlikte tarımsal kredi kullanımında bir artış yaşanmıştır. 2002 yılında 5.745 bin TL olan kredi kullanımı 2021 yılına gelindiğinde 3.848.625 milyon TL'ye yükselmiştir. Bu bağlamda Balıkesir ilinde kullanılan tarımsal krediler 2003 yılından itibaren sürekli bir artış eğilimindedir. Türkiye'de toplam krediler içerisinde tarımsal kredilerin 2021 yılındaki payı %2,9 iken Balıkesir ilinde %10,8'dir. Bu durumda Balıkesir ilinde tarımsal kredi kullanımına daha fazla kaynak ayrıldığını ifade etmektedir. Türkiye'de toplam kullanılan tarımsal krediler içerisinde Balıkesir payı ise 1995 yılında %0,9 iken 2002 yılında %0,2'e gerilemiştir. 2003 yılında %1'e yükselerek 2021 yılında %2,8 olarak gerçekleşmiştir.

Kredilerden sonra bir diğer önemli destek aracı olarak nitelendirilebilecek IPARD projesi, 2011 yılı itibariyle Balıkesir ilinde uygulanmaktadır. Avrupa Birliği (AB) tarafından aday ve potansiyel aday ülkelere destek olmak amacıyla oluşturulan IPARD programında belirlenen sektörler ve uygunluk koşulları kapsamında TKDK

tarafından yatırımcılara hibe olarak kullanılmaktadır. TKDK, başvuru çağrısında bulunarak destek almak isteyenlere yönelik koşullar ve esaslar belirlemektedir. Başvuru sahibi aynı başvuru çağrı döneminde birden fazla proje başvurusu yapamamaktadır. İlk çağrısına 1 Temmuz 2011 tarihinde çıkılan IPARD I Programı, 7 Ekim 2015 tarihindeki 15. çağrı ile tamamlanmıştır. IPARD II Programı ise 2016 yılında başlayarak 2022 yılında 13. çağrı ile tamamlanmıştır. 1. Çağrı döneminde Balıkesir ili dâhil edilmemiştir. 2. çağrı döneminde ise herhangi bir destek sağlanmamıştır. 2012 yılı 3. çağrı döneminde programın daha fazla duyulması ve yaygınlaşması üzerine Balıkesir’de toplam yatırım tutarı 5.495.003 TL, toplam ödenen hibe tutarı 2.482.928 TL ve toplam ödenen tutar ise 2.222.123 TL olarak gerçekleşmiştir. En fazla ödeme yapılan yıllar ise sırasıyla 2021 ve 2022 yıllarıdır. Balıkesir ilinde IPARD I ve II programları kapsamında toplam yatırım tutarı 937.293.458 TL, toplam hibe tutarı 477.655.048 TL olarak gerçekleşmiştir (TKDK Balıkesir İl Koordinatörlüğü, 2023).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuçlar

Tarım ve hayvancılık, sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenidir. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma ile tarım ve hayvancılık sektörü arasındaki ilişki oldukça önemlidir. Sürdürülebilir kalkınma, bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden şimdiki neslin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan bir kalkınma anlayışıdır. Tarım ve hayvancılık ise insanın hayatını idame ettirmesi ve refahı için gerekli olan gıda ve diğer temel ihtiyaçlarını karşıladığından dolayı sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın bir alt kümesini oluşturan sürdürülebilir tarım, gıda ve diğer tarımsal ürünlerin çevre dostu, sosyal açıdan adil ve ekonomik açıdan uygun bir şekilde üretilmesine odaklanmaktadır. Tarıma yönelik bu yaklaşım, çevre ve insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri en aza indirirken üretkenliği ve verimliliği optimize etmeyi amaçlamaktadır.

Tarım ve hayvancılık sektörü; yoksulluğu ortadan kaldırmak, açlığı sona erdirmek ve gıda güvenliğini sağlamak gibi benzeri sürdürülebilir kalkınma amaçlarının çoğuna ulaşmak için gereklidir. Sürdürülebilir kalkınma bakımından uygun olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri tarımsal üretkenliği artırarak, kırsal kalkınmayı teşvik ederek, gıda kalitesini ve beslenmeyi iyileştirerek bu hedeflere ulaşılmasına yardımcı olabilir.

Sürdürülebilir kalkınmaya uyumlu bir tarım ve hayvancılık sektörü hem şimdiki hem de gelecek nesil için umut vadetmektedir. Bu bağlamda tarım ve hayvancılık sektöründe sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde uygulanacak olan teşvikler ve destekler kritik bir öneme sahiptir. Tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan teşvikler ve destekler tarım ve hayvancılıkta uzun vadede sürdürülebilirliğin sağlanması hususundaki araçlar olarak ifade edilebilir.

Tarım ve hayvancılık teşvik politikaları, doğal kaynakları koruyan ve tarımın olumsuz çevresel etkisini azaltan sürdürülebilir uygulamaları benimsemeye teşvik edecek şekilde tasarlanabilir. Örneğin politikalar, çiftçilere toprak erozyonunu azaltan koruyucu toprak işleme uygulamalarını benimsemeleri veya gübrelerin su yollarına

akmasını en aza indiren besin yönetimi uygulamaları için mali teşvikler sağlayabilir. Dolayısıyla tarım ve hayvancılık sektöründe çevrenin de dâhil olduğu mali teşvik uygulamaları bu sektörün gelişimini de beraberinde getirecektir.

Sürdürülebilir tarım uygulamaları, çevresel faydaların yanı sıra ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğe de katkıda bulunabilir. Örneğin, sürdürülebilir uygulamalar, uzun vadede üretkenliği ve kârlılığı attırdığı gibi kırsal kesimin sağlığını ve refahını iyileştirebilir. Bu nedenle, sürdürülebilir uygulamaları teşvik eden tarımsal ve hayvansal teşvik politikaları, sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutu olan ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir. Bu tür teşvik politikaları, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden tarımsal üretimin mevcut ihtiyaçları karşılmasını sağlamaya yardımcı olabilir.

Türkiye’de tarım sektörüne yönelik uygulanmış ve uygulanan mali teşviklere, desteklere, kredilere ve hibelere bakıldığında sürdürülebilirliğin ön planda olmadığı çıkarımı yapılabilir. Türkiye’de nüfusun giderek artması, ekilen alanların giderek azalması gelecek nesil için bir tehdit oluşturmaktadır. Türkiye, bu tehdidin karşısında gıda ihtiyacını karşılayabilmek için ithalata sıkça başvurmaktadır. Ancak ithalatın giderek artması birçok temel gıda ürünüde dışa bağımlılığı artırmaktadır. Bu durum tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan politikaların verimliliğini sorgulatmaktadır. Türkiye’de bu zamana kadar olan dönemde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik çeşitli politikalar uygulanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde 1923 yılında Cumhuriyet ilan edilmeden hemen önce İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. İzmir İktisat Kongresinde milli ekonominin temelini ziraat ile mümkün olacağı düşünülerek tarım ve hayvancılıkta yeni politika arayışlarına gidilmiştir. Bu kongrede çiftçiler isteklerini dile getirmiştir. İsteklerin birçoğu köylü halkının üretim yapmasını engelleyen, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde yabancılara mecbur kalınan uygulamaların kaldırılmasına yönelik olmuştur. Bunun üzerine aşar vergisinin kaldırılması, tütünde Reji İdaresi’nin kaldırılması ile alkol ve tütün tekellerinin Türk vatandaşlarına verilmesi, ucuz taşımacılığın yaygınlaştırılması vb. kararlar kısa süre içerisinde gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminden 1980 yılına kadar olan süreçte Türkiye’nin tarım ve hayvancılık sektörü ile büyüyen bir ülke konumunda olduğu söylenebilir. 1980 yılına gelindiğinde ülkenin ancak sanayi sektörü, hizmet sektörü ve turizm sektörü ile

kalkınabileceği düşünülmüştür. Bunun üzerine ekonomi politikalarında tarım ve hayvancılık sektörü ikinci plana atılmıştır. 1980 yılında kabul edilen 24 Ocak Kararları tarım ve hayvancılık sektörü için bir dönüm noktası olmuştur. Tarım ve hayvancılık sektörünün ekonomik kalkınma üzerinde bozucu bir etkiye sahip olduğu düşünülerek ithalat yaygınlaştırılmış ve yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiştir. 24 Ocak 1980 Kararlarında yer edinen “istikrar ve uyum programları” ile beraber Türkiye’de özelleştirme başlamıştır. Özelleştirme ilk olarak tarım sektöründe uygulanmıştır. Örneğin; Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları A.Ş. (SEKA), Türk Şeker Fabrikaları ve Sümerbank kurumları özelleştirilmiştir. Bu yapılan özelleştirmelerin tarımda kendi kendine yeterli bir ülke olma durumunu zaman içerisinde zedelediği söylenebilir. 1990’lı yılların sonunda ise tarım ve hayvancılık sektöründe artan sorunların çözümü için IMF ve Dünya Bankası ile iş birliğine gidilmiştir. Dünya Bankasıyla yapılan “Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması” çerçevesinde uygulamaya konulan ARIP projesi de reform uygulamaları ile ilgili önemli bir adım atılmıştır. 2001 yılından itibaren uygulanmaya başlayan ARIP projesi ile birlikte tarımsal fiyat, kredi desteklemeleri, girdi sübvansiyonları kaldırılmış ve DGD’ye geçilmiştir. DGD’ye ağırlık verilmesi diğer desteklerin önünü kapatmıştır.

2000 yılından itibaren tarım sektöründe ciddi reformlar düzenlenmiş bu yıldan itibaren alan bazlı destekler, hayvancılık destekleri ve kırsal kalkınma politikaları uygulamalarına ağırlık verilmiştir. Aynı zamanda ARIP projesi ile birlikte 4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Yasası ile “özerklik” adı altında birliklerin tasfiyesi, etkisiz hale getirilmiştir. Ayrıca Tarım Satış Kooperatifleri’ne devlet tarafından mali destek yapılması yasaklanmıştır. Dolayısıyla bu durum tarım sektörüne yönelik gerçekleşen desteklerin kısıtlanmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, Türkiye’nin tarım ve hayvancılığa yönelik teşvik politikalarında istikrarlı, sürdürülebilirliğin ön planda tutulduğu, üretimde etkinliğe ve verimliliğe dayalı politikalar izlemediği açıktır.

Türkiye’de tarım ve hayvancılık teşvik politikalarında toprak sağlığını, biyoçeşitliliği ve su korumayı destekleyen organik tarım ve iyi tarım uygulamalarının diğer tarımsal destek türleri ile kıyaslandığında oldukça düşük olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Ar-GE’ye yatırım tarım ve gıda sektörünün büyümesine aynı zamanda verimliliğinin artmasına da katkı sağlamaktadır. Türkiye’nin reel tarımsal Ar-GE harcamalarına bakıldığında 2000’li yıllarda arttığı görülmektedir. Ancak

tarımsal katma değeri ile oranlandığında OECD üye ülkelerinin gerisinde kalmaktadır. Bu durum yeterli Ar-GE desteğinin sağlanmadığının bir göstergesi olabilir.

Balıkesir ili, farklı iklimlerin bir arada bulunduğu ve verimli toprak arazilerinin yaygın olduğu Türkiye için önemli tarım alanlarından biridir. Ancak buna rağmen tarım ve hayvancılığa yönelik yapılan yatırımların yeterli olmadığı söylenebilir. Bu durum, Balıkesir ilinde son yıllarda turizm ve sanayi sektörlerinde yaşanan ekonomik gelişim ile yakından ilişkilidir. Ayrıca küresel olarak yaşanan iklim değişikliği göz önünde bulundurularak verilen destekler de oldukça azdır.

Balıkesir ilinde tarım sektöründe teşvik belgeli yatırımın diğer sektörlerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte Ar-GE, atık ve kuraklık destekleri diğer destek türlerine göre oldukça düşüktür. Sürdürülebilir kalkınma için önemli destek türlerinden olan organik tarım ve iyi tarım uygulamaları ise ilde, yeterli rağbeti görmemektedir. Aynı zamanda sertifikalı tohum üretim ve kullanım, sertifikalı fidan üretim ve kullanımı için sağlanan destekler 2009 yılında başlamış olup, bazı yıllar hiç verilmemiştir. Türkiye’de olduğu gibi Balıkesir ilinde de tarımsal girdi maliyetlerindeki artış, hayvancılık faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Balıkesir ili, özellikle kanatlı hayvan yetiştiriciliği bakımından Türkiye için oldukça önemlidir. Ancak kanatlı hayvan yetiştiriciliğindeki başlıca sorunlardan biri, yem ihtiyacının yeterli bir şekilde karşılanamamasıdır. Yerli yem üretimi teşvik edilerek bu sorun çözülebilir. Ayrıca Balıkesir ili, organik tarım ve iyi tarım uygulamaları açısından uygun arazilere sahiptir. Fakat çiftçilerin gelir, eğitim, örgütlenme eksikliği ve Ar-GE çalışmalarının yetersizliği gibi nedenlerden dolayı yeterli düzeyde organik tarım ve iyi tarım uygulamaları yapılamamaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda, Balıkesir ilinde teşvikler ve desteklerde istikrarın korunmadığı ve belli bir ilkeye bağlı kalınarak politikaların belirlenmediği söylenebilir.

Tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvik politikalarının sürdürülebilir kalkınma üzerinde önemli bir etkisi vardır. Sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayan tarım ve hayvancılık teşvik politikalarına örnek olarak, organik tarım, organik gübre, su tasarrufu sağlayan sulama sistemleri, çevreye uyumlu tarımsal girdiler verilebilir. Bu teşvik politikaları çiftçilere de yarar sağlamalıdır. Yerinde ve doğru bir şekilde uygulanan sürdürülebilir tarım ve hayvancılık uygulamaları çiftçiler için tarımsal üretimin ve verimliliğin artmasına ve girdi maliyetlerinin düşmesine katkıda bulunabilir. Bu bağlamda tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan

mali teşvik politikaları, sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlamak için sürdürülebilir uygulamaları teşvik edecek ve sürdürülemez uygulamaları caydıracak şekilde belirlenmelidir.

5.2. Öneriler

Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvikler ve destekler ekonomik koşullara ve yaşanan iklim değişikliklerine bağlı olarak yıllara göre değişiklik göstermektedir. Sektördeki bu değişime uygun olarak bilgi üretimi, mali teşvikler ve destekler önemini giderek artırmaktadır.

Türkiye’de ve Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile uğraşan çiftçilerin veya üreticilerin başlıca sorunlarından biri yeterli teknolojiye ve bilgiye sahip olmamalarıdır. Bu nedenle tarım ve hayvancılık sektöründe öncelikle var olan sorunların belirlenmesi ve sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri getirilmesi gerekmektedir.

- Tarım ve hayvancılık sektöründe en önemli sorunlardan biri sektörün ikinci plana atılarak bu yaklaşımla politikaların belirlenmesidir. Nüfusun giderek arttığı, gıda ve suya erişimin giderek azaldığı günümüz şartlarında Türkiye için potansiyel sektör olan tarım ve hayvancılık sektörünün hayati bir öneme sahip olduğu anlaşılmalı, bu bağlamda teşvikler ve destekler uygulanmalıdır.
- Tarım arazilerinin, çayır ve meraların imara açılması tarım ve hayvancılık sektörüne ciddi boyutlarda zarar vermektedir. Bu yüzden var olan arazilerin, çayır ve meraların verimli bir şekilde kullanılması yönünde teşvik edici politikalar uygulanmalıdır.
- Tarım Kanununda yer alan 21. maddeye göre, tarımsal destek ödemelerinin GSYH’nin %1’inden az olamaz hükmü ise yıllardır yerine getirilmemektedir. Kanunda belirtilen bu madde hükmü uygulanmaya geçilmelidir.
- Özellikle 1980 yılından sonra tarım ve hayvancılık sektöründe ithalatın giderek yaygınlaştırılması günümüzde halen devam etmektedir. İthalatın bir çözüm olarak görülmesinden ziyade üretimde ve verimlilikteki sorunların gerçekçi bir şekilde saptanması ve detaylı bir plan belirlenerek çözülmesi gerekmektedir.

- Türkiye’de düzenli tarım sayımının yapılması ve teşvikler ile ilgili verilerin daha detaylı ve düzenli olarak yayınlanması gerekmektedir.
- Türkiye’de çiftçiler organik tarım ve iyi tarım gibi sürdürülebilir tarım tekniklerini benimsemeye teşvik edilmelidir. Bu uygulamalar ile birlikte kimyasal girdiler azaltılabilir, toprak sağlığı korunabilir ve olumsuz çevresel etkiler en aza indirgenebilir.
- Türkiye, birçok sektörde teşvik ve hibe programı uygulamasına rağmen yeterli çıktı elde edememektedir. Bu yüzden tarım ve hayvancılığa yönelik uygulanan teşvikler su tasarrufu ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunlar ile birlikte ele alınmalıdır.
- Türkiye’de su israfını önlemek için damla sulama gibi verimli sulama sistemlerinin kullanımı özendirilmelidir. Ayrıca çiftçilere, sulamanın uygun şekilde programlanması ve izlenmesi gibi su tasarrufu uygulamaları konusunda eğitim ve kaynaklar sağlanmalıdır.
- Sürdürülebilirliğe yönelik geliştirilen mali teşvikler, çiftçilerin belgelendirme gereksinimlerini karşılamalarına, işleme ve depolama altyapısına yatırım yapmalarına ve sürdürülebilir üretime değer veren pazarlara erişmelerini sağlayabilir.
- Hayvancılık ile uğraşan çiftçilerin, yem verimliliği en uygun hale getirilmeli, gübre etkili bir şekilde yönetilmeli ve kullanılmalıdır. Bununla birlikte hayvancılıkta arazi kullanım planı oldukça önemlidir. Süt ve besi hayvancılığı kaynaklı nitrat ve metan kirliliğinden dolayı dar alanda yapılan hayvancılık faaliyetleri sürdürülebilir değildir.
- Türkiye jeotermal enerji kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Jeotermal enerji ile birlikte zirai üretim yapılabilir. Örneğin jeotermal enerji, soğuk iklimlerde toprağı ısıtmak için kullanılabilir, bu da erken ekime olanak tanır ve büyüme mevsimini uzatır.
- Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan teşviklerde çoğunlukla AB, IMF gibi kuruluşların sunduğu şartlar doğrultusunda teşvik politikaları belirlenmektedir. Dolayısıyla ülkede tarım ve hayvancılık sektöründe var olan sorunların çözülmeden teşvik politikaları uygulanması sorunların katlanarak büyümesine yol açmaktadır. Tarım ve hayvancılık

sektöründe öncelikle mevcut problemler çözülmeli, daha sonra teşvik politikaları uygulanmalıdır.

- Gıda krizi sorunu ile mücadele edilmesinde önemli bir role sahip olan Lisanslı Depoculuk sisteminin ülkemizde daha fazla geliştirilmesi gerekmektedir. Lisanslı depoculuk çerçevesinde teşvik politikaları uygulamaları artırılmalıdır. Böylelikle gıda ürünleri uzun süre saklanabilecek ve doğru bir şekilde uygulandığında bu alandaki ticaret yaygınlaşabilecektir.
- İklim değişikliğinin bölgelere göre farklı etkileri olabilmektedir. Dolayısıyla iklim değişikliğinin olası etkileri, bölge ve ürüne göre belirlenmeli ve bu yönde çalışmalar yapılmalıdır.
- Kırsalda işsizliğin yüksek olmasından dolayı kentlere göç halen devam etmektedir. Bunun sonucunda ise kent sorunları çoğalmakta ve tarımsal üretim azalmaktadır. Bu yüzden de kırsalda özellikle gençler için tarım ve hayvancılık faaliyetlerini teşvik edici politikalar uygulanmalıdır.
- Kırsalda yaşayan kesimin ulaşım, okul, hastane gibi temel gereksinimlerinin karşılanması daha fazla önemsenmelidir. Yalnızca ekonomik ihtiyaçların karşılanmasından ziyade sosyal ve kültürel ihtiyaçların da karşılanması o yöredeki halkın göç etme nedenlerinden birkaçının ortadan kalmasını sağlayacaktır.
- Balıkesir ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik uygulanan mali teşvikler ve destekler ülke politikaları doğrultusunda şekillenmiştir. Tarım ve hayvancılık sektörü için potansiyel bir il olan Balıkesir’de çiftçiler ve üreticiler daha fazla desteklenmelidir.
- Balıkesir ili, yıllardan beri tarım ve hayvancılık ile varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise Balıkesir ekonomisinde bu sektörün ağırlıkta olduğu söylenebilir. Ancak önceki yıllar ile karşılaştırıldığında tarım ve hayvancılık sektöründe gerek istihdam gerekse de dış ticaret azalmıştır. Bu doğrultuda Balıkesir ilinde sürdürülebilir tarım ve hayvancılık uygulamaları daha fazla benimsenmeli, Ar-GE yatırımları arttırılmalı, çiftçilere sürdürülebilir tarım ve hayvancılık uygulamaları ile ilgili eğitimler verilmeli, üretimi teşvik edici yeni politikalar uygulanmalıdır.

Yukarıda yer verilen öneriler doğrultusunda, Türkiye ve Balıkesir ili için öncelikle mevcut sorunların belirlenmesi ve bu sorunların çözümünde sürdürülebilir kalkınmaya dayalı tarım, çevre, finans ve kırsal kalkınma dahil olmak üzere farklı sektörler arasında işbirliği teşvik edilmelidir. Bununla birlikte tarım ve hayvancılık sektöründe sürdürülebilirliği teşvik edebilmek için mali teşviklerin ve desteklerin rolü doğru bir şekilde analiz edilmelidir. Bu analizden sonra ise uygulamaya konulan mali teşviklerin ve desteklerin etkinliğini ve etkisini değerlendirebilmek için izleme ve değerlendirme komitesi kurulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abay, C., Olhan, E., Uysal, Y., Yavuz, F. ve Türkekul, B. (2005). *Türkiye’de tarım politikalarında değişim*. Ankara: VI. Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası Teknik Kongresi.
- Acar, M. ve Aytüre, S. (2014). *Dünyada ve Türkiye’de tarım ve tarım politikalarının geleceği*. (1.bs.) Bursa: Ekim Basım Yayınları.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2009). Türkiye’de ve Dünyada tarımsal destekleme politikalarında son gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (9), 1-19.
- Adhikari, S. (2015). Contribution of agriculture sector to national economy in Nepal. *The Journal of Agriculture and Environment*, 16, 180-187.
- Aimin, H. (2010). Uncertainty, risk aversion and risk management in agriculture. *Hydrometallurgy*, 1, 152-156.
- Akdeve, E. ve Karagöl, T. E. (2013). Geçmişten günümüze Türkiye’de teşvikler ve ülke uygulamaları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 329-350.
- Akman, N., Şen, Ö. ve Cedden, F. (2017). Türkiye’de sığır yetiştiriciliği. *Tarım Haftası 2017: Türkiye’nin Hayvansal Üretimi (Mevcut Durum ve Gelecek) Sempozyumu*, Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, 55-76.
- Akpulat, F. (2019). *Sürdürülebilirlik kavramına farklı yaklaşımlar: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aktan, C. C. (2001). Teşvik kollamacılık, yolsuzlukla mücadele stratejileri. *Ankara: Hak-iş Yayınları*. <http://www.canaktan.org/din-ahlak/ahlak/yolsuzlukla-mucadele-stratejileri/tumyazilar/tesvik-kollama.pdf> (Erişim Tarihi: 15.08.2022).
- Aktaş, E., Altıok, M. ve Songur, M. (2015). Farklı ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin karşılaştırmalı analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (4), 55-74.
- Alp, E. (2013). *Bir maliye politikası aracı olarak tarımı destekleme politikaları (findık örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altay, A. ve Karabulut, Ş. (2017). Türkiye’de mali teşvik sistemi ve yatırımlara sağlanan mali teşviklerin değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (4), 189-202.
- Altunbaş, D. (2003-2004). Uluslararası Sürdürülebilir Kalkınma Ekseninde Türkiye’deki Kurumsal Değişimlere Bir Bakış. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1 (1-2), 103-118.
- Altuntaş, H. (2021). *Türkiye’de tarım destekleme politikaları ve etkinliğinin artırılmasına yönelik değerlendirme*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Aracı, B. (2010). *Cumhuriyet döneminde günümüze tarım politikalarında devlet  iftliklerinin rolü ve fiziki mek na etkisinin irdelenmesi Lüleburgaz sarmısaklı  iftliği  rneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Ardoğan, R. (2012). *Tüketim, nüfus ve  evre sorunları: orantısız denklem*. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 1 (4), 81-106.
- Arendonk, A. V. (2015). *Developing the share of agriculture in GDP and employment*. Master Thesis. Holland: Wageningen University.
- Arı, S. (2019). *Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması için Türkiye'de tarım- evre özeline politika önerilerinin geliştirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Arslan, G. (2021). *Türkiye'de tarım sektörünün temel sorunları ve uygulanan tarım politikalarının Türkiye ekonomisi üzerine etkileri: 2000-2018*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asheim, G. B. and Brekke, K. A. (1993). Sustainability when resource management has stochastic consequences. *Discussion Paper Central Bureau of Statistics*, 86, 1-32.
- Asresie, A. and Zemedu, L. (2015). Contribution of livestock sector in Ethiopian economy: a review. *Advances in Life Science and Technology*, 29, 79-90.
- Atağe , İ.  . (2017). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk dış politikasının inşasındaki rolü. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (5), 91-101.
- Aydemir, C. ve Pıçak, M. (2007). GAP bölgesinde hayvancılığın gelişimi ve Türkiye içindeki konumu. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (22), 13-37.
- Aydemir, C. ve Pıçak, M. (2008). Ekonomik gelişme sürecinden tarım-sanayi ilişkilerinin sektörler arası bütünleşmeye etkileri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (10), 129-147.
- Aydın, E., Can, M. F., Aral, Y., Cevger, Y. ve Sakarya, E. (2010). Türkiye'de canlı hayvan ve kırmızı et ithalatı kararlarının sığır besicileri üzerine etkileri. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 81 (2), 21-57.
- Aytemiz, L. ve Helhel, Y. (2007). Kobilere teşvik tedbirlerinden yararlanma eğilimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 163-179.
- Babacan, A. (1999). *Genel tarım politikaları çerçevesinde doğrudan gelir ödemeleri sistemi*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Babacan, S. (2006). *AB sürecinde Türkiye hayvancılık sektörünün avantaj ve dezavantajları*. İzmir: İzmir Ticaret Odası.
- Başaran, B., Atik, V. T. ve Güngör, G. (2016). Türkiye'de tarımsal kredi kaynakları ve kredilerde denetim sorunu. *VII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*. Isparta: Süleyman Demirel  niversitesi. ss. 1723-1732.

- Başaran, M. O. (2019). *Maliye politikası aracı olarak teşvik politikaları ve Türk teşvik sisteminin değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baştürk, K. (2012). *Vergi teşvik politikası ve Türkiye’de AR-GE faaliyetlerine yönelik vergi teşvikleri*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayar, R. (2018). Arazi kullanımını açısından Türkiye’de tarım alanlarının değişimi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16 (2), 187-200.
- Bayraktar, Y. ve Bulut, E. (2016). Tarımsal desteklerin değişen yapısı ve yüksek tarımsal desteklerin nedenleri: Türkiye için karşılaştırmalı bir analiz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66 (1), 45-66.
- Bayramoğlu, Z. (2010). Tarımsal Verimlilik ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 24 (3), 52-61.
- Benek, S. (2007). Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde Türkiye’deki tarımsal işletmelerin günümüzdeki durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0 (15), 191-206.
- Benk, S. (2005). Vergisel teşvikler ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları. *Vergi Sorunları Dergisi*, 206, 183-191.
- Beyhan, E. (2008). Sürdürülebilir kalkınma – çevre ve yerel yönetimler. *Yerel Siyaset Aylık Bilimsel Siyasi Dergi*, 35, 12-17.
- Biniş, M. (2020). Çeşitli sosyo-ekonomik göstergeler açısından Balıkesir ilinin görünümü. E. Öz., Altunakar Mercan, S. Ş. ve Buyrukoğlu, S. (Editörler), *Vergi ve sosyoekonomik göstergeler çerçevesinde Türkiye içinde* (s. 199-233). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Bolnick, B. (2004). Effectiveness and economic impact of tax incentives in the SADC region. *Gaborone: SADC Tax Subcommittee. SADC Trade, Industry, Finance and Investment Directorate*. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACY929.pdf (Erişim Tarihi: 04.09.2022).
- Bozdoğan, R. (2005). Sürdürülebilir gelişme düşüncesinin tarihsel arka planı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1011-1028.
- Bozoğlu, M. ve Ceyhan, V., (2007). Measuring the technical efficiency and exploring the inefficiency determinants of vegetable farms in Samsun province, Turkey. *Agricultural Systems*, 94, 649 - 658.
- Briones, R. M. (2013). Agriculture, rural employment, and inclusive growth, PIDS Discussion Paper Series 2013-39, *Philippine Institute for Development Studies*. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/126960/1/pidsdps1339.pdf> (Erişim Tarihi: 28.09.2022).
- Burfisher, M. and Hopkins, J. (2003). Decoupled payments: household income transfers in contemporary U.S. agriculture. *USDA-ERS Agricultural Economic Report*, 822, 1-29.

- Candan, G. ve Yurdadoğ, V. (2017). Türkiye’de maliye politikası aracı olarak teşvik politikaları. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 154-177.
- Capper, J. L. (2013). Should we reject animal source foods to save the planet? a review of the sustainability of global livestock production. *South African Journal of Animal Science*, 43 (3), 233-246.
- Cavalli, L., Rocha, F.A., Brito, B.G., Cristina, K., Brito, T. and Rotta, A.M. (2021). Major sustainable development goals applied to aquaculture. *Pesquisa Agropecuária Gaúcha*, 27, 110-126.
- Cengiz, Ç. (2010). *Avrupa Birliği tarım politikalarında reformlar ve sonuçları*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cerev, G. ve Yenihan, B. (2017). İşgücü piyasası temel kavramları doğrultusunda Elazığ ili işgücü piyasasının mevcut durumu ve analizi. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 77-90.
- Cheong, D. Jansen, M. and Peters, R. (2013). *Shared harvests: agriculture, trade and employment*. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.
- Ciglovska, B. (2018). Developing sustainable agricultural sector, as an impetus for Macedonia’s economic growth. *European Journal of Sustainable Development*, 7 (4), 545-555.
- Cimşit, E. (2020). *Türkiye’de hayvancılık sektörünün sorunlarının et fiyatlarına yansımaları Kars örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Kars: Kafkas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Civan, O. (2021). *Tarım sektörünün finansmanında kooperatiflerin rolü: Tarım Kredi Kooperatifleri örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çalışkan, İ. (2021). *İlçe idarelerinde tarım ve hayvancılık politikaları: Karabük Eflâni ilçesi üzerine bir inceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, A. (2019). *Tarımın finansmanı, özel banka uygulamaları ve Denizbank örneği*. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çelik, E. (2021). *Türkiye’de uygulanan büyükbaş hayvancılık teşvik ve destekleme politikalarının yerel kalkınma üzerindeki etkisi: Ardahan ili üzerine bir araştırma*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi.
- Çelik, Ş. (2013). Kümeleme analizi ile sağlık göstergelerine göre Türkiye’deki illerin sınıflandırılması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14 (2), 175-194.
- Çetin, R. (2020). Türkiye tarım ürünleri bakımından hala kendi kendine yeterli mi? dış ticaret verileri yoluyla bir analiz. *Sakarya İktisat Dergisi*, 9 (2), 160-173.
- Çomaktekin, M. F. (2009). *Tarımsal destekleme politikaları ve Türkiye’de uygulamalar: 1990 ve sonrası dönem*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Daldal, N. (2016). *Tarımsal desteklemelere üreticilerin yaklaşımı: Tekirdağ ili örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Demircan, E. S. (2003). Vergilendirmenin ekonomik büyüme ve kalkınmaya etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0 (21), 97-116.
- Demirdöğen, A. ve Olhan, E. (2017). Türkiye tarımının kısa tarihi: destekleme politikası özeli. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23 (1), 1-12.
- Dinler, Z. (2014). *Tarım Ekonomisi*. (7.bs.) Bursa: Ekin Kitabevi.
- Dinler, Z. (2016). *İktisada Giriş*. (22.bs.) Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Doğan, H. G., Kan, A. ve Kan, M. (2019). The nexus of agricultural credit and agricultural Gross Domestic Product (GDP) in terms of European Union rural area typology in Turkey. *Turkish Journal of Agriculture - Food Science and Technology*, 7 (11), 1966-1971.
- Doğan, M. (2022). Türkiye’de tarım, hayvancılık ve ormancılık. S. Doğanay ve M. Alım (Editörler), *Türkiye beşerî ve ekonomik coğrafyası içinde* (s. 110-167). Ankara: Pegem Akademi.
- Duman, M. C. (2017). Farklı yönleriyle Türkiye ekonomisinde gıdanın yeri. *Tarımın Çılgılığı İktisat ve Toplum Dergisi*, 82, 43-48.
- Dünya Bankası (2021). https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2021&name_desc=false&start=1960&view=chart (Erişim Tarihi: 15.10.2022).
- Dünya Bankası (2021a). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS> (Erişim Tarihi: 21.10.2022).
- Dünya Bankası (2022). <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?end=2019&start=1991&view=chart> (Erişim Tarihi: 22.10.2022).
- Dünya Ticaret Örgütü. (DTÖ). <https://stats.wto.org/> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).
- Eberts, R. W. (2005). Overview of state and local economic development policies and practice in the United States. Sylvain G., Yoshio H. (Editörler), *Local governance for promoting employment-comparing the performance of Japan and seven countries* içinde (s. 7-102). Tokyo: The Japan Institute for Labour Policy and Training.
- Ege İhracatçı Bilgileri (EİB). (2023). https://www.eib.org.tr/tr/Sayfa.Asp?SI_Id=A4B9A4730E&HID=783313872022117104952 (Erişim Tarihi: 09.02.2023).
- Ege, H. (2011). Tarım sektörünün ekonomideki yeri ve önemi. *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Bakış Yayınları*, 1-4.
- Enete, A. and Amusa, T. (2010). Challenges of agricultural adaptation to climate change in Nigeria: a synthesis from the literature. *Field Actions Science Reports*, 4, 1-12.

- Enquist, T. (2018). *Jordbrukets betydelse för det hållbara samhället med fokus på klimatfrågan i Västerbottens län*. Independent Thesis. Umeå University: Faculty of Science and Technology, Department of Ecology and Environmental Sciences.
- Eraktan, G., Abay, C., Miran, B. ve Olhan, E. (2004). *Türk tarımında doğrudan gelir desteği uygulamalarının sonuçları üzerine bir araştırma*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Erbaş, H. (2012). *Türkiye’de tarımın finansmanında banka kredilerinin rolü: Edirne bölgesi örneği*. Doktora Tezi. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi.
- Erbay, R. (2013). Ekonomik kalkınmada tarımın rolü: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (4), 1-16.
- Erdal, G. ve Erdal, H. (2008). Türkiye’de tarımsal desteklemeler kapsamında prim sistemi uygulamalarının etkileri. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 41-51.
- Erdem, E. ve Tuğcu, T. (2019). *Türkiye ekonomisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
<https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/IKT402U/ebook/IKT402U-13V3S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf> (Erişim tarihi: 19.07.2022).
- Erdoğan, O. (2015). *Türkiye ve Avrupa Birliğinde tarım politikaları ve tarımda emeklilik sistemi*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergün, O. F. ve Bayram, B. (2021) Türkiye’de hayvancılık sektöründe yaşanan değişimler. *Bahri Dağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, 10 (2), 158-175.
- Erol, R. (2021). *E-Gıda ticaretinin tarım sektörü üzerine etkileri*. Doktora Tezi. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Eryılmaz, G. A. ve Kılıç, O. (2018). Türkiye’de sürdürülebilir tarım ve iyi tarım uygulamaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 21 (84), 624-631.
- Eser, E. (2011). *Türkiye’de uygulanan yatırım teşvik sistemleri ve mevcut sistemin yapısına yönelik öneriler*. Uzmanlık Tezi. Ankara: DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Et ve Süt Kurumu. (ESK). (2016). 2015 yılı sektör değerlendirme raporu. https://www.esk.gov.tr/upload/Node/10255/files/2015_Yili_Sektor_Raporu_Son.pdf (Erişim Tarihi: 15.02.2023).
- Falkenmark, M., Finlayson, M., Gordon, L.J., Bennett, E.M., Chiuta, T.M., Coates, D., Ghosh, N., Gopalakrishnan, M., Groot, R.S., Jacks, G., Kendy, El., Oyebande, L. and Moore, M. (2007). Agriculture, water, and ecosystems: avoiding the costs of going too far, *International Water Management Institute*, 233-277.
- FAO (2022). <https://www.fao.org/faostat/en/#data> (Erişim Tarihi: 18.02.2023).
- FAO (2022a). <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL> (Erişim Tarihi: 27.02.2023).

- FAO. (2018). The future of food and agriculture – alternative pathways to 2050. <http://www.fao.org/3/I8429EN/i8429en.pdf> (Erişim Tarihi: 25.09.2022).
- FAO. (2021). <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL> (Erişim Tarihi: 02.01.2023).
- FAO. (2021a). https://www.fao.org/hunger/en/#:~:text=Between%20702%20and%20828%20million%20people%20in%20the%20world%20faced%20hunger%20in%202021&text=NOTES%3A%20*%20Projected%20values%20for%202021,are%20illustrated%20by%20dotted%20lines. (Erişim Tarihi: 02.01.2023).
- FAO. (2021b). <https://www.fao.org/faostat/en/#data/OEA> (Erişim Tarihi: 02.01.2023).
- Fehling, M. Nelson, B.D. and Venkatapuram, S. (2013). Limitations of the millennium development goals: a literature review. *Global Public Health*, 8 (10), 1109-1122.
- Filiz, O. N. (1983). *Tarımsal destekleme politikalarının ekonomiye etkisi*. Uzmanlık Tezi. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Gaytancıoğlu, O. (2009). *Türkiye’de ve Dünyada tarımsal destekleme politikası*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB). (1961). Zirai kazanç rehberi. https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/beyannamerehberi/2022/2022_ziraikazancrehber.pdf (Erişim Tarihi: 18.01.2023).
- Gelir Vergisi Kanunu (GVK). (1960). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.193.pdf> (Erişim Tarihi: 18.01.2023).
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Hayvancılık Genel Müdürlüğü. (2015). Kırmızı Et Stratejisi. <https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc%C4%B1l%C4%B1k/K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1%20Et%20Stratejisi.pdf> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).
- Gilman, R. (1992). Sustainability by Robert Gilmanform the 1992 uia/aia call for sustainable community solutions. *1992 UIA/AIA Call for Sustainable Community Solutions’da* sunulan bildiri. <https://www.context.org/about/definitions/> (Erişim Tarihi: 14.07.2022).
- Giray, F. (2019). *Vergi teşvik sistemi ve uygulamaları*. (4.bs.) Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.
- Goodland, R. (1995). The concept of environmental sustainability. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 26, 1-24.
- Goodland, R. and Bank, W. (2002). Sustainability: human, social, economic and environmental. *Social Science*, 6, 220-225.
- Gökçen, B. (2006). *Beşerî sermayenin iktisadi gelişmedeki rolü ve önemi: Adana iline ilişkin bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gülşen, M. İ. (2017). Türkiye’de uygulanan vergisel teşviklerin istihdam yaratarak bölgesel kalkınmaya etkileri: Çanakkale örneği. *VI. Uluslararası Mavi Karadeniz Kongresi*, ss. 709-723.
- Günaydın, G. (2006). Türkiye tarım sektörü. *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, 76-77, 12-27.
- Güney Marmara Kalkınma Ajansı (GMK). (2017). *Balıkesir yatırım destek ve tanıtım stratejisi (2017-2023) ve 2017 Yılı Eylem Planı*. <https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/ydo/Balikesir-YDTS.pdf> (Erişim Tarihi: 04.02.2023).
- Güney Marmara Kalkınma Ajansı (GMK). (2017). *TR22 (Balıkesir, Çanakkale) Güney Marmara Bölgesi dış ticaret stratejisi ve eylem planı*. <https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/Dis-Ticaret-Strateji-Eylem-Plani.pdf> (15.02.2023).
- Güney Marmara Kalkınma Ajansı. (2014). *Güney Marmara Bölge Planı 2014-2023* (2. bs). Ankara. <https://www.gmka.gov.tr/bolge-planlari> (Erişim Tarihi: 12.02.2022).
- Harris, J. (2001). Basic principles of sustainable development. *Tufts University: Global Development and Environment Institute Working Paper 00-04*, 1-24.
- Hayran, S. (2013). Türkiye’de tarım kesiminin vergilendirilmesi. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), 69-72.
- Herger, M. (2020). *What is the role of agriculture for sustainable development? Lessons from India*. Final Thesis. Eth Zürich: Nadel Center for Development and Cooperation.
- Hopwood, B., Mellor, M. and O’Brien, G. (2005). Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13 (1), 38-52.
- Horta, K. (2011). Two decades after the Rio Earth Summit: sustainable development quo vadis?. *Janus.Net E-Journal Of International Relations*, 2 (2), 45-58.
- Höllinger, F. (2011). *Agricultural finance - trends, issues and challenges*. Germany: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.
- Hualin, X. ve Wang, B. (2017). An empirical analysis of the impact of agricultural product price fluctuations on China’s grain yield. *Sustainability*, 9 (906), 1-14.
- International Labour Organization (ILO). (2021). <https://www.ilo.org/global/industries-and-sectors/agriculture-plantations-other-rural-sectors/lang--en/index.htm> (Erişim Tarihi: 29.09.2022).
- Ivic, M. M. (2015). Economic growth and development. *Journal of Process Management – New Technologies*, 3 (1), 55-62.
- Jankelova, T. Masar D. and Moricova, S. (2017). Risk factors in the agriculture sector. *Agricultural Economics*, 63 (6), 247-258.

- Javanshirli, K. (2018). *Eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi: Azerbaycan örneği*. Yüksek Lisans Tez. Uşak: Uşak Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kamacı, A. (2006). *Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarının etkinliği ve OTP’ye uyum analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaaslan, A. ve Tuncer, G. (2015). Uluslararası rekabet gücünün artırılmasında temel devlet politikaları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 1-24.
- Karaca, C. (2007). Çevre, insan ve etik çerçevesinde çevre sorunlarına ve çözümlerine yönelik yaklaşımlar. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11 (1), 1-19.
- Karakaya, S. (2013). *Türkiye’de tarımı desteklemede doğrudan gelir desteği uygulamasının etkinliği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaman, S. (2018). Türkiye bitkisel ve hayvansal üretim değerlerinin bölgesel düzeyde panel endeks ile karşılaştırmalı analizi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 28 (2), 168-174.
- Karlı, B. (1996). Türkiye’de tarımsal kredinin organizasyonu ve kredi kullanımındaki gelişmeler. *Türkiye II. Tarım Ekonomisi Kongresi*, 1, ss. 93-103.
- Karluk, R. (2007). *Cumhuriyet’in ilanından günümüze Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüm*. (11.baskı). İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım Yayıncılık.
- Kaur, J. (2017). *Impact of climate change on agricultural productivity and food security resulting in poverty in India*. Master’s Degree Thesis. İtaly: Università Ca’ Foscari Venezia.
- Kayan, A. (2018). Çevre sorunlarına eğitimle farkındalık oluşturma. *Journal of Awareness*, 3 (5), 481-496.
- Kazgan, G. (2013). *Tarım ve gelişme*. (2.bs.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kesim, A. (2010). Türkiye’de tarım ürünleri fiyatları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2 (4), 157-171.
- Keskin, E. (2019). *Türkiye’de tarım politikalarındaki dönüşümün gıda güvenliğine etkisi ve tarımsal teşvik sistemi*. Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Mersin Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, A. (2015). *Türkiye’de uygulanan yatırım teşvik politikaları ve Çorum ilinde bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, B. (2020). *Türkiye’de hayvancılık politikası: mevcut durum ve yönetsel sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Kıymaz, T. (2016). Sürdürülebilir kalkınma ve tarım. *XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi. ss. 985-992.

- Kızıl, E. ve Çürük, A. S. (2021). Türk tarımsal teşvik sistemi: sorunlar ve çözüm önerileri. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 8 (4), 956-967.
- Konyalı, S. ve Oraman, Y. (2020). The role of agricultural supports in sustainable rural development: the case of Turkey. Plovdiv: *Academic Publishing House Bulgaria of Regions 2019*, 355-365.
- Köseoğlu, A. (2019). *Bölgesel yatırım teşvik uygulamalarının Konya ili ölçeğinde değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küsek, G. (2014). Arazi toplulaştırmasının arazi parçalılığı ve işletme ölçeğine etkileri: Konya-Ereğli-Kuskuncuk köyü örneği. *Çukurova Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 29 (2), 15-28.
- Lachmann, W. (1999). *The development dimension of competition law and policy*. UNCTAD Series on Issues in Competition Law and Policy. New York: United Nations.
- Leblebici, F. (2002). *Devlet yardımları uygulamasının maliyeti ve ekonomik göstergelerle mukayesesi*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Livsey, J. (2021). *Sustainable agriculture from global challenges to local land management*. Doctoral Thesis. Sweden: Stockholm University.
- Loş, N. (2011). *Kalkınma ve yönetim ilişkisi üzerinden 90 sonrası Türkiye’de kalkınma politikaları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Markulev, A. and Long, A. (2013). *On sustainability: an economic approach*. Canberra: Productivity Commission. <http://www.pc.gov.au/research/supporting/sustainability/sustainability.pdf> (Erişim Tarihi: 21.05.2022).
- McKenzie, S. (2004). Social sustainability: towards some definitions. *Hawke Research Institute Working Paper Series No 27*, 1-29.
- Meijerink, G. and Roza, P. (2007). The role of agriculture in economic development. *Markets, Chains and Sustainable Development Strategy and Policy Paper*, 5, Stichting DLO: Wageningen.
- Memiş, H. (2005). *Türkiye’de uygulanan Uluslararası Para Fonu (IMF) destekli istikrar programlarının tarım sektörüne etkileri*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Meşteek, E. ve Manavgat, G. (2022). Dış ticarete rekabet gücünün canlı hayvan ve bitkisel ürünler piyasası açısından analizi: Ortadoğu piyasası için Türkiye ve Mersin ili uygulaması. *Gümrük Ticaret Dergisi*, 9 (27), 42-65.
- Muhie, S. H. (2022). Novel approaches and practices to sustainable agriculture. *Journal of Agriculture and Food Research*, 10, 1-11.
- Munasinghe, M. (2009). *Sustainable development in practice sustainomics methodology and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Narin, M. (2008). Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarında değişim. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 19, 183-225.

- Nemli, E. (1998). Sürdürülebilir kalkınma ve işletmelerin rolü. *Öneri Dergisi*, 2 (9), 287-294.
- Nilsson, M. and Costanza, R. (2015). Overall framework for the sustainable development Goal. A. Stevance (Editör), *Review of targets for the Sustainable Development Goals: the science perspective* içinde (s. 7-13). Paris: International Council for Science (ICSU).
- Noyan, E. (2016). *Türkiye'deki tarımsal faaliyetlere uygulanan teşvik politikalarının değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ogen, O. (2007). The agricultural sector and Nigeria's development: comparative perspectives from the Brazilian agro-industrial economy, 1960-1995. *Nebula*, 184-194.
- Onoja, J.J. (2017). *Financial sector development and agricultural productivity*. Master's Theses. California: The University of San Francisco.
- Oral, V. H. (2020). Sürdürülebilir kalkınma. P. Macmillan (Editör), *Palgrave küresel güvenlik çalışmaları ansiklopedisi* içinde (s. 1-7). Palgrave Macmillan, Cham.
- Ozmehmet, D. E. (2008). Dünyada ve Türkiye sürdürülebilir kalkınma yaklaşımları. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 3, 1853-1876.
- Ökmen, M. ve Görmez, K. (2009). Türkiye'de yerel gündem 21 ve yerel yönetim uygulamaları. K. Görmez ve M. Ökmen (Editörler), *Yerel yönetimlerin güncel sorunları* içinde (s.109-128). İstanbul: Beta Yayınları.
- Öz, G. ve Boz, İ. (2014). Isparta ili Eğirdir ilçesi Kovada kanal Bölgesi'nde çevre amaçlı tarım arazilerinin korunması (ÇATAK) programının benimsenmesi ve yayılması. *Samsun: XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*. ss. 1599-1605.
- Özçağ, M. (2004). *Sürdürülebilir kalkınma sürecinde iklim değişikliği ve türkiye analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özçağ, M. ve Hotunluoğlu, H. (2015). Kalkınma anlayışında yeni bir boyut: yeşil ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 304-324.
- Özçelik, A. ve Özer, O. O. (2006). Çiftçilere yapılan kimyevi gübre desteği ve tarımsal faaliyette kullanılan mazot için destekleme ödemelerinin değerlendirilmesi. *Tarım Bilimleri Dergisi*, 13 (1), 1-8.
- Özdemir, A. (2021). *Sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir tarım ilişkisinin finansman boyutundan değerlendirilmesi: Nallıhan örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Z. (1989). Türk tarımında destekleme uygulamaları ve sonuçları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47 (1-4), 261-279.
- Özek, K. (2022). Balıkesir ilinin hayvancılık potansiyeli ve geleceği. *Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 11 (1), 239-251.

- Özel, Ö. (2018). *Tarım sektörüne sağlanan mali teşviklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgür, M. E. (2004). Türkiye’de toplam doğurganlık hızının mekânsal dağılışı. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2 (2), 1-12.
- Özkan, K. E. (2017). *Sürdürülebilir kalkınma bağlamında çevre sorunlarının önemi: Türkiye ve AB karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, L. (2008). *Küreselleşmenin tarım ürünleri dış ticareti üzerine etkileri: Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkul, F. M. (2021). Türkiye’de tarımsal ürünler dış ticaretindeki yapısal dönüşümde neo-liberal tarımsal politikaların rolü. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 5 (3), 1329-1352.
- Öztürk, S. ve Baysan, İ. (2022). 2003-2019 döneminde Türkiye’de kırmızı et sektörü: seçili göstergeler üzerine bir inceleme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 223-239.
- Palabıçak, A. M. (2019). *Türkiye’de kırmızı et sektörü ve geleceğe yönelik üretim ve tüketim dengesinin analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Paul, B. (2008). A history of the concept of sustainable development: literature review. *The Annals Of The University of Oradea, Economic Sciences Series*, 17 (2), 576-580.
- Peşkirioğlu, N. (2016). 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri: küresel verimlilik hareketine doğru. *Kalkınmada Anahtar Verimlilik*, 335, 1-8.
- Pierluigi, M. (2015). *Sustainable aquaculture and fisheries: international legislation, technical aspects, present situation and future potential development*. Ph.D. Final Dissertation. Italy: Agriystem Doctoral School.
- Piñeiro, V., Airas, J., Dürr, J., Elverdin, P., Ibáñez, A.M., Kinengyere, A., Opazo, C.M., Owoo, N., Page, J.R., Pryaşı, S.D. and Torero, M. (2020). A scoping review on incentives for adoption of sustainable agricultural practices and their outcomes. *Nature Sustainability*, 3 (10), 809-820.
- Rad, S. T. (2018). 2002-2017 yılları arasında Türkiye’de tarım politikaları ve uygulamaları. *Social Sciences Studies Journal*, 4 (21), 3271-3278.
- Reddy, S. G. and A. Heuty (2006). Achieving the millennium development goals: what’s wrong with existing analytical models? *Harvard Center for Population and Development Studies*, 14, 3, 1-47.
- Rötter, R. and Van de Geijn, S.C. (1999). Climate change effects on plant growth, crop yield and livestock. 43, 651-681.
- Saçlı, Y. (2007). *AB’ye uyum sürecinde hayvancılık sektörünün dönüşüm ihtiyacı*. DPT Uzmanlık Tezi. Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.

- Sağdıç, N. E. ve Yıldız, F. (2019). Türkiye’de tarım sektörüne yönelik uygulanan mali teşviklere genel bir bakış. M. Taytak ve M. Ü. Şaşmaz (Editörler), *Türkiye’de Mali Teşvik Sistemi ve Uygulamaları içinde* (s. 153-180). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Schmidt-Traub, G. and Sachs, J.D. (2015). *Financing sustainable development: implementing the SDGs through effective investment strategies and partnerships*. Sustainable Development Solutions Network (SDSN): Working Paper. 1-143.
- Sevimli, L. (2020). *Büyükbaş hayvancılık desteklemelerinin hayvancılığa ve yerel ekonomiye katkıları: Aksaray ili araştırması*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Sevinç, H. (2011). Bölgesel kalkınma sorunsalı: Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6 (2), 35-54.
- Sönmez, F. (2005). Devlet teşvik ve yardımlarının muhasebeleştirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 28, 125-140.
- Şahin, İ., Semerci, A., Kaya, Y., ve Çıtak, N. (2010). *Ayçiçeği tarımında verimlilik ve destekleme politikalarının etkinliğinin belirlenmesi*. Edirne: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- Şanlı, D. İ. (2017). *Sürdürülebilir kalkınma perspektifinden yenilenebilir enerjiye yönelik vergisel teşvikler: Türkiye ve Avrupa Birliği karşılaştırması*. Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şanver, C. ve Söğüt, Y. (2022). Türkiye’de 2000-2021 yılları arası tarımsal desteklerin tarım sektörünün gelişimine etkisi. Ş. Karabulut (Editör), *Ekonomi ve finans konularına teorik yaklaşımlar içinde* (s. 271-286). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Şen, H. Kaya, A. Alpaslan, B. (2018). Sürdürülebilirlik üzerine tarihsel ve güncel bir perspektif. *Ekonomik Yaklaşım*, 29 (107), 1-47.
- Şenol, C. (2021). İnovasyon, destek, sürdürülebilirlik: Türkiye ekonomisi ve tarım. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 44, 475-788.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi. (2022). Tarım ve hayvancılık sektörü yatırım süreçleri kılavuzu. <http://tsuab.org.tr/Page/23309/5> (Erişim Tarihi: 23.01.2023).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) tarım ve gıdada rekabetçi üretim*. Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara.
- T.C. Millî Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü (HGM). (2022). <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- T.C. Resmî Gazete (2004). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/09/20040908.htm> (Erişim Tarihi: 20.02.2023).

- T.C. Resmî Gazete (2022). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220401-10.htm> (Erişim Tarihi: 20.03.2023).
- T.C. Resmî Gazete (2023). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/04/20230420-26.pdf> (Erişim Tarihi: 07.05.2023).
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2022). <https://sbsgm.saglik.gov.tr/Eklenti/44131/0/saglik-istatistikleri-yilligi-2021-haber-bultenipdf.pdf> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2022). ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması SEGE-2022. *Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını*. <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/birimler/2022-ilce-sege.pdf> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2022a). <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri> (Erişim Tarihi: 17.01.2023).
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2023). <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/SanayiStratejiBelgesi2023.pdf> (Erişim Tarihi: 24.03.2023).
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2023a). <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 25.03.2023).
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2023). <https://www.sbb.gov.tr/butce-merkezi-yonetim-butce-gerceklesmeleri-ve-beklentiler-raporlari/> (Erişim Tarihi: 17.01.2023).
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). Sürdürülebilir kalkınma amaçları değerlendirme raporu. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Degerlendirme-Raporu_13_12_2019-WEB.pdf (Erişim tarihi: 18.07.2022).
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022). 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı. <https://www.sbb.gov.tr/yillik-programlar/> (Erişim Tarihi: 08.03.2022).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2019). <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4052/%E2%80%98gidayi-Kontrol-Eden-Dunyayi-Da-Kontrol-Edecektir> (Erişim Tarihi: 11.01.2023).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2019a). Tarımsal yapı ve dönüşüm grubu çalışma belgesi. Ankara: III. Tarım Orman Şûrası.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2020). Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Kırsal Ekonomik Altyapı Yatırımlarının Desteklenmesi Hakkında Tebliğ (Tebliğ No: 2020/25). <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=36001&mevzuatTur=Tebliğ&mevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 27.12.2022).

- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2020a). <https://balikesir.tarimorman.gov.tr/Haber/339/Dogru-Adres-Balikesir> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2021). <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4953/Turkiye-Tarimsal-Hasilada-Avrupada-Birinci-Dunyada-10uncu-Sirada> (Erişim Tarihi: 08.12.2022).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2022). <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tohumculuk/Tohumculuk-Desteklemeleri> (Erişim Tarihi: 10.01.2023).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2022a). <https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/HAYGEM.pdf> (Erişim Tarihi: 01.12.2022).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2022b). <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Organik-Tarim/Istatistikler> (Erişim Tarihi: 18.02.2023).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2022c). <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Iyi-Tarim-Uygulamalari/Istatistikler> (Erişim Tarihi: 20.02.2023).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB). (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5683/Uzman-Eller-Projesi-Hibe-Destegi-250-Bin-Liraya-Cikarildi> (Erişim Tarihi: 05.01.2023).
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2018). Gübre Sektör Politika Belgesi 2018-2022. <https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/G%C3%BCbre%20Sekt%C3%B6r%20Politika%20Belgesi%202018-2022.pdf> (Erişim Tarihi: 22.12.2022).
- Tan, S. ve Karaönder, İ. (2013). Türkiye’de tarımsal örgütlenme politikalarının ve mevzuatının irdelenmesi: tarımsal amaçlı kooperatifler örneği. ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 1 (1), 87-94.
- Tan, S., Kumuk, T., Savran, F., ve Everest, B. (2010). Türkiye’de 2000 yılı sonrası uygulanan tarım politikaları: tarım reformu uygulama projesi–ARIP. *Şanlıurfa: Türkiye 9. Tarım Ekonomi Kongresi*. ss. 972-976.
- Tarım Kanunu. (2006). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5488.pdf> (Erişim tarihi: 02.01.2023).
- Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM). (2023). <https://www.tarsim.gov.tr/banner.jsp?b=SerpilGUNALNTVBakProgram> (Erişim Tarihi: 28.02.2023).
- Tarım ve Köyşleri Bakanlığı. (2009). *Kırsal Kalkınma Planı (2010-2013)*. Ankara. https://www.trakyaka.org.tr/upload/Node/33144/xfiles/Kırsal_Kalkınma_Planı_2010-2013_.pdf (Erişim Tarihi: 20.02.2023).

- Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü (TEPGE). (2022). <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Menu/27/Tarim-Urunleri-Piyasalari> (Erişim Tarihi: 28.12.2022).
- Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi (TARYAT). (2023). <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).
- Taşkın, K. (2009). *Türk tarımında destekleme ödemelerinin transfer etkinliği*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Thayer, A. W., Vargas, A., Castellanos, A. A., Lafon, W.C., & McCarl, A.B., Roelke, D.L., Winemiller, K.O. and Lacher, E.T.(2020). Integrating agriculture and ecosystems to find suitable adaptations to climate change. *Climate*, 10 (8), 1-19.
- Tindeche, C., Mărcuță, A. and Mărcuță, L. (2014). Importance of the agricultural sector as a branch of the national economy. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 4 (14), 299-305.
- Topal, H. M. (2016). Teşvik politikalarının gerekçeleri ve etkinliği: kuramsal bir yaklaşım. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), 35-51.
- Topuzoğlu, İ. (2019). *Seçilmiş bazı ülkelerde ve Türkiye’de bankaların tarımsal finansman uygulamalarının analizi*. İzmir: Ege Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Tunçez, V., Ecer, D., Cirit, B., Kırmalı, D. ve Bolat, B. K. (2022). *Yatırım teşvik*. Ankara: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü.
- Turgut, N. (1996). Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında katılımın rolü. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 52 (1), 701-715.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2022). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 14.07.2022).
- Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD). (2020). Sürdürülebilir büyüme bağlamında tarım ve gıda sektörünün analizi. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10544-tarim-ve-gida-2020-surdurulebilir-buyume-baglaminda-tarim-ve-gida-sektorunun-analizi> (Erişim Tarihi: 18.12.2022).
- Türkiye Bankalar Birliği (TBB). (2022). <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim Tarihi: 12.01.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2014). *İstatistik göstergeler 1923-2013*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).

- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> (Erişim Tarihi: 17.10.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021b). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Su-Urunleri-2021-45745> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021c). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Saglik-ve-Sosyal-Koruma-101> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=3&param2=0&sitcrev=3&isicrev=0&sayac=5806> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111> (Erişim Tarihi: 17.11.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022b). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Uretim-Istatistikleri-2022-45504> (Erişim Tarihi: 25.11.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022c). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022d). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cig-Sut-Uretim-Istatistikleri-2020-2021-45861> (Erişim Tarihi: 28.12.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022e). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kirmizi-Et-Uretim-Istatistikleri-2020-2021-45671> (Erişim Tarihi: 28.12.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022f). <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> (Erişim Tarihi: 25.01.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022g). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1> (Erişim Tarihi: 27.01.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106> (Erişim Tarihi: 04.01.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023a). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1> (Erişim Tarihi: 25.01.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023b). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Istihdam,-Issizlik-ve-Ucret-108> (Erişim Tarihi: 31.01.2023).

- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023c). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023d). <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr> (Erişim Tarihi: 03.02.2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023e). <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=tar%C4%B1msal%20girdi> (Erişim Tarihi: 07.02.2023).
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2013). Türkiye tarım sektörü raporu. https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf (Erişim Tarihi: 18.01.2023).
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2022). 2021 Ekonomik rapor. Yayın No: 2022/4. <https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2022/78ER.pdf> (Erişim Tarihi: 30.01.2023).
- Ulusal Kırmızı Et Konseyi (UKON). (2022). <http://www.ukon.org.tr/Fiyatlar.aspx> (Erişim Tarihi: 20.02.2023).
- UNCTAD. (2004). Incentives. UNCTAD series on issues in international investment agreements. https://unctad.org/system/files/official-document/iteiit20035_en.pdf (Erişim Tarihi: 11.09.2022).
- United Nations (UN). (2000). <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2000> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).
- United Nations (UN). (2015). <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2015> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).
- United Nations educational, scientific and cultural organization. (UNESCO). (2023). <https://www.unesco.org/en/articles/imminent-risk-global-water-crisis-warns-un-world-water-development-report-2023> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).
- United Nations Environment Program (UNEP). (2022). <https://www.unep.org/events/unep-event/stockholm50> (Erişim Tarihi: 15.02.2023).
- Upton, M. (2004). The role of livestock in economic development and poverty reduction. *Food and Agriculture Organization of the United Nations, Pro-Poor Livestock Policy Initiative*, 10, 1-57.
- World Meteorological Organization (WMO). (2023). <https://public.wmo.int/en/media/press-release/past-eight-years-confirmed-be-eight-warmest-record> (Erişim Tarihi: 08.02.2023).
- Yalçın, A. Z. (2016). Sürdürülebilir kalkınma için yeşil ekonomi düşüncesi ve mali politikalar. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 749-775.
- Yavan, N. (2011). *Teşviklerin sektörel ve bölgesel analizi Türkiye örneği*. Ankara: Maliye Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları.

- Yayar, R. ve Demir, Y. (2012). Bölgesel kalkınma ve yatırım teşvikleri: Tokat ilinde bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39, 119-146.
- Yazgı, F. E. ve Olhan, E. (2017). Gelişmiş ülkeler ve Türkiye’de tarım sigortası sistemlerinin karşılaştırılması. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23 (2), 231-239.
- Yıldırım, U. ve Göktürk, İ. (2004). Sürdürülebilir kalkınma. M. C. Marin ve U. Yıldırım (Editörler), *Çevre sorunlarına çağdaş yaklaşımlar-ekolojik, ekonomik, politik ve yönetsel perspektifler* içinde (s. 449-488). İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Yıldız, M. ve Koçoğlu, E. (2014). Tarım bankacılığına farklı bir bakış. *Frankfurt School of Finance and Management*, ss. 8-15.
- Yılmaz, Ö. ve Yücel G. E. (2017). Sürdürülebilir kalkınma sürecinde Türkiye’nin tarımda yaşadığı dönüşüm. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 179-199.
- Yohannes, H. (2015). A review on relationship between climate change and agriculture. *Journal of Earth Science & Climatic Change*, 7 (2), 1-8.
- Yumurtacı, A. (2020). Çin’de demografik değişim sürecinin sosyal güvenlik sistemine etkileri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12 (22), 103-126.

